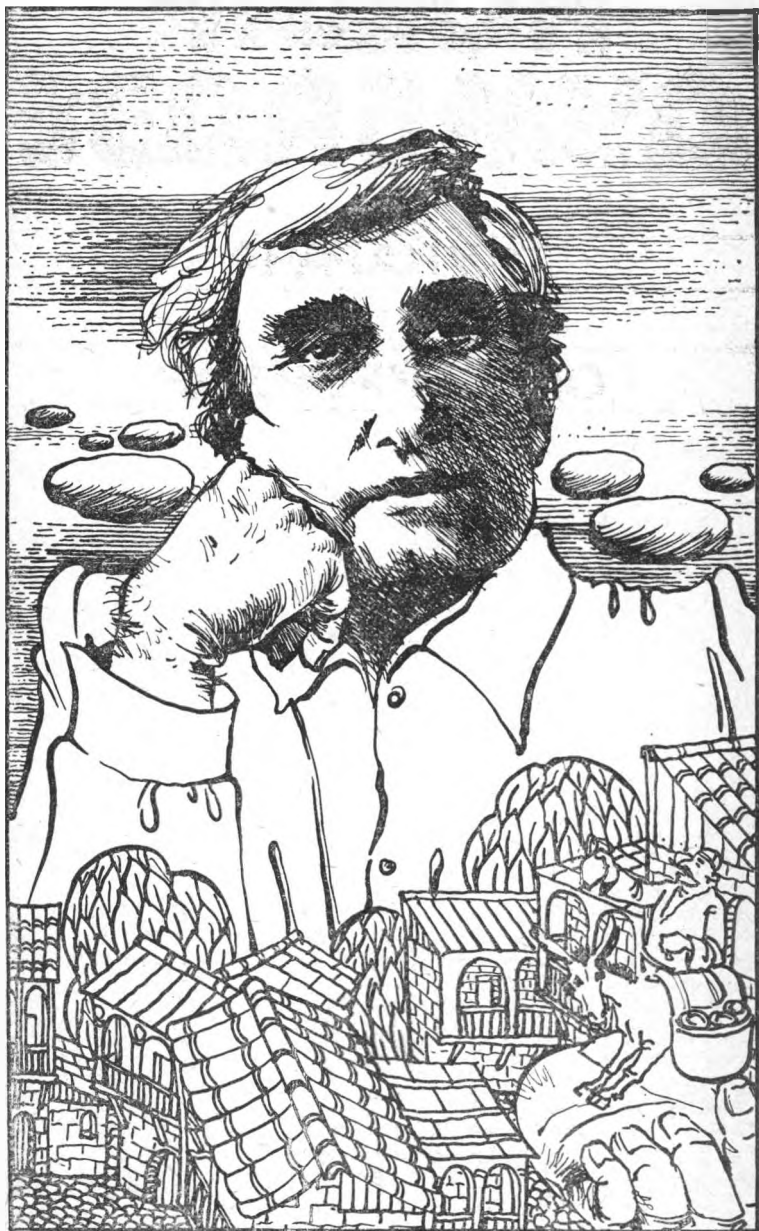

НОДАР ДУМБАДЗЕ

КУКАРАЧА

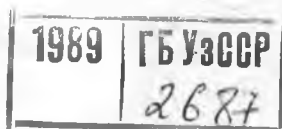
ОҚ БАЙРОҚЛАР

Тошкент

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети
«Ёш гвардия» нашриёти
1988

Русчадан
НИЗОМ КОМИЛОВ
таржимаси

М 30144
3

Д 4702000000—81 56—88
356 (04)—88

ISBN 5—633—00056—0

- © Издательство «Еш гвардия», 1988, (перевод, оформление),
- © Издательство «Правда», 1984
- © Издательство «Мерани», 1974

КУКАРАЧА

Марта холанинг атрофи тут, шафтоли, олча дарахт-
лари билан қуршалган болохонали уйи Варазисхеви
кўчасининг этагига жойлашган.

Ез бошланиши билан кварталимизда яшайдиган бо-
лалар ана шу дарахтларга мўрмалахдай ёпирилишар,
шунда ҳовли Марта холанинг адоқсиз қарғишларию
дўқ-пўписаларига кўмилиб кетарди:

- Туш деяпман сенга, ҳой тирранча!
- Еганинг еган, шохини синдирганинг нимаси?!
- Ҳўй, кўр бўгур! Олчага ҳали ранг киргани йўқ-ку!
- Жора, милтиққа туз сопке!
- Уйинг куйгур ўғрилар, дарбадарлар, муттаҳам-
лар!
- Тушинглар ҳозир, бўлмаса Кукарачани чақира-
ман!

— Ота-оналарингни кўзига куйдирги чиққанми?!
Еки етимчамисанлар, а?! Э-э, парвардигор, бу қароқчи-
ларнинг бир додини бер! Ичбуруғ бўлиб думалаб қо-
лишмаса гўримда тикка тураман!

Марта хола хипчин кўтарганча у дарахтдан-бу да-
рахтга югурар, кейин буткул ҳолдан тойиб, ҳовлининг
ўртасига ўтириб оларди-да, панд-насиҳат қилишга ўтар-
ди:

— Натела, қизалоғим, муаллиманинг қизисан-а?!
Бу қанақаси: ойинг бутун Вакега¹ имлони ўргатади,
«Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон»дан сабоқ бера-
ди, аммо якка-ёлғиз қизига ўзиники билан бировникини
фарқ қилишни ўргатолмапти-да?!

— Бай-бай-бай-бай! Дуду, каллавоёй-ей! Отанг, ким-
сан — инженер! Шаҳарнинг ярмини қурган, сени эса би-
ровларнинг уйини хонавойрон қиладиган бола қилиб ўс-
тиришипти-да, а?!

¹ Ваке — Тбилисидаги районнинг номи.

— Ҳой, думбул Гуриели, намуна кишнамасанг! Сен райком секретарининг эмас, қассобнинг ўғли бўлиб туғилишинг керак эди, Вэреда¹ ичак-чавоқ ювсанг қандоқ, ярашарди! Бу ёққа туш, ярамас, қатиқ қуйиб бераман! Туш, деяпман дарахтдан, ишёқмас, худо кўрсатмасин, йиқилиб тушсанг, товонингга қоламан-а!

— Э-э-э, сен ҳам шу ердамисан, Бродзели? Дарвоқе, сендай каллакесар, товламачи шу ерда бўлмай қаерда ҳам бўларди!.. Бугун олча ўғирлайсан, эртага бировнинг уйини тунайсан, индинга поездни қақшатасан, у ёғига қарабсанки, денгизда сузиб юрган кемани кўнглинг тусаб қолади...

— Ие, ўзингмисан, Кучико?! Сени нима жин урди?! Ҳе, башаранг қурсин, хумкалла!

— Ҳа-а-а, Костя-грек! Сиз нега қадам ранжида қилдингиз, мени қон қақшатиш учундир-да, а?! Нима бало, Грецияда олча билан тутнинг уруғига ўт тушганмиди, а?

— Сени кўзинг қаёқда, Кукарача?! Оғизда ботирсан! Ундоқ қилодурман, бундоқ қилодурман! Участка инспекториман! Ўғри ва товламачилар учун аэроилман! Ёшларнинг мураббийсиман! Латтачайнарсан, билдингми! Мураббий эмиш-а! Ўзинг ҳам етимхонада ўсган бўлсанг кераг-ов! Ҳе, ўргилдим сендақа ботирдан!

Районимиз милициясининг участка инспектори Кукарача ҳақғуй, ҳаммага ғамхўр ва меҳрибон киши, шунинг учун ҳам каттаю кичик уни бошига кўтаради. Бировни чивин чақса ҳам дарров Кукарачанинг олдига югуради. Муҳимроқ ишлар-ку кўпдан буён Кукарачанинг аралашувисиз битганмас.

Фин урушидан кўксига Қизил Байроқ орденини тақиб қайтган Кукарача ўша кунёқ район партия комитетига кириб иш сўраган дейишади. «Қўлингдан нима иш келади?» — деб сўрапти райком секретари. «Отиш ва душманларимизни ер тишлатишни дўндираман», — деб жавоб берипти Кукарача. Секретарь мийиғида кулибди-ю, уни район милиция бўлимига жўнатипти. Инспекторимизнинг биз билган бор-йўқ таржимаи ҳоли мана шу. Фронзда мардона жанг қилган, деган гап-сўзлар ҳам юради. Бунинг устига, Қизил Байроқ орденини шахсан Ворошиловнинг ўзи кўкрагидан ечиб, ўз қўли би-

¹ Вэре — Тбилисидаги дарёнинг номи.

лан Кукарачанинг гимнастёркасига қадаб қўйганмиш. Тагин елкасига қоқиб:

— Баракалла, Кукарача, дзалиан карги бичи хар!¹ — деганимш.

— Грузинчани қаёқдан биласиз, ўртоқ Климент Ефремович? — деб сўраганмиш Кукарача таажжубланиб.

Ворошилов Кукарачанинг соддалигидан бир кулиб қўйганимшу сўнг:

— Иосиф Виссаронович ўргатган-да,— деб жавоб берганимш.

Кукарачадан, шу гаплар ростми, деб сўрашса, аниқ жавоб бермайди, «ҳа»ям демайди, «йўқ» ҳам демайди.

— Қаёқда... Аммо-лекин орденни нима учун олганимни гапириб беришим мумкин...— шундай деб, у бир ҳикоясини юзинчи марта ҳам такрорлайверади.

...Шундоқ бўладики, Кукарача ўз танки билан танка қарши қазилган ҳандаққа тушиб кетади. Минг уринмасин, ўрадан чиқолмайди, ўзимизникиларга ҳам хабар қилолмайди. Тинкаси қуриган Кукарача уйқуга кетади. Бир маҳал танк атрофидан ғала-ғовур эшитилади. Тирқишдан қараса — ана холос! Финлар иккита енгил танк билан Кукарачанинг танкини шатакка олиб, тортиб ётишипти! Кукарача миқ этмай ўтираверади. Ниҳоят финлар танкини ҳандақдан чиқазиб, ўзлари эгаллаб турган жойга олиб келишади. «Э, йўқ,— дейди Кукарача ўзига-ўзи,— бунақаси кетмайди!.. Сенларга асир тушиб бўпман!..» У шундай дейди-ю, танкини ўт олдиради, шартта орқага буриб, газни охиригача босади... Финлар эс-ҳушларини йиғиб олгунларича, уларнинг иккита енгил танкини судраб жўнаб қолади... Шу алпозда ўзимизникилар турган маррага етиб келади. Тўғри, финлар танкларидан сакраб тушиб, қочиб қолишади, ҳа майли, садқаи сар! Шундай қилиб, душманнинг бус-бутун иккита танки Кукарачага ўлжага қолади.

Шу ерга келганда Кукарача ҳикоясини тўхтатади. Климент Ворошилов билан бўлган суҳбатнинг мазмуни ҳар гал сирлигича қолаверади.

Каллаи саҳарлаб Цхнетида² Тбилисига тушган қатиқфурушлар эшакларини Марта холанинг ҳовлисида қолдириб, ўзлари сут-қатиқ солинган банкаларга

¹ Зўр йигит экансиз (груз.).

² Цхнети — Тбилиси яқинидаги қишлоқнинг номи.

тула хуржунларини елкаларига ташлашарди-да, «қатиқ сота-ма-ан, кимга сут кера-ак!» — дея бақирганча шаҳар кўчаларига тарқалиб кетишарди.

Тушдан кейин, сут-қатиқларини сотиб бўлишгач, улар яна ҳовлига тупланишар, узун тахта стол атрофига ўтирволишиб, Кахетия виносини эрмак қилишар; қадаҳ сўзлари орасида кун бўйи кўчада эшитган янгиликлари ва ҳар турли олди-қочдилардан бир-бирларига сўзлаб беришарди.

Биз Марта холанинг ҳовлисини «карвонсарой» дердик.

Баъзан цхнетилик қатиқфурушлар эшак пойга ташкил қилишарди. Старт жойи — ҳовли дарвозаси, марра — ҳовлининг этак девори, оралиқ — 25-30 метр. Чавандозликка бизни, болаларни ёллашарди. Ютган бир банка қатиқ оларди, ютқазган эса ўлгудай масхара бўлар ва гарданига бир мушт ҳам ерди.

Табийки, ҳар бир эшакнинг ўз номи бор эди, лекин биз уларни эгаларининг исми билан атардик.

...Ўша кун ширакайф қатиқфурушлар ҳам пойгада қатнашмоқчи бўлишди. Беш сўм ганақ тикилди.

Мен Китесга, Натела — Аршакка, Дуду — Шакрога, Ирача — Имедога, Костя-грек — Халватга минволдик. Бошқа эшаклар ҳам бор эди, лекин улар биринчи турда қатнашмаётганди — пойга йўлининг эни шунини тақозо қиларди. Марта хола билан мусобақада қатнашмаётган эшакларнинг эгалари ҳакамлик қиладиган бўлишди.

Марта хола учгача санади, пойга бошланди. Бир гала эшак қулоқларини чимирганча тапира-тупур қилиб маррага интилди. Қизишиб кетган қатиқфурушлар ҳай-ҳайлаб бизга ҳам, эшакларга ҳам далда беришарди:

— Ххи, ҳаром ўлгур, еган арпангни оқла!

— Ҳой бола, сағринига ўтир, тезроқ чопади!

— Эшак эшаклигини қиларкан-да! Нуқул орқага тисарилади-я! Биқинига теп, биқинига!

— Э, қойил! Зўр қиз экан! Боплаяпти! Баракалла!

— Ҳе, лапашанглар! Қиз болачалик бўлолмадинглар-а!

Нателага бир банка қатиқ тегди, Аршак беш сўмлик бўлди, мен гарданимга бир мушт едим... Энди иккинчи турни бошламоқчи бўлиб турувдик, ҳовлига ранги докадек оқариб кетган Зевара чопиб кирди-ю, ҳўнграб ййглаб юборди:

— Кукарачани ўлдиришипти!

Ҳамма турган жойида қотиб қолди. Фавқулодда бу сукунатдан ҳатто дарахт шохларида чирқиллаётган чумчуқларнинг ҳам уни ўчди.

Зевара сал ўзини босиб олгач, яна ўша гапини такрорлади:

— Кукарачани ўлдиришипти, ҳой одамлар! — деди у ва қуруқшаб кетган лабларини тили билан бир наглаб олди.

— Ким? — деб сўради узоқ сукунатдан сўнг Марта хола.

— Билмайман, — дея елкасини қисди Зевара.

— Қаерда? — деб сўради яна Марта хола.

— Кабулети тепалигида, — деди Зевара қўли билан ўша томонга ишора қилиб.

— Инганинг уйидами?

Зевара бош ирғади. Марта хола бошидаги рўмолини сидириб олиб, ҳовлидан чиқиб кетди.

Орадан ўн минут ўтар-ўтмас кварталимизнинг жаминики аҳолиси Инганинг уйи ёнига тўпланди.

Санитарлар билан иккита милиционер замбилда Кукарачани олиб чиқишди. У беҳуш эди. Кўкрагининг ўқ тешган икки жойидан ҳануз қон силқиб турарди. Замбил билан ёнма-ён ранг-рўйи бир аҳволда Инга келарди. У ҳадеб замбилга энгашар, даҳшатдан бақрайган кўзларини қонга бўккан докадан узмай, пичирларди:

— Ўлма, Кукарача, мени ҳам адо қилма... Онамнинг руҳини ўртага солиб илтижо қиламан, Кукарача, ўлма... Мени айбим йўқлигига ким ишонади... Кукарача, қадрдоним, ўлма, ўтинаман...

Замбилни тез ёрдам машинаси ёнига олиб келган пайтларида Кукарача кўзларини очди.

— Кукарача, азизим, ўлма... — Шундай деб, Инга замбил ёнига тиз чўкди.

Кукарача тепасида энгашиб турган одамларга маъюс кўз югуртириб чиқди.

— Ўлма, Кукарача, ўлма, ёлвораман... — деб такрорлади яна Инга. — Хароб бўламан, гапимга ишонишмайди...

— Бас қил... — дея шивирлади Кукарача, — кет бу ердан... Сен бу ерда йўқ эдинг... Эшитяпсанми? Кет...

— Кукарача! — Инга Кукарачанинг қўлига лабларини босди. — Азизим...

Кукарача энди унинг гапларини эшитмас, нигоҳи билан кимнидир изларди. Ниҳоят уни топгач:

— Давид! — деди.

Оломон орасидан район милиция бўлимининг бошлиғи сирғалиб чиқди.

— Давид, ўзинг биласан, бу жувон — менинг хотиним. У юзидаги кўз ёшларидай мусаффо аёл... Биласан-ку, ахир...

Давид бош силкиди. Кукарачанинг қуруқшаган лабларига ним табассум югурди.

— Инга,— деди у,— кўз олдимни туман қоплаяпти... пуштиранг туман... Сени кўролмаёпман... Эҳ, Муртало, номардлик қилдинг-а, ярамас...— Кукарача афсус билан бош чайқади, кейин кўзларини Ингага қадаб, қўлини унинг юзи томон узатди. Қўл ҳавода бир лаҳзагина муаллақ турди-ю, сўнг гўё биров зарб билан кесиб ташлагандай «тўп» этиб замбилга тушди.

Кукарача — милиция лейтенанти Георгий Тушурашвили, ана шундоқ — заррача ҳам инграмасдан, бир оғиз ҳам гапирмай, кулимсираб жон берди...

Янги уйимизга келган биринчи меҳмон (биз Анастасьев кўчасидан академик Марр номидаги кўчага жойлашган бинога кўчиб ўтган эдик) баланд бўйли, бугдойранг, хушсурат милиция лейтенанти бўлди. Ойим эшикни очиши билан у таклифни ҳам кутиб ўтирмасдан ичкарига кирди, тўппа-тўғри ошхонага бориб, табуреткага ўтирволди.

— Кимсиз, нима керак сизга? — деб сўради нотаниш кишининг сурбетлигидан довдираб қолган ойим.

— Мен муҳтарама...— лейтенант дудуқланиб қолди.

— Анико! — деди ойим.

— Мен, ҳурматли Анико, Грузия ССР Ички ишлар Халқ Комиссарлиги Тбилиси шаҳар Оржоникидзе район милиция бўлимининг участка инспектори Георгий Тушурашвили бўламан, лақабим Кукарача! — деб жавоб берди у бидирлаб.

— Лақабингиз узукка кўз қўйгандай,— деди ойим хахолаб.

— Ҳа... Табиат қора рангни мендан аямаган.

— Тўппа-тўғри...

— Мени Кукарача деяверишингиз мумкин.

— Шу гапни айтгани келувдингизми?

— Йўқ, албатта. Районимизда яшайдиган ўспирин-

ларни рўйхатга олиб юрибман. Менга уларнинг мактаб ва оиладан ташқаридаги ҳаётига кўз-қулоқ бўлиб туриш топширилган.

Шундай деб, Кукарача чарм сумкачасидан қалин дафтар билан қалам олди.

— Ҳурматли... э-э-э... Кукарача, мабодо бошқа жойга келиб қолмадингизми? — деб сўради ойим.

— Йўқ, нега энди! Марр кўчаси, 2-уй, биринчи йўлак, тўртинчи қават, 8-квартира. Владимир Иванович Гуриели. Тўғрими?

— Худди ўзи! Лекин эрим райкомнинг биринчи секретари. Оиламизнинг милицияга бирон бир боғлиқ жойи йўқ, бўлиши ҳам мумкин эмас. Токи мен тирик эканман, ўғлимнинг тарбиясига бировнинг аралашишига ҳам зарурат йўқ! — ойимнинг юзини қизил доғ қоплади. — Сизга маслаҳатим шуки, бамаъни оилаларнинг эшигини тақиллатиб юргунча, безори ва ўғриларга кўз-қулоқ бўлинг. Ҳа!

— Унақа деманг, ҳурматли Анико! — хотиржам жавоб берди Кукарача ва дафтарни ёпди.

— Нима деяётганимни ўзим яхши биламан! Ўғлим ҳали ўн иккига ҳам тўлгани йўқ. Рўйхатга олишингиз нимаси?

— Унақа деманг, ҳурматли Анико! — такрорлади лейтенант.

— «Унақа деманг», «унақа деманг»! Илтимос, бунақа ишлар билан иккинчи бошимни қотирманг! — ойим ўрнидан турди. Лейтенант ҳам қўзғалди.

— Илойим, менга ишингиз тушмасин... Аммо-лекин, очиғини айтишим керак, ўғлингиз тенги пайтимда яшириқча папирос чекканман, кварталимиздаги болалар билан қарта ўйнаганман, ҳатто билагимга нина билан гул ҳам солиб ташлашган! Мана! — Кукарача егини шимариб кўрсатди.

— Безовта бўлманг! Ўз-ўзидан кўриниб турипти! — ойим уни яна калака қилди.

— Нима ҳожати бор, ҳурматли Анико! Сиз билан уришгани келганим йўқ уйингизга...

— Ҳа, яхши, яхши. Омон бўлинг! — деди ойим паст тушмай.

— Хайр! — Кукарача эшикка қараб юрди. Мен йўлакда ҳамма гапни эшитиб турган эдим. Ойимнинг бунақа дағаллик қилганини ҳеч қачон кўрмагандим. Ёнимдан ўтаётиб Кукарача тўхтади, юзимни силаб:

— Исминг нима? — деб сўради.

— Тамаз! — дедим мен қўрслик билан ва ўзимни орқага ташладим.

— Раҳмат, қўлимни тишлавомадинг! — деб жилмайди Кукарача ва эшикни аста ёпиб чиқиб кетди.

— Сурбет! — деб қичқирди ойим унинг орқасидан.

Кукарача уйимизга келиб кетганидан кейин орадан бир ойча вақт ўтгач, бошқа бир воқеа юз берди.

Биз Варазисхеви кўчасидан Вэри соҳилига тушдик, хайвонот боғининг деворидан ошиб ўтиб, каттакон ёнғоқ дарахтининг ёнига келиб қолдик.

— Бўла қолинглар! — деб пичирлади Кучико елкасини тутиб.— Бир қўйин-бир қўйиндан ёнғоқ оламыз.

Мен унинг елкасига чиқиб, эгилиб турган бир шохга осилдим-да, ундан дарахт тепасига ўрмаладим. Кетимдан Дуду, Костя-грек, Ирача ва ниҳоят, Кучиконинг ўзи ҳам ёнғоққа чирмашди.

Овоз чиқазмай, тез ишга киришиб кетдик. Ун беш минутда қўйинларимиз ёнғоққа тўлди.

— Бўлди! Тушдик! — деб буюрди Кучико.

Апил-тапил пастга тушиб, девордан аранг ошиб ўтдик ва соҳил ёқалаб олдинма-кетин юқорига қараб йўрғаладик.

— Тўхтанглар! Келдик! — деб буйруқ берди яна Кучико.

Биз чоғроққина бир дамба олдида тўхтадик.

— Тўкинглар!

Ҳаммамиз қўйнимизни бўшатдик. Умарган ёнғоғимиз бир уюм бўлди.

— Бошладик!

Ҳар биттамыз иккитадан силлиқ тошни ушлаб олиб, жон-жаҳдимиз билан ёнғоқ чақишга тушдик. Ҳар урганимизда пўстлогидан сув сачрайвериb, ҳаш-паш дегунча юз-қўлларимиз қоп-қорайиб кетди.

— Бўлди! Ташладик! — деди Кучико.

Бўтқа бўлиб кетган ёнғоқни йиғиштириб олиб, сувга ташладик-да, нафасимизни ичимизга ютиб кута бошладик.

Бир минут ўтди, икки минут ўтди... Беш минут ўтди.... Ва ниҳоят, сув сатҳида заҳарланиб тўнкарилиб қолган битта балиқнинг оппоқ қорни кўринди. Сал ўтмай яна икки-учтаси пайдо бўлди. Орадан бир неча минут ўт-

гач, балиқ деганингиз бодроқ бўлиб кетди. Натижа кутганимиздан ҳам зиёда эди. Эҳтиёткорликни ҳам унутиб, бараварига ўзимизни сувга отдик ва қий-чувлашиб чалажон балиқларни тера бошладик.

— Ушла, ушла!

— Бу меники!

— Қорнидан ушла!

— Қойил, Кучико!

— Ким ўргатди сенга!

— Ўзим ўйлаб топдим!

— Оббо сен-эй!

Шодон қийқириқларимиз ярим соатча давом этди. Ниҳоят ҳамма балиқларни териб бўлгач, обдан тинкамиз қуриб, шалаббо аҳволда қирғоққа чиқдигу таппа-таппа чўзилиб қолдик. Кейин Кучико балиқларни ҳаммамизга баравар тақсимлади, кетидан: мабодо биров балиқни қаердан олдинг, деб сўраса, қармоқ билан тутдим, дейсанлар, деб огоҳлантириб ҳам қўйди.

Ҳаммамиз мағрур ва мамнун бир кайфиятда уй-уйимизга тарқалдик.

Ойим мени юз-қўлларим қоп-қора, уст-бошим жиққа ҳўл, қўйним тўла балиқ, исқирт бир аҳволда кўриб, қўрқиб кетди.

— Нима бало қилдинг?! Афт-башарангни қара! Балиқни қаёқдан олдинг?..

— Дарёдан тутдик... Ҳаммасини ўзим қармоқ билан тутдим!

Ойим балиқларни ташлаб юбормоқчи ҳам бўлди, лекин мен роса ялиниб-ёлвордим. Шундан сўнг ойим уларни тозалаб, унга белادي-да, кунгабоқар мойига жазиллатиб қовурди. Пишган балиқдан ўзи ҳам татиб кўрди-ю: «Ие, ширин-ку!» — дея ликопчани олдимга суриб қўйди.

— Ол!

Сўнгги балиқни еб турганимда бирдан қўнғироқ жиринглаб қолди. Ойим эшикни очди. Қўлида ғаров қармоқ, жилмайганча Кукарача кириб келди.

— Салом, ҳурматли Анико! Мумкинми? — деди у тавозе билан.

— Қираверинг! — ойим бу гал анча юмшоқ муомала қилди, кейин думалоқ стол ёнига бориб ўтирди.

Кукарача қармоқни деворга суяб қўйди-да, чарм сумкачасидан қизил муқовали китобча олиб, ойимнинг рўпарасига ўтирди.

— Хўш, эшитаман, ҳурматли Кукарача? Анови гавингиз нимаси? — деб сўради ойим.

— Ҳозир тушунтираман... Фаров — оддий қармоқ, манави китобча — Жиноят кодекси.

— Шунақа денг... Лекин бу нарсаларни менинг уйимга нима дахли бор?

— Қармоқ билан, маълумингизким, балиқ тутилади, Жиноят кодекси билан эса — одам овланади...

— Менга қаранг, лейтенант, илтимос, топишмоқларингизни қўйинг!.. Очиғини айтаверинг — сизга нима керак ўзи? — деди ойим энсаси қотиб. Аммо Кукарача индамай китобчани варақлайверди. Ниҳоят, керакли жойини топиб, ойимга қаради:

— Ижозатингиз билан манави муқаддас китобда нима деб ёзилганини бир эшитиб кўрайлик... Утиринг, йигитча! — бирдан у менга мурожаат қилиб қолди. Кўнглим нохуш бир нарсани сезди-ю, аммо сир бой бермай, секингина стол ёнига ўтирдим. Кукарача давом этди:

— Давлат мулки қасддан нес-нобуд қилингани, яъни хом ёнғоқлар ваҳшийларча талон-тарож этилгани ҳақида ҳозирча индамайман. Нисбатан енгилроқ жиноятлардан бошлаймиз... Хўш... 175-модда... «Балиқ ва бошқа жониворларни ғайриқонуний йўл билан овлаш». Хўш... Хўш... Мана! «Портловчи ёки заҳарли моддалар ёрдамида ов қилган шахслар тўрт йилгача озодликдан маҳрум қилинади...»

Кукарача китобчани ёпиб, менга қаради.

Шундагина ҳаммасига тушундим. Аъзойи баданимни совуқ тер босди. Кучико, тилинглари тийинглари, деб бекорга огоҳлантирмаган экан-да. Мен тентак балиқдан кўриб ётибман! Ер ютсин шу балиқниям! Ҳамма гап уни қандай тутишда экан! «Заҳарли модда...»

Мен ойимга қарадим. У ранги қув ўчганча ўтирар, нигоҳини мендан узмасди. Чидаёлмай, бошимни эгдим.

— Хўш, нима қилишим керак энди? — деди Кукарача. — Балиқларни мусодара қилишнинг иложи йўқ. Жиноятчи оғзини артиб бўпти...

Ойим шартта ўрнидан турди-да, биттагина балиқ қолган ликопчани Кукарачанинг олдига келтириб қўйди.

— Мана, марҳамат! Мебеллар билан пианинони мусодара қилмассиз ҳарҳолда. Ёнғоқ масаласига келсак, арчилган ёнғоқ билан тўлайман... Совет Иттифоқида балиқ овлаган одам жазога тортилишини билмас эканман!

— Унақа эмас, ҳурматли Анико! Портловчи ёки за-

ҳарли моддалар ёрдамида балиқ овлаганлар жазоланади! Қармоқ билан бўлса — марҳамат, хоҳлаганингизча тутаверинг!

— Сизлар нима билан тутгандинглар? — деб сўраб қолди ойим мендан. Миқ этмадим.

— Улар сувга янчилган хом ёнғоқ ташлаб, анча-мунча балиқни қириб ташлашган.

Ойим ёнимга келиб, иягимдан ушлади.

— Ростми шу гап?

Мен бош ирғадим. Ойим қулоғимдан ушлаб шундоқ бурадики, чинқириб юборишимга сал қолди. Кукарачадан уялганимдан тишимни тишимга босдим.

— Албатта рост! — деди Кукарача. — Ўз кўзим билан кўрдим!

— Қўйинг-э! — ойим хафа бўлди. — Кўриб, индамай туравердингизми? Энди келиб насиҳат қилганингиз нимаси?

— Улай агар, Анна Ивановна, бунақа нарсани, яъни хом ёнғоқ билан балиқ тутишни биринчи кўришим эди! Маҳлиё бўлиб қолибман! Кейин вақт ўтган эди... Энг ёмони — дарёнинг этак томонида жуда кўп майда балиқлар нобуд бўлган! Бу машмашада ўғлингиз билан баб-баравар гуноҳкорман. Мени ҳам қулоғимдан чўзинг! — шундай деб, у ойимга қулоғини тутди.

— Тентаквой! — деди ойим жилмайиб ва ошхонага чиқиб кетди.

— Хўш, тушундингми энди? — дея мурожаат қилди менга Кукарача. — Сенга қармоқ олиб келдим. Бундан кейин, балиқ овига борганларингда мени ҳам олиб кетинглар. Агар хоҳласанг, иккаламиз борамиз. Чувалчангни ўша ердан топамиз, ҳайвонот боғида тиқилиб ётипти. Аслида бу балиқ пашшага кўпроқ илинади. Шунанга! — у ўрнидан турди, китобчасини сумкага солиб, ойимни чақирди:

— Анна Иваѳовна, қолган балиқни мўсодара қилишга арзимаѳди, яхшиси, еб қўя қоламан! Бир стакан вино ҳам берсангиз зўр бўларди! Нимага деганда, бу жиноятга шерик сифатида ўзим жавоб беришимга тўғри келади!

Ойим шу заҳоти бир шиша вино билан стакан опчиқиб, Кукарачани столга таклиф этди. Ўзи ҳам иягини иккала кафтига тираганча унинг рўпарасига ўтириб олди.

— Нон-чи?

— Раҳмат, кераги йўқ...— Кукарача балиқни думидан ушлаб, бутунича оғзига солди.— Оҳ-оҳ! Ажойиб балиқ! — сўнг стаканга вино қуйиб, ўрнидан турди ва хотирамга бир умр михланиб қолган ушбу қадаҳ сўзларини айтди:

— Қадрли Анна Ивановна! Кулимсираб вино кўтариб чиққанингизда онамга шунақаям ўхшаб кетдингизки... Онажонимни эслатганингиз учун сизга мингданминг раҳмат!

— Неччига кирдинг, Кукарача? — деб сўради ойим.

— Йигирма иккига.

— Уни қара-я, сендан атиги саккиз ёш катта эканман холос, тентаквой! — шундай деб, у эрта оқариб кетган сочларини силаб қўйди.

— Мени кечиринг....— Кукарача энгашиб ойимнинг қўлини ўлди. Ойим хўрсинди, синиқ бир жилмайди-да, хонадан чиқиб кетди.

Кукарача бир оз каловланиб турди, сўнг шартта бурилиб, жунаб қолди.

Кукарачани милиция бўлимининг бошлиғи чақиртирди. Орадан беш минут ўтгач, лейтенант Давид Сабашвили кабинетида ўтирарди.

— Мана, келдим. Нима гап?

— Менга қара, қачон тартибга ўрганасан, а? «Мана, келдим», эмиш! Бошлиққа қандай рапорт бериш керак? «Ўртоқ майор! Лейтенант Тушурашвили буйруғингизга биноан келди!» Уқдингми? — деди Давид зарда билан ва қўлидаги папкани стол четига ташлади.

Кукарача ирғиб ўрнидан турди, қақдини ғоз қилиб, честь берди:

— Ўртоқ майор...

— Ҳа, майли, қўя қол!

Лейтенант стол ёнига ўтирди.

— Ғалати одамсан,— деди Кукарача хафа бўлиб,— бегоналарнинг олдида-ку худди генералдай бошимга кўтараман... Лоақал ёлғиз қолганимизда мундоқ одамга ўхшаб, дўстона гаплашсак бир нима бўладими?

— Дўстлик ўз йўлига... Уйда, кўчада, ресторанда... Марҳамат... Бу ер ишхона, оғайни!.. Шундоқ ҳам ҳар куни наркоматга устимдан думалоқ хат тушади — Сабашвили атрофига ошна-оғайниларини тўплавоган, деган мазмунда...

Давид папирос тутатиб, Кукарачага ҳам узатди.

— Чекмайман!

— Қачондан бери?

— Кечадан бери...

— Соғ улмоқчиман дегин?— деди кулиб Давид ва эн-
дигина ёндирган папиросини кулдонга босиб учирди.

— Қим шикоят қияпти?

— Э-э, ким эринмаса, кимни саводи бўлса — ҳамма-
си ёзаяпти!

— Айтмайсанми ўшаларга: «Хў, ноннсофлар, нота-
ниш, бегона одамларни милицияга опкелиб, тағин қўл-
ларига қурол ҳам бериб қўяйми?!» — демайсанми?!

— Айтишга осон,— деди Сабашвили қўл силтаб.—
Сен ҳали билмайсан унақаларни... Ма, ўқи... Коллек-
тив ариза... Текшир... Қизни чақиртир... Яхшилаб гап-
лаш...

Кукарача аризани олди.

«Тбилиси шаҳар Оржоникидзе район милициясининг
бошлиғи ўрт. Д. Сабашвилига.

Кобулети тепалигидаги 137-уйда яшовчилардан.

Коллектив ариза.

Сизга шуни маълум қиламизки, қўшнимиз Инга Ла-
лашвили ахлоқсиз ҳаёт кечиради. Чекади. Кечаси соат
икки-уч-тўртларда ҳам уйдан стаканларнинг жаранги,
уят сўзлар ва беҳаё қўшиқлар эшитилиб туради. У ил-
гари бир неча марта судланган Муртало деган кимса
билан (ҳақиқий исм-фамилияси бизга номаълум) дон
олишиб юради. Ноқулай бўлса ҳам, халқ манфаати-
ни ўйлаб, ана шу қабоҳат уясидан қулоғимизга тўхтов-
сиз чалиниб турадиган беҳаё сўз ва қўшиқларни такрор-
лашга мажбурмиз.

Сўзлар: фоҳиша, палид, пистон, олабўжи, тинтув,
сарқит, ўйинчоқ (қурол маъносида) ва ҳоказо.

Қўшиқлар:

Тўхта, жонгинам Зоя...
Фирибгарсан, ҳой судья,
Уйинг куйсин, илойим!
Нега тиқдинг турмага,
Нима мени гуноҳим?

ва ҳоказо.

Илтимос, бизга раҳмингиз келмаса ҳам, келажаги-
мизга (болалар маъносида) раҳм қилинг, фаҳш ва ра-
золатдан қутқаринг».

Аризага саккиз киши қўл қўйган — битта имзо қи-
зил қаламда қўйилган. «Шу одам ёзган» деган ўй ўтди

Кукарачанинг кўнглидан ва беихтиёр жилмайиб қўйди.

— Нега илжайяпсан?

— Шундоқ, ўзим...

— Куладиган жойи йўқ бун! Ингани яхши танийман. Бир ярамас билан айланишиб юрипти. Биласан уни — Муртало¹. Жиноят устида қўлга туширолмаямиз-да, ўлгудай айёр, пихини ёрган...

— Кетишга рухсат этинг, ўртоқ майор! — Кукарача ўрнидан турди.

— Рухсат... Ўзинг ҳам тоза хира бўлсан-да... — деб тўнғиллаб қўйди Сабашвили ва яна қоғозларини титкилашга тушди.

Инга навбатчилик қиларди. Тунги соат ўн иккиларга яқин дорихонага ўрта бўйли, юзи заҳил ва совуқ, олиф-та бир йигит кириб келди.

Инга бир қарашдаёқ уни ёқтирмади, аммо сир бой бермай, дори солинган қутиларни тахлайверди.

— Салом, яхши қиз! — деди нотаниш йигит ва келиб, тайёр дорилар бериладиган туйнукча олдидаги пештахтага тирсагини тиради.

— Салом! — деди Инга бошини кўтармай.

— Бир минутга мумкинми? — дея жилмайди йигит.

— Ҳўш, хизмат? — Инга туйнукча ёнига келди.

— Бир ўзингмисан?

— Йўқ. Мудир шу ерда. Бош провизор ҳам, — деди Инга жўрттага.

— Чақир икковини ҳам! — деб буюрди нотаниш йигит.

— Тайёр дори керак бўлса, ўзим беравераман, агар рецептнингиз бўлса — қолдириб кетинг.

— Нима дедим сенга!

Инганинг юраги орқасига тортиб кетди. «Қаёқдан пайдо бўлди бу турки совуқ! — дея кўнглидан ўтказди у. — Шу тобда бирорта одам кириб қолсайди! Акс-да! Бир қарасанг — харидорларнинг кети узилмайди, бир қарасанг — зоғ йўқ».

Қиз эшик томонга қаради. Нотаниш йигит бун пай-қаб, эшик олдида борди-да, тутқичда ёсилиб турган оқ тахтачани айлантириб қўйди.

¹ Муртало — ўғриларнинг лақаби. Маъноси: палид, ифлос одам.

— Ана, бўлди, «Дорихона ёпиқ!» Иш тугади! Энди бориб мудиринг билан провизорингни чақириб чиқ!

Инга кабинет томонга қараб юра бошлади. Нотаниш йигит унга эргашди.

— Сиз қаёққа кетяпсиз?

— Сенга ҳамроҳ бўламан.

Улар кабинетга киришди. Хонада ҳеч ким йўқ эди.

— Ие, қани улар? — деб сўради йигит кўзларини қисиб.

— Кетиб қолишипти... Кўрмай қобман...— деди овози титраб Инга ва ўзини креслога ташлади.

— Жуда соз! Энди ўзинг хўжайинсан.

— Сизга нима керак ўзи? Айта қолсангиз-чи! — Инганинг пешонасидан совуқ тер чиқиб кетди.

— Морфий! — деди чўрт кесиб йигит.

— Нималар деяпсиз? Менда морфий нима қилади? Пўлат сандиқда у... Мудир билади... Эртага келинг... — Инганинг тили базўр айланарди.

— Морфий «эрта»ни билмайди! Ё ҳозироқ топиб берасан, ёки...

Инга йигитнинг қон тўлган кўзларига қаради-ю, рўпарасида қотил турганига ишонч ҳосил қилди.

— Ҳозир қўнғироқ қилиб... сўраб кўраман...— у титроқ қўл билан трубкани кўтарди.

Нотаниш йигит бир қадам олдинга ташлаб чўнтагидан пичоқ чиқарди. Бир нарсa «ширқ» этди-ю, пичоқ сопидан бамисоли илондай ханжар отилиб чиқди. Утакаси ёрилган Инга бақирмоқчи эди, аммо миқ этолмади — йигит кафти билан унинг оғзини тўсди.

— Жим! Лекин қўрқма! — шундай деб у бир зарб билан телефон симини узиб ташлади.— Хўш, қаерда морфий? Бўла қол, қизалоқ!

Инга худди уйқусираётган одамдай, ҳушсиз бир аҳволда кабинет тўрида турган стол ёнига борди-да, ғаладондан икки ампула морфий олиб йигитга узатди. Нотаниш йигит креслога ўтирди-ю, шоша-пиша чўнтагидан икки грамли шприц солинган қутичани чиқарди, чаптастлик билан ампулалар оғзини синдириб, шприцни морфийга тўлдирди, сўнг чап енгини шимарди-да, шприц нинасини билагининг йўғон томирига суқди... Муроди ҳосил бўлгач, шприцни эҳтиётлик билан қутичага жойлаб, чўнтагига солди, кейин бошини орқага ташлаганча сукутга кетди...

Бу даҳшатли манзарани қиз юрак ҳовучлаб кузатиб

турди. Хонага бир неча дақиқа жимлик чўкди. Йигит қимир этмасди. Ниҳоят у ўтирган жойида бир тўлғанди, кўзларини очиб:

— Хайрият... — деб шивирлади.

Инга беихтиёр эшик томонга қаради, аммо ҳеч ким кўринмади.

— Хайрият... Ўтиб кетди...— деб такрорлади йигит, шундагина Инга унинг кўзларидаги паришонлик ва мамнуният ифодасини пайқади.

— Бир синаб кўрмайсизми? — деб сўради йигит Ингадан.

Қиз жавоб бермади. У юз берган воқеадан тамом ҳанг-манг бўлиб қолган, йигитнинг кескин ўзгариб кетган башарасидан кўз узолмасди. Вужуди таскин топган йигит эса сўзида давом этди:

— Сиз бунини нималигини билмайсиз, тасаввур ҳам қилолмайсиз... Гумилевдан бирор нарса ўқиб берайми? Ёки Есениндан? Балки Галактион маъқулдир? Қўрқиб кетдингиз-а... Арзимаган нарсага диққат бўлишнинг нима кераги бор?...

Йигит аста ўрнидан турди, ички чўнтагидан бир даста ўттиз сўмлик чиқазди-да, Инганинг олдига қўйиб, эшикка қараб юрди.

— «Морфий» операцияси тугади. Хотиржам ухлай-веришингиз мумкин. Мени кўкнори ёки банги деб ўйламанг. Рост, бир маҳаллар шунақа эдим. Кейин йиғиштирганман. Лекин ҳар замонда тортиб қолади... Ўрганган кўнгил-да... Дарвоқе, мен сизни танийман. Исмнингиз Инга, Қабулети тепалигида, 137-уйда яшайсиз... Гап бундоқ, Инга: шу бугундан бошлаб ким сизга душман бўлса, менга ҳам душман бўлади, менинг душманларим... Уларнинг ҳаммаси нариги дунёга равона бўлган... — йигит орқасига қайрилиб, Ингага тикилиб қаради. — Қимирламанг. Қўлингизга чақалоқ тутқазиб қўйилса, нақ Биби Марямнинг ўзи бўларкансиз... — У шундай деди-ю, дорихонадан чиқиб кетди.

Муртало Ингага севги изҳор қилмади. Бир йил давомида — қишин-ёзин — ҳар куни эрталаб Маратик исмли курд боласи Ингага Муртало номидан бир сават янги узилган, қип-қизил атиргул келтириб турди. Ҳар ойнинг охирида эса соқол-мўйловсиз номаълум бир кимса унга минг сўм ташлаб кетарди.

— Қалбатано¹, Муртало қарзини берворди, вақтида қайтармагани учун узр сўради.

Махфий элчи шундай дерди-ю, Инга эс-ҳушини йиғиб ололмасидан ғойиб бўларди.

Бора-бора ўша кварталда истиқомат қилувчи йигитлар — Инганинг доимий жазманлари — уни кўрганда маъноли жилмаядиган, қизга илгаригидан ҳам ортиқроқ эҳтиром кўрсатадиган бўлиб қолишди.

Инга кварталнинг дахлсиз қироличасига айланиб қолди. Муртало эса қорасини кўрсатмасди.

Вақт ўтган сайин Инганинг вужудини аллақандай мубҳам бир қўрқув, айни пайтда ғайришуурий қудрат, чексиз ғурур ва интизорлик туйғуси чулғай бошлади. Бу туйғу кундан-кунга кучайиб борарди. Қалб азобларидан қутулиш, дардчил ҳиссиётларга барҳам бериш мақсадида Инганинг ўзи Мурталони қидириб топишга жазм қилди.

У бутун кварталга отнинг қашқаси бўлиб қолган олибсотар Анжеликаникига йўл олди. Бориб, бўлган воқеани унга ипидан-игнасиғача гапириб берди.

Бўйин ва юзларини эрта ажин босиб, аъзойи бадани шалвираб қолган эллик ёшлардаги бу аёл Инга дардини айтиб бўлгунча аллақанча папиросни чекиб ташлади, ахийри қаттиқ йўтал тутиб, анчагача босилмади, базур нафасини ростлаб олгандан кейингина:

— Пулларни нима қилдинг? — деб сўради кўзида жиққа ёш билан.

— Турипти. Бир тийинига ҳам текканим йўқ.

— Ун икки минг — ҳазилакам пул эмас...

— Нима қилишим керак энди?

— Сарфлаш керак.

— Мен буни айтаётганим йўқ.

— Нима демоқчисан бўлмаса?

— Ўзим нима қилсамикин? Шунга бошим қотиб қолди...

— Ҳа-а-а... Очиғини айтсам, ҳунук ишга аралашиб қопсан...

— Маслаҳат беринг — нима қилай?

— Мен қаёқдан биламан? Кўҳлик қизсан, дуркунгинасан... У сени хазон қилади... То тирик экан, бировниям яқин йўлаттирмайди...

¹ Калбатано — хоним, аёлларга нисбатан ҳурмат маъносида ишлатилади.

— Нега энди? Дунёда қонун, милиция, жамоатчилик деган гаплар бор... Турма деган нарсa бор қолаверса.

— Турма эмиш-а... Турма унинг учун қадрдон уйидай бўп қолган... Бошқаларини тан олмайди унақалар.

— Шуми менга айтадиган гапингиз?

— Ҳа.

— Бундан чиқди, ундан қутулолмас эканман-да?

— Узи юз ўгирмагунча қутулолмайсан.

— Қачон юз ўгиради?

— Менга ўхшаб тасқара бўлиб қолганингда.

— Наҳотки бошқа чораси бўлмаса?

— Бор.

— Қанақа?

— Улим.

— Ким ўлиши керак?

— Икковларингдан битталаринг. Энг яхши чораси шу.

— Агар... мабодо... уни қамоққа олишса-чи? — деб сўради қўрқа-писа Инга.

— Нимага асосланиб? У сенга бирор ёмонлик қилдими?

— Йй-ў-ўқ.

— Нимага қамоққа олишади бўлмаса? Севгани учунми? Агар ошиқларни қамайверишса, инсониятнинг ярми ҳозир турмада ётган бўларди...

— Бўлмаса, у билан учраштириб қўйинг.

— Узи олдингга келади.

— Ортиқ кутолмайман.

— Унда Нахаловкага бориб, Колани топ. — Анжелика «гап тамом» дегандай ўрнидан турди.

... Кола билан суҳбат жуда қисқа бўлди.

— Мурталоми? Нималар деяпсиз, калбатано, Муртало жуда мард, олижаноб йигит.

— Гапимни тушунмадингиз. Қаердан топсам бўлади уни?

— Бунисини билолмадим...— деди Кола қўлларини икки томонга ёзиб. — Унинг адреси — бутун Совет Иттифоқи!

— Хайр! — Инга ўрнидан турди.

— Омон бўлинг!

Янги йилни Инга ҳамкасблари билан бирга кутиб олди. Анча-мунча шампан ичди, роса қўшиқ айтди, рақс-

га тушди, хуллас, очилиб-сочилиб ўтирди. Тунги соат учларда шод-хуррам уйига қайтди, зиналардан сакраб-сакраб тепага кўтарилди-да, хонасининг эшигини очди, пальтосини ечиб, чироқни ёқди-ю... донг қотиб қолди. Турли-туман неъматлар ва шампан шишалари қўйилган стол ёнида Муртало ўтирарди. У Инга кирганда ҳам ўрнидан турмади, сўрашмади ҳам — тамаки тутатганча жилмайиб қараб тураверди.

Инга аста-секин ўзини ўнглаб олди. Дастлабки қўрқув ўрнини таскинми, шодликми — шунга ўхшаш бир ҳис эгаллади. Бир йилдан буён қидириб юрган одами ҳозир рўпарасида ўтирар ва унга маъюс тикиларди.

— Кепсан-да ахири? — деди Инга ва суянчиғи йўқ диван четига омонатгина ўтирди, қўлларининг титроғини яшириш учун ёстиқни олиб, тиззасига қўйди.

Муртало миқ этмасди.

— Кепсан-да? — деб такрор сўради Инга. Энди овозида ҳадик ёки ғижиниш эмас, фақат синчковлик оҳанги бор эди.

Муртало бош ирғади. Кейин чаққон ҳаракат билан, пақиллатмасдан шиша оғзини очди, қадаҳларга шампан тўлдириб, кўпиги тинишини кутиб турди, ниҳоят, қадаҳни қўлига олиб, Ингага юзланди:

— Янги йил билан, Грузия қироличаси. Сени авлиё Биби Марямнинг ўзи асрасин.

— Менга қара, қулфлоглиқ хонага қандай қилиб кирдинг?

Муртало иккинчи қадаҳни ҳам қўлига олди-да, столни айланиб ўтиб, Ингага узатди. Қиз қимир этмади — қўли титраётганини Муртало кўришини хоҳламади. Йигит қадаҳни унинг олдига қўйиб, яна стол ёнига қайтди.

— Бу ерга қандай қилиб кирдинг? — қайта сўради Инга.

— Эшикни қулфламаган экансан, — деб кулимсиради Муртало.

— Бекорларни айтибсан! Эшик қулфлоглиқ эди! Ҳозир ўзим очиб кирдим!

— Қайдам... Келдиму: «Сим-сим, оч эшигингни», — дедим. Эшик очилди. Ўлай агар. — Муртало шу қадар самимий гапирдики, ростдан ҳам шундай бўлган деб ўйлаш мумкин эди.

— Яна ўша сўзларни такрорлаб, чиқиб кетди.

Муртало индамади.

— Мендан нима истайсан? — деб сўради Инга.

— Ҳеч нарса! — хотиржам жавоб берди Муртало.

— Ҳеч нарса эмиш. Гапингни қара-ю. Мен ҳатто исмини ҳам, фамилиясини ҳам билмайдиган, ҳар кунни бир сават атиргул, ҳар ойда минг сўмдан пул юбориб турадиган, бутун жазманларимни мендан юз ўгиртириб, шаънимга доғ туширган одамга ҳеч нарса керак эмас эмиш... Гапир, кимсан, муддаонг нима?

— Сендан ҳеч нарса сўраётганим йўқ-ку,— деди Муртало мулойим оҳангда.

— Мен сўраяпманми бўлмаса?

Инга шартта ўрнидан турди-да, шкаф ёнига борди, ундан бир талай пулни олиб, Мурталонинг олдига ташлади. Йигит пулга қиё ҳам боқмади.

— Агар қўлингдан келса, менга гулларимни қайтар,— деди у узоқ сукутдан кейин.

— Нима???

— Гулларимни қайтариб бер.

— Эсинг жойидами?

— Уч юз олтмиш беш сават. Ҳаммаси қизил атиргул, битта ҳам оқи йўқ,— деди Муртало ва бир кўтаришда қадаҳини бўшатди.

— Мен сендан гул сўраган эмасман... Гулларинг қуриб бўлган. Пулинг эса — ана, турипти. Ўн икки минг. Бир тийинига ҳам текканим йўқ. Ол, ана.

— Пул — жонсиз қоғоз... Гулларим тирик эди...

— Нимага шаъма қилаётганингни тушунмаяпман. Пулингни ол-у, туёғингни шиқиллат.

— Мени соғлигим учун ичсанг, майли, кетаман.

— Сени ғирт ўғри, қотил, кўкнори, умуман, ярамас одам, дейишади.

— Ҳа, шунақа дейишади.

— Кимсан ўзи?

— Озод одамман, нимани хоҳласам, қачон хоҳласам — шуни қиламан.

— Ёшинг неччида?

— Ўттизда.

— Нима учун ҳамма сендан қўрқади?

— Чунки мен ҳеч кимдан қўрқмайман.

— Ўшанда... дорихонада «йўқ» деганимда нима қилардинг? — деб сўради Инга.

— Ўлдиардим! — деди Муртало бошини кўтармай.

— Энди-чи?

- Агар уйингдан ҳайдасанг, ўзимни ўлдирман!
- Мени-чи?
- Сени ўлдирмайман.
- Ёлғон!
- Муртало чўнтагидан тўппонча чиқариб столга қўйди. Инганинг юраги орқасига тортиб кетди.
- Қўрқитмоқчимисан?
- Йўқ, ўлай агар!
- Ёлғон! — деди яна Инга ва Мурталога яқинлашди.
- Хоҳласанг — сен мени ўлдир!
- Мен бундай қилолмаслигимни яхши биласан, шунинг учун ҳам ботирлик қиляпсан.
- Отавер! Мени ўлдирганинг учун сени жазолашмайди. Қайтага мукофот беришлари мумкин!
- Ўзингга ортиқча баҳо беряпсан.
- Аксинча.
- Бўпти! Энди кет! Майнавозчилик қилма!
- Кетгандан кўра ўлганим яхши!
- Муртало яна қадаҳини тўлдирди.
- Ҳозир бақираман! — деди Инга, лекин бундай қилолмаслигини ўзи яхши биларди. — Овозимни эшитиб, қўшниларим чопиб чиқишади.
- Нечта қўшнинг бор?
- Йигирмата! — деди қиз ёлғондан.
- Демак, бу ердан йигирмата жасадни олиб чиқишади,— Муртало шампан ҳўплади.
- Қанча одамни ўлдиргансан? — деди Инга овози титраб.
- Санамаганман. Кимки шунга муносиб бўлса, ҳаммасини ўлдирганман...
- Мен бунақа ваҳшиёна фалсафани ҳазм қилолмайман. Тезроқ чиқиб кет!
- Бўғилма, Инга... Ахир сени қартада ютиб олганим йўқ-ку... Мен учун сен оллонинг марҳаматисан.
- Эртагаёқ милицияга хабар қиламан.
- Жа-а қўрқитвординг-ку! — Муртало кулиб юборди.
- Наҳотки ҳеч нарсадан қўрқмасанг?
- Шу пайтгача фақат бир нарсадан: севги нималигини билмай дунёдан ўтиб кетишдан қўрқардим... Энди эса қўрқмайман... Ҳозир мендан бахтиёр одам йўқ... Шунинг учун бугун ўламанми, эртага ўламанми — менга бари бир...

Муртало гапини тугатишга улгурмасдан Инга қулочкашлаб унинг юзига тарсаки тортиб юборди.

— Сурбет экансан! Аблах экансан! Ҳозироқ жўнаб қол! Шарманда қилма мени! Одамлар нима дейди?!

Муртало жойидан жилмади, аммо ранги докадек оқариб кетган эди.

— Одамлар? Ким ўзи улар? Улар — оломон. Эртага оёғингга йиқилиб, этагингни ўпишади, сени фаришта деб эълон қилишади...

Ғазаби жунбушга келган Инга яна Мурталонинг юзига мушт туширди. Бу гал жуда қаттиқ урди. Мурталонинг бурнидан тизиллаб отилган қон бирпасда дастурхонни бўяб ташлади. Қиз қонни кўриб, капалаги учиб кетди. Қандай қилиб ошхонага кирганини ҳам, қай алпозда сочиқ ҳўллаб чиққанини ҳам билмай қолди. Муртало ҳамон ўша жойда ўтирар, бурнидан дастурхонга ҳамон қон томарди. Инга унинг юзига сочиқни босди, Мурталонинг лаблари қизнинг билагига ёпишди, таажжубки, қиз ҳам қўлини тортмади.

Инганинг хонасида тонггача чироқ ўчмади. Эрталаб, суянчиқсиз диванда гужанак бўлиб ётган Инга кўзларини очганида хонада ўзидан бўлак ҳеч ким йўқ эди. Дастурхондаги қон доғигина тунда таширф буюрган ғалати ва қўрқинчли меҳмонни эслатиб турарди...

Марта хола истиқомат қиладиган уй ертўласининг иккита хонасини Моисей Шаптошвили эгаллаганди. Хотини Ревекка билан ўн тўрт ёшли ўғли — малларанг, сепкилдор Исҳоқ ҳам у билан бирга туришарди. Бу ерда бўёқчилик устахонаси ҳам бор эди.

Буюртмачилар билан ҳисоб-китобни Моисейнинг ўзи олиб борар, устахонадаги асосий ишни эса Ревекка билан Исҳоқ бажаришарди.

Устахона фаолияти кундан-кунга кучайиб борарди. Ҳамма хурсанд эди. Ҳар кун эрталаб Ревекка тунги маҳсулотни ҳовлига олиб чиқиб, дорга ёйганида рангоранг кўйлақлар, рўмоллар, қийиқчалар, пешкашлар, пайпоқлар, сочиқлар ва бошқа рўзгор буюмлари шамолда чунонам ҳилпирар, шунда Марта холанинг ҳовлиси денгиз сатҳида сузиб бораётган елканли кемага ўхшаб кетарди. Кеманинг хўжайини, капитани ва дарғаси Моисей Шаптошвили эди. Кемада матрослар ҳам бор эди. Капитан уларга иш ҳақи сифатида... конфетлар улашарди. Азбаройи чиройли елканларга ҳар

турли суратлар чизиб, бўлмағур сўзларни ёзиб ташла-масликлари учун шундай қиларди. Сезган бўлсангиз керак: ана шу матрослар биз — квартал болалари эдик.

Ҳа, Моисей Шаптошвилининг ҳаёти осойишта кечар, устахонаси ҳам соат янглиғ бир маромда ишлаб турарди. Аммо ўша йили ёзда, яъни Исҳоқ тўртинчи синфда сурункасига уч йил қолиб кетиб, ниҳоят бешинчи синфга ўтган пайтида «соат»га кўз тегди, унинг мусиқий садо-сига ваҳимали оҳанглар аралаша бошлади.

Қандайдир нобакор Ревекканинг қулоғига, эринг кўпдан буён Сванети кварталида яшовчи Ангелина деган аёл билан дон олишиб юради, деб шивирлабди. Гуё Моисей даромаднинг ярмини унга элтиб берармиш, Ревекка ағдарма драп пальтода юрса, Ангелина ҳаммага қорақўл пўстинини кўз-кўз қилармиш.

Ревекка дардини ичига ютди. Аммо бир куни эрталаб уйқудан турган квартал аҳли ҳангу манг бўлиб қолди: Марта холанинг ҳовлисига осилган кўйлақлар, рўмоллар, қийиқчалар, пешкашлар, пайпоқлар ва бошқа рўзгор буюмларининг ҳаммаси қора рангга бўялган эди. Моисей Шаптошвилининг кемасида қора елканлар ҳилпираб турарди.

Шаҳардан қайтган Моисей даставвал кўзларига ишонмади. У бу ғалати манзарага бир муддат гарангсиб қараб турди-ю, сўнг матолардан бирини ушлаб кўрди, кафти қоп-қорайиб кетгач, имлаб бизни ўз ёнига чақирди.

— Тамаз, азизим, мапови кўйлакнинг ранги қанақа?

— Қора, Моисей амаки.

— Гизик, морожний ейсанми? Ростини айт: қанақа ранги?

— Қора-да. Кўрмаяпсизми?

— Дуду, булар мени лақиллатишяпти, а? — деди Моисей ундан мадад сўрагандай.

— Кайфингиз йўқми ишқилиб, Моисей амаки?

— Бродзели, лоақал сен тўғриси айт: бу лаш-лушлар қанақа рангга бўялган?

— Кўздан қолганмисиз дейман, Моисей амаки?

— Ревекка-а-а! — деб чинқириб юборди бирдан Моисей бошига муштлаб. — Газанда!

Ертўладан садо чиқмади.

Моисей зинапоядан пастга отилиб тушди-ю, ичкаридан беркитиб олинган эшикни жазава билан тақиллата бошлади:

— Очинглар, ярамаслар! Чиқинглар бу ёққа, қонхўрлар! Устинглардан керосин қуйиб, ўт қўяман! Ёндираман!

Охири бўлмагач, Моисей оёқларини ишга солди, бир амаллаб эшикни синдириб ичкарига кирди, ана шундан сўнг ертўлада ҳақиқий қиёмат-қойим бошланди — фарёдлар, чинқириқлар, қарғишу сўкинишлар ҳаммаёқни тутиб кетди... Ҳовлига одам тўпланди, аммо ҳеч ким бу попок ишга аралашишни истамди.

— Кукарачани чақириб керак,— деб қолди биров.

Орадан беш минутлар ўтгач, лейтенант етиб келди, келибоқ ўзини ертўлага урди. Хаял ўтмай пастдан Моисейнинг чийиллаган овози эшитилди:

— Войдод! Бўлди, бўлди!

Бирдан ҳаммаёққа сукунат чўкди.

Сўнг Кукарача ертўладан Моисейни қўлтиқлаб чиқди. Кема капитанининг ўнг чангалида Исҳоқнинг қизғиш сочидан бир тутам, сўл чангалида эса Ревекканинг тимқора сават сочидан қарийб ярмиси бор эди.

Кукарача Моисейни қўлтиқлаганча милиция бўлимига қараб кетди. Салдан кейин ҳовлига капитаннинг обдан дўппосланган оила аъзолари эмаклаб чиқишди. Улар чурқ этмай қора елканларни йиғиштириб олишди-ю, худди шундоқ шарпасиз, ойим супургидай бўлиб ертўлага тушиб кетишди.

Кечқурун Кукарача кузатувида мулла минган эшакдай сўлжайиб Моисей қайтиб келди. Улар тўппа-тўғри ертўлага тушиб кетишди. У ерда нима гап бўлганини ёлғиз оллонинг ўзи билади. Орадан ҳеч қанча вақт ўтмай пастдан тўрт кишининг жўр бўлиб қўшиқ айтаётгани эшитилди. Қўшиқ эрталабгача тинмади. Кахетиянинг «Мравалжамиер»и Тбилисининг «бояти»сига, мингрелларнинг «Арира»си гурияликларнинг «криманчули»сига уланиб кетди...

— Меҳригиёси борми дейман-да, шу Кукарачани? Ақл бовар қилмайди-я! — деди ойим таажжубланиб ва балкон деразасини ёпди.

Эвоҳ, қора елканлар машмашаси шу билан тугамади. Ўша унутилмас оқшомдан сўнг Моисий Марта холанинг ҳовлисини томошахонага айлантириб, деярли ҳар кун нағма кўрсатадиган бўлиб қолди.

У ғирт маст ҳолда уйига қайтар, оёғини базўр судраб ертўласига тушиб кетарди-да, ҳаял ўтмай жанжални бошларди:

— Ангелинани сочидан ушлаб судрадим, дегин?... Қо-
рақул пўстинига кислота қўйдингми, а?..

Ёки бўлмаса:

— Демак, сенингча, Ангелина фельдшер эмас, бу-
зуқ хотин экан-да, а?... Беморларнинг қўйнига кириб
ётадимми?... Хўш, ўзинг кимсан? А? Гапир, ярамас!..

Ревекка эса тиз чўкиб, ялиниб-ёлворарди:

— Қўй энди, бўлди, Мосежон. Ундан кўра манови
пичоқни олиб сўйиб қўя қол. Ўлганим яхши бу ку-
нимдан!

— Дада, ойимга тегманг, жон дада! Тегманг, деяп-
ман, йўқса! — деб чирилларди Исҳоқ онасининг панаси-
га яшириниб.

Кейин Кукарача пайдо бўларди-ю, шу заҳоти Мои-
сей қўйдаи ювош тортиб қоларди.

Бир гал, якшанба кун, Моисей ҳаддан ташқари қу-
туриб кетди. Ревеккани ҳовли ўртасига судраб чиқди-да,
эгнидаги кўйлагини сидириб ташлаб, қайиш билан са-
валай бошлади.

— Қофтасини йиртиб ташладим, дегин?... Эркаклар-
ни кўзини ўйнатиб, сийнабандини юлиб олдингми, а?
Мана сенга! Мана сенга!

Исҳоқ қўлига битта тошни олволиб, отасининг атро-
фида гир айланар ва нуқул:

— Дадажон, бас қилинг, урманг ойимни, бўлмаса
ҳозир... Бас қилинг, деяпман, бўлмаса... — деб чийил-
ларди.

Моисей шартта орқасига ўгирилди-ю, ўғлининг кети-
га шунақанги тепдики, бола икки метрча нарига учиб
бориб, боши билан ерга тушди.

— Ҳой яхшилар, тошбағирлар, қанақасизлар ўзи, ин-
софинглар борми?! Ёрдам беринглар! Чақиринглар Ку-
карачани! — дея бақира бошлади Ревекка. Худди унинг
ноласини эшитгандай, қўққисдан ҳовлига Кукарача ки-
риб келди.

Аммо шунда мўъжиза юз берди: Моисей лейтенант-
га бўйсунмади.

— Яқинлашма! Ўлдираман! — деб қичқирди у темир
тўқали қайишини силкитиб.

— Ташла қайишни! — деб буюрди Кукарача.

— Яқинлашма, деяпман! — такрорлади яна Моисей
ўдағайлаб ва лейтенантнинг бошига қайиш билан сол-
моқчи бўлди. Темир тўқа Кукарачанинг қулоғи ёнидан
шувиллаб ўтиб кетди.

Кукарача орқага тисарилди.

— Жонингдан умидинг бўлса, яқинлашма! Яқинлашдинг — ўлдираман! — деди Моисей ҳамон қайиш ўқталганча.

Кукарача аста олдинга бир қадам ташлади, аммо бу гал қайишга чап беролмади. Тўқа зарбидан чап ёноғи тарс ёрилиб, тирқираб қон отилди. Аёллар додлаб юборишди. Кукарача тишини тишига босди. Лейтенантнинг юзидаги қонни кўрган Моисей баттар қутуриб кетди. У яна қайиш билан солди, тўқа тагин Кукарачанинг башарасига тегди. Шундан кейин нима бўлганини таърифлаш қийин. Ҳаммаси бир лаҳзада юз берди. Лейтенант Моисейни ёқасидан чангаллаб оёғини ердан уздида, иягининг остига қаттиқ мушт туширди. Моисей Ревекканинг ёнига гурсиллаб йиқилди-ю, ҳушидан кетди.

Кукарача унинг ёнига тиз чўкиб, жағини ушлаб кўрди, кўкрагига қулоғини босди, кейин ёқасини ечиб, сув сўради. Шунда Ревекка оёғининг остида ётган қалин бир тахтани олди-да, бор кучи билан лейтенантнинг бошига солди. Кукарача чайқалиб кетди.

— Ўлдириб қўйдинг-ку! Пушти паноҳимиздан жудо қилдинг-ку! Сен боқасанми энди етимчани?! Бўйгинанг гўрда чиригур, қотил! — шундай деб, Ревекка тахтани яна кўтарди. Аммо Кукарача бу гал тахтани тортиб олиб, ҳовли этагига улоқтирди.

— Қилмиш-қидирмиш! — деди у рўмолчаси билан юзидаги қонни артиб.

— Моисейимни ўлдирдингми, а! Валинеъматимдан айирадиган сенми ҳали?! — Ревекка тош кўтариб яна Кукарачага ташланди.

— Тинчлантирсанглар-чи бун! — деб қичқирди Кукарача Ревекканинг қўлидаги тошни тортиб олиб.

Кейин кимдир келтирган бир челақ сувни Моисейнинг устига сепди. У бир ингради, сал ўтмай қовоқлари пирпиради, ниҳоят, кўзларини очиб, бошини хиёл кўтарди.

— Ана, ол валинеъматингни, қўшмозор бўлинглар! — деди Кукарача Ревеккага ва бўш челақни бир четга улоқтириб, ҳовлидан чиқиб кетди.

Ревекка билан Исҳоқ бараварига Моисейнинг устига ташланиб, обидийда қила бошлашди:

— Кўзини очди! Суянган тоғимиз, кўкарган боғимиз кўзларини очди!.. Илойим сени урганни қўллари акашак бўлсин!.. Сени сўкканни тили танглайига ёпишсин ило-

йим!... Майли, мингта ўйнаш тутгин, фақат тирик юрсанг бўлди бахтимизга!.. Қани, бир нарса де, офтобимиз, бир оғизгина гапир!.. Овозингни эшитсак бас!...

Оила аъзоларининг илтижоларига Моисей жон деб жавоб қайтарган бўларди-ю, аммо бунинг уддасидан чиқаёлмаётганди. Сабаби, лейтенант ҳазилакам урмаганди...

Башараси дабдала бўлган Кукарача Сабашвилининг кабинетида ўтирар ва дам-бадам ҳўлланган рўмолчасини ярасига босарди.

— Менга қара, Тушурашвили, бунақа даканг хўрозликни йиғиштир, деб неча марта айтганман сенга,— деди милиция бошлиғи ўпкаланиб.

— Нега даканг хўрозлик бўларкан? — Кукарача афтини буриштирди. — Ўзлари ёрдамга чақиришди-ку. Анови тўнка Моисей уларни дўппослаб ётган экан.

— Билмадим, ким-кимни дўппослаган...— деб жилмайди Сабашвили лейтенантнинг шишиб кетган юзига тикилиб.

— Ўзим жабрланувчига айланиб қолишимни туш кўрибманми? — Кукарача ўрнидан турмоқчи бўлди-ю, аммо бели зирқираб, қимирламай қўя қолди.

Сабашвили қўнғироқ тугмачасини босди. Кабинетга секретарь қиз кирди.

— Эшитаман.

— Илтимос, манови йигитчага кўзгунгни бериб тур. Ўзини бир кўриб қўйсин!

Қиз пиқ этиб кулиб юборди, кейин дарров кафти билан оғзини беркитиб, хонадан чиқиб кетди.

— Масхара қиялпсанми? — деди Кукарача энсаси қотиб.

— Йўқ. Бир масалани сен билан келишиб олмоқчиман. Сенинг розилигинг керак.

Сабашвили бир нималарни ёза бошлади.

Секретарь қиз кўзгу кўтариб кирди. Кукарача кўзгунни олиб, афтига бир қаради-ю, уни апил-тапил бошлиқнинг столига қўйди.

— Хўш, қалай? — деди Сабашвили.

— Чакимас. Лекин унинг аҳволи меникидан ҳам баттар,— деб қўйди Кукарача.

— Қачон тузаларкин мўлжалингда?

Кукарача елкасини қисди.

— Тахминан?..

— Икки ҳафтада битиб кетар... Темир тўқа-да ҳар ҳолда...

— Ўн кун етмасмикин? — қайта сўради Сабашвили.

— Йўқ. Камида — ўн беш кун, — деб жавоб берди Кукарача.

— Яхшилаб ўйлаб кўр,— деди Сабашвили ёзишда давом этаркан.

— Намунча? Ўзим биламан-ку! — Кукарачанинг жаҳли чиқиб кетди.

— Ҳа, майли, ўн беш кун бўлса — ўн беш кун-да. Сазанг ўлмасин. Хулласи калом, ана шу ўн беш кунни гауптвахтада ўтказасан!

— Ие, нега энди? — Кукарача белидаги оғриқни ҳам унутиб, ўрнидан туриб кетди.

— Ўн куни — башаранг тузалиши учун, беш куни — безорилик қилганинг учун.

— Демак, дунёда ҳақиқат йўқ экан-да?!

— Аксинча, ҳақиқат борлиги учун ҳам ўн беш кун ётасан. Ма, ушла! — Сабашвили лейтенантга бир варақ қоғозни узатди.— Секретарга ўзинг бер, дарров кўчирсин, сени қамоққа олиш ҳақидаги буйруқ.

Кукарача эшикка қараб юрди.

— Тўхта. Қуролни ташлаб кет. Темир шкафимда тура турсин.

— Ў-у Моисей! Ихтиёр ўзимда бўлгандами! — Кукарача ички чўнтагидан тўппончасини олиб, Сабашвилининг олдига қўйди.

— Кўрслик қилма! Ўн беш кун кўз очиб-юмгунча ўтиб кетади... Дори-дармон, озиқ-овқатингдан ўзим хабар олиб тураман,— деди Давид Кукарачанинг кўнглини кўтариб.

Лейтенант чиқиб кетди. Бутун квартал ўн беш кун инспекторсиз қолди...

Моисей-чи? Иягига темир тахтакач қўйилган Моисей бир ой Михайловск касалхонасида ётди, шу вақт мобайнида хотини кунига уч маҳал кумуш қошиқда оғзига сутхўрда қўйиб турди.

Касалхонадан чиққач, Моисей эски бошпанасига қайтмади. Бўёқхона ҳам, Моисей ва унинг оила аъзолари иштирокида ўтадиган томошалар ҳам барҳам топди. Овунчоғимиз яна эшак пойга бўлиб қолди...

Биз Челюскинчилар кўпригининг ўнг тиргаги ёнидаги суқмоқдан пастга қараб чопиб кетдик, орадан беш минутлар ўтгач, Мтквари¹ соҳилига етиб келдик.

Тбилисида жазирама авжига чиққан эди. Соҳилдан иссиқ ҳовур кўтариларди.

Апил-тапил ечиниб, ўзимизни сувга отдик. Ичимизда энг каттаси Кучико эди, у яхши сузарди. Мен, Дуду ва Ирача ҳам у билан изма-из борардик. Яқиндагина сузишни ўрганган Костя-грек эса нуқул типирчилар, шалоплатиб, ҳаммаёққа сув сачратиб қулоч отарди.

— Қалай, сузишга уста бўпкетибманми? — деб мурожаат қилди у менга.

— Эрталаб ювинаётганингда қутқариш чамбарагини кийиб ол, бўлмаса чўкиб кетасан! — деб маслаҳат берди унга Дуду.

— Қани, кетдик, нариги қирғоққа! Хоҳлаганлар — мени орқамдан! — Кучико шундай деб қичқирди-ю, дадил сузиб кетди.

Ёғингарчилик кам бўлгани учун Мткварининг суви одатдагидан анча пасайиб қолган эди, шунинг учун биз ҳам қўрқмасдан Кучикога эргашдик. Дарёнинг ўртасига борганда орқамга қарадимۇ бақириб юбордим: кетимдан Костя-грек сузиб келаётган эди. У бошини сувга тикқанча, бир жойда туриб ҳадеб қўлларини шалоплатарди. Шу тобда унга даkki бериш бефойдалигини тушуниб:

— Бўш келма, Костя! Мен шу ердан! — деб қичқирдим.

Костя бошини бир кўтарди-ю, яна ғойиб бўлди.

Мен унинг илинж тўла нигоҳини, қўрқувдан оқариб кетган башарасини кўришга базўр улгуриб қолдим. У чўкаётган эди.

— Ҳе-е-й, болалар, ёрдам берингла-ар! — дея қичқира бошладим. — Костя чўкяпте-е-е!

— Қани-и-и?! — деди биринчи бўлиб Кучико ва дарҳол орқасига қайтди, аммо Костянинг қораси энди бутунлай кўринмасди.

— Шўнғинглар! — деб буйруқ берди Кучико ва шу заҳоти ўзи сув остига шўнғиди.

Костя ғойиб бўлган эди. Биз оқим билан пастга қараб кетдик ва дарёнинг саёз, тик турса бўладиган еригача сузиб бордик. Бирдан ўн қадамча нарида оқиб ке-

¹ Мтквари — Кура дарёси.

таётган Костяни кўриб қолдик. У бошини сувдан бир чиқазди-ю, жон ҳолатда оғзини очиб, ютоқиб бир нафас олди-да, сўнг яна сув остига кириб кетди.

— Ана у! Ёрдам беринглар-а-р! — деб қичқириб юбордик ҳаммамиз бараварига.

— Бўшашманглар! — деган йўғон овоз эшитилди шу пайт. Аланглаб қараб, томоғигача сувга ботиб оқиб бораётган бир одамни кўрдик. У Костяга етиб олди, уни ёқасидан тортиб кўкрагига босди-ю, лекин ўзини ўнглаёлмай йиқилди, икковлари ҳам бир муддат сув остида кўринмай кетишди, сўнг ҳалиги одам ўрнидан туриб, яна Костяга ёпишди, шошмасдан, битта-битта босиб соҳил томонга қараб юра бошлади.

— Кукарача! — деб қичқириб юбордик ҳаммамиз. — Ёрдам беринг, Кукарача!

— Ўзинглар менга ёрдам беринглар, дайдилар! Сузишни билмайман-ку!

Аммо у энди хавфдан қутулган эди. Бир неча минутдан кейин ҳаммамиз эсон-омон соҳилга чиқиб олдик. Кукарача нафасини ҳам ростламай, Костянинг оёқларидан ушлаб юқорига кўтарди, унинг оғзидан бир челакача сув тушди. Кейин ношуд сузувчини шағал устига ётқизиб, ўзи ҳам ёнига ўтирди. Биз уларнинг атрофига чўнқайдик.

Бир минут ўтди, икки минут ўтди, уч минут ўтди... Ниҳоят, Костя ингроқ аралаш бир тўлғанди-ю кўзларини очди.

— Ҳа-а, уйғондингми, полвон? Қалайсан энди? — деб сўради Кукарача.

Костя лейтенантни таниб, дарров яна кўзларини юмиб олди, бу ҳам етмагандай, баттар инграшга тушди.

— Менман. Яна бир қарагин! — шундай деб, Кукарача бош бармоғи билан Костянинг қовоғини кўтарди. — Танияпсанми?

Костя миқ этмади. Кукарача ўрнидан туриб, қайишини ечди, ёқасини бўшатди. Биз шоша-пиша кийина бошладик.

— Тўхтанглар! — деб буюрди Кукарача. Буйруқни сўзсиз бажардик. У кийимларимизни бир жойга тўплади. — Қани, бўйларингга қараб сафга туринглар-чи.

— Лоақал трусиларимизни беринг, — деди Кучико.

— Кимга гапиряпман!

Биз қўлларимизни олдимизга қовуштириб, сафга тизилдик. — Кучико, кейин Ирача билан Дуду, энг охири-

да эса — мен. Костя-грек ҳамон ерда чўзилиб ётарди. Офтоб урмасин деб, Кукарача кимнингдир кўйлагини олиб, унинг бошига ташлаб қўйди. Кейин каттакон бир харсангтош устига ўтирди-да, ҳаммамизга синовчан назар ташлаб чиқди.

— Ораларингда энг обрўли эшак ким бўлса — олдинга чиқсин! — деб буюрди у.

Бу мақтов кимга тегишли эканини ҳар биримиз тушуниб турардик, табиийки, ҳаммамиздан кўра ҳам Кучиконинг ўзи бунга тез пайқаганди. Шунга қарамай у, биринчиликти хоҳловчилар чиқиб қолармикин, деган умидда бизга кўз қирини ташлади, аммо бундайлар йўқлигига ишонч ҳосил қилиб, аста Кукарачанинг олдида борди.

— Қўлингни тушир.

Кучико бир қизарди, бир оқарди, лекин қайсарлик қилишга журъат этолмади. Кукарача кулимсираб, худди пашшани ҳайдагандай, лабининг бир четини учириб қўйди. Сўнг ўнг оёғини Кучикога узатди.

— Қани, этикни тортвор-чи!

Нима қиларкин деб юрагини ҳовучлаб турган Кучикога бирдан жон кирди, шаппа этикка ёпишиб, шунақанги иштиёқ билан торта бошладики, қўққисдан этик оёқдан чиқиб кетиб, Кучико ўмбалоқ ошиб тушди. Яна дарров ўрнидан туриб, иккинчи пой этикка ёпишди.

— Секинроқ, айиқполвон, оёқни узволасан! — деди кулиб Кукарача.

Елкамиздан тоғ ағдарилгандай бўлди, «хайрият, жаҳлдан тушибди».

Кукарача гимнастёркасини ечиб, чўнтагидан бир-бирига ёпишиб қолган учта уч сўмликни чиқазди, уларни битта-биттадан ерга ёйди-да, ҳар бирининг устига тош бостириб қўйди. Кейин иккинчи чўнтагидан жиққа ҳўл гувоҳномасини олиб, очиб кўрди, афсусланиб бош чайқади-ю, уни ҳам пулларнинг ёнига қўйди.

— Тушурашвилимиман, Чибурданидземиман — ажратиб бўлмайди-я! — деди у тўнғиллаб, сўнг бизга қараб ўшқирди: — Нега оғзингларни очиб турибсизлар? Гимнастёркани сиқинглар! Мана буниям! — шундай деб, шимини бизга улоқтирди, ўзи эса майкасини сиқа бошлади.

Шу тобда биз азбаройи лейтенантнинг кўнглини овлаш учун Тбилисидаги бутун аҳолининг кийимини сиқашга ҳам тайёр эдик.

— Секироқ! Йиртасизлар! Ёки менга янги форма беришади, деб ўйлаяпсизларми?

Кейин Кукарача тўппончасини ғилофидан олиб, ўқларини чиқазди-да, тошга қатор қилиб териб қўйди. Ҳаммамизнинг нафасимиз ичимизга тушиб кетди. Ўқлар. Ҳақиқий ўқлар. Умрбод ёдимда қолган — еттита ўқ эди — учи қорамтир, чўзинчоқроқ, ҳар биридан ажал мўралаб тургандай эди назаримда.

Кукарача тўппонча оғзига пуфлади, сўнг уни ўқларнинг ёнига қўйиб, Костяга ўғирилди:

— Хўш, қалайсан? Ўзингга кепқолдингми?

— Анча яхши,— деди Костя ва ўрнидан турмоқчи бўлди.

— Ётатур ҳозирча! Сизлар эса,— Кукарача бизга юзланди,— сафга туринглар.

Ёмони ортда қолди деб ўйлаб, бажонидил сафга тизилдик.

Кукарача чордана қуриб ўтирволди, иккала кафтини тиззаларига тираб, кўзларини қисганча бизга тикилди.

— Хўш, азаматлар, Мткварида чўмилишни биринчи бўлиб ким таклиф қилди?

Табиийки, ҳеч қайсимиз хоинлик қилишни истамасдик, лекин ҳаммамиз беихтиёр Кучикога бир қараб қўйдик.

— Демак, сен.

Сири фош бўлган Кучико бошини эгди.

— Хўш... Демак, Вэре сизларга торлик қилиб қолди? Бугун кўнглингиз Мткварини тусаган, эртага Қора денгиз тушингизга киради, индинга — Дарданелл, кейин Босфор, ундан сўнг Ўрта денгиз, у ёғига... нима эди бўғознинг номи?

— Гибралтар,— дея ғудрандим мен.

— Гибралтар, баракалла. Кейин эса — Атлантика океани. Шундайми?

— Ҳинд океанига ҳам ўтса бўлади, Сувайш канали орқали,— деб қолди Ирача.

— Ўчир, зеҳни паст, каллаварам! — Кукарача уни жеркиб берди.— Ҳе, сендақа Магелландан ўргилдим!.. Яқинроқ кел! — деб буюрди у Кучикога ва ўрнидан турди.

Кучико лейтенантнинг олдига келди. Бу ёғи шу қадар тез ва нохосдан бўлдики, Кучико эс-ҳушини йиғиш-

тиришга ҳам улгуролмади: Кукарача унинг юзига тарсаки тортиб юборди.

— Нега урасиз? Нима, сиз мени отаммисиз? — деди жириллаб Кучико.

— Учир овозингни!

— Рост-да, чўмилиш ҳам мумкин эмасми? Вэре ҳам дарё бўлгани? Тиззаларим шилиниб кетди саёзлигидан.

Кукарача унинг бу эътирозига парво қилмади.

— Навбат сеники!

Юз берган воқеадан сабоқ олган Ирача Кукарачага яқинлашди-ю, кафти билан чап юзини тўсди. Шу заҳоти лейтенант чап қўли билан тарсаки солди. Ирача икки марта ўмбалоқ ошиб тушди, хайрият, гап қайтариш бефойдалигига ақли етди. Индамай жойига келиб турди.

— Ҳаммамизни урасизми? — деб сўради Дуду қўрқа-писа.

— Албатта-да. Адолатли бўлишим керак-ку, ахир.

Дуду буйруқни ҳам кутиб ўтирмай, ўртага чиқди.

— Анча интизомли, маъқул бола экансан, шунинг учун сени енгилроқ жазолайман.— Кукарача шундай деди-ю, итоатгўй жиноятчининг қулоғидан ушлаб, чунонам бурадики, шахсан мен бундан кўра икки шапалоқни афзал кўрган бўлардим.

Навбат менга етганда Кукарачанинг ўзи олдимга келди.

— Ойинг биладими қаердалигингни?

— Йўқ.

— Мана бўлмаса.

Бир чайқалдим-у, лекин йиқилмадим.

— Оғридимми? — деб сўради Кукарача.

— Оғриди,— дедим мен,— яна бир уринг, фақат ойимга айтмасангиз бўлди...

Кукарача менга қараб «ххе» деб қўйди. Кейин Костя томонга қараб юрди. У кўзларини юмганча шапалоқ тушишини кутиб турарди.

— Сузишни билмас экансан, нима қилардинг буларга эргашиб, тентак? Мен чўкиб кетганимда нима бўларди... сени дастингдан? Мен-ку майли. Ўзинг чўкиб кетганингда-чи? Шу ҳақда ўйлаб кўрдингми? Ота-онангга нима деб жавоб берардик? Қандоқ юпатардик уларни, а? — Кукарачанинг овози титраб, ранги оқариб кет-

ди. Кейин ўтириб олиб, кийимларимизни улоқтирди. Биз чала-чулпа кийиниб, жуфтакни ростламоқчи бўлдик.

— Бу-чи? Бу сувости сузувчисини кимга ташлаб кетяпсизлар? — Кукарача Костяни биқинига туртиб кўрсатди. — Олиб бориб ота-онасига топширинглар. Бўлмаса, ҳозир ўзим чўктирвораман!

Костя ҳаммамиздан олдин кийиниб олди.

— Сиз кетмайсизми? — деб сўради Кучико Кукарачадан мулойимлик билан.

У ҳўл кийимларига маъноли қараб қўйди, Кучико аҳмоқона савол берганини пайқади-ю, шартта бурилиб жўнаб қолди. Биз, она товуққа эргашган жўжалардай, унинг кетидан йўлга тушдик.

Бирдан орқадан Кукарачанинг овози эшитилди:

— Болалар, мендан хафа бўлманглар... Хизматчилик-да... Кейин, бир илтимос... Утиниб сўрайман... — Биз ҳайрон бўлиб бир-биримизга қарадик, — илтимос? Кукарача биздан илтимос қиляптими? У сўзида давом этди: — Ҳеч кимга... сузишни билмаслигимни айтманглар... Хўпми?

Биз кўприкнинг ўнг тиргаги ёнидаги қияликдан тирмашиб чиқиб, Варазисхеви довони томон бурилдик.

Қамчисидан қон томадиган онанинг ўғли бўла туриб, тамаки чекишимнинг ажабланарли ери йўқ. Чунки кварталимизда яшайдиган мен тенги болаларнинг қарийб ҳаммаси ота-онасидан яшириқча чекарди. Тааж-жубланадиган жойи шундаки, чекишни бизга қўшнимиз, қишлоқдан келиб, қариндошларникида яшаётган, ёши мен билан барабар қиз бола — Цаца Барамия ўргатганди. Бу «ғоят фойдали машғулот»га, ўз навбатида, уни Носирида¹ турадиган бобоси Иван Пирцхалава жалб этган экан. Ёнғоқ тагида, туси ўчган наमत устида ўтирган Иваннинг трубкаси ўчиб қолганида, у ҳар гал суюкли набирасини чақираркан:

— Цаца, ҳой Цаца!

— Патени!

— Кумомиги, дзгаби, дахчири!²

Цаца чўғ келтираркан. Трубка яна ўчаркан. Шунда

¹ Носири — Ғарбий Грузияда, Мегрелияда жойлашган қишлоқнинг номи.

² — Лаббай.

— Чўғ опке, қизалогим. (мегрл).

бобоси трубкани набирасига тутқазаркан-да, бориб ўзинг тутатиб кел, деб тайинларкан. Қизча буйруқни бажараркан. Шундай қилиб десангиз, шўрлик Цаца чекишга ўрганиб қолипти. Бунни қарангки, биздай айёр, муттаҳам, шумтака болаларда тамакига ҳавас уйғотган одам — ана шу ниҳоятда беғубор ва оққўнгил қиз Цаца Барамия бўлди.

Уша пайтларда кашанда болаларга, ҳозир худди кўкнориларга қарагандай қарашарди. Бинобарин, мен, Дуду, Ирача, Костя-грек ва Кучико Марта холанинг девори панасида ким ўзарга папирос бурқситиб турганимиз устига қўққисдан Кукарача келиб қолиб, қай аҳволга тушганимизни тасаввур қилиш қийин эмас.

Бошқаларни билмадим-у, лекин менинг кўзимга дунё қоронғи кўриниб кетди. Папиросни мижиқлаб, муштимни шартта тупроққа тикдим, тутунини эса сўлагимга қўшиб ютиб юбордим, шу алпозда ҳангу манг бўлиб қолган лейтенантга тикилиб туравердим. Менга сўнгсиздай туюлган бу ҳолат бир минутча давом этди. Ниҳоят Кукарача тилга кирди:

— Нима қилияпсизлар ўзи?... Жунвонмарг бўлмоқчимисизлар? Упкангиз чириб, миянгизни ишдан чиқишини истаяпсизми? Ўзингизга қабр қазияпсизми? Ўлмоқчимисизлар? Мана! — у тўппончасини чиқазди. — Чўзиб нима қиласизлар? Пақ-пақ, тамом!.. Хўш, нима қилайин энди? Ҳаммангизни битта-биттадан отиб ташлайинми ёки ўзимни ўлдирайинми?

Биз яшин урган одамдай бақрайиб қолгандик, қимирлашга, ҳатто бир оғиз сўз айтишга юрагимиз дов бермасди. Яна шовқин-сурон, дўқ-пўписа, олатасир бўлишини кутгандик. Лекин бундай бўлмади. Кукарача тўппончасини ғилофига солиб, индамай жўнаб қолди...

Уша куни кечқурун эшигимиз қўнғироғи ўн мартача жиринглади. Ҳар гал юрагим қинидан чиқиб кетаёзгандай бўларди. Ниҳоят, бугун энди тинч ухлайдиган бўлдим, деб турганимда, ўн биринчи қўнғироқ эшитилди, шунда Кукарача келганини кўнглим сезди.

Ўрнимдан туролмадим. Эшикни ойим очди.

— Салом, Анна Ивановна!

— Э-э, Кукарача! Марҳамат, марҳамат! Қани, ичкарига кир!

Вулқон ҳаракатга келганини тушундим, токи кетмакет портлашлар бошланмасидан олдинроқ хонадан,

уйдан, шаҳардан ва умуман бу дунёдан бош олиб чиқиб кетиш ниятида аста ўрнимдан қўзғалдим.

— Ўтир! — деди ойим. — Иш билан келгандирсан, албатта? — деб мурожаат қилди сўнг қалин китоб кўтариб олган Кукарачага.

Лейтенант менга кўз қирини ташлади.

— Нима бало, яна дарёни заҳарлаптимми? — деб сўради ойим.

Кукарача ерга қаради.

— Ёки банкни ўмариپтимми?

Кукарача яна индамади.

— Балки одам ўлдиргандир? — деди ойим зардаси қайнаб.

Ойимнинг асабийлаша бошлаганини сезган Кукарача китобни столга қўйди.

— Нима бу?

— Катта Совет Энциклопедияси бу, Анна Ивановна. Ижозатингиз билан, шу китобдан битта мақолани сизга ўқиб берсам.

— Зилдай қилиб кўтариб юрганингни қара-я? Энциклопедия тиқилиб ётипти-ку бизда! — ойим китобга лиқ тула шкафга ишора қилди.

— Эҳа... Эсимга келмапти, — деди кулиб Кукарача.

— Мақола менга алоқадорми, ё иккаламизгаямми?

— Кўпроқ бунга, лекин сиз ҳам эшитиб қўйсангиз чакки бўлмасди.

Ойим ўтириб, эшитишга чоғланди. Кукарача муштига йўталиб қўйди.

— Қани, муштоқмиз! — деди ойим унга далда берган бўлиб.

— Никотин! — деб бошлади Кукарача ва негадир тўхтаб қолди. Ойимга секин ўғри қараш қилдим, назаримда, кўзларимдан учқун сачраб, сирим очилиб қолаётгандай туюлди. Дарров бошимни хам қилиб, четга қарадим. Худди тушдагидай, Кукарачанинг овози элас-элас эшитила бошлади:

— Никотин... Французча Nicotine деган сўз бўлиб, 1560 йилда Европага биринчи марта тамаки олиб келган француз дипломати Ж. Нико номи билан боғлиқ. Тамаки чекилганда никотин тутун орқали нафас йўлларига ўтади ва у ерда организмга сўрилиб, нерв системасига муайян таъсир кўрсатади... Никотиннинг таъсири икки босқичлидир: оз миқдордагиси — қўзғатувчи, кўп миқдордагиси эса — заҳарловчи. Иккинчи ҳолда нерв

системаси ишдан чиқади, нафас олиш оғирлашиб, юрак фаолияти бузилади. Никотин энг заҳарли алкалоидлардан биридир: унинг бир неча томчиси отни нобуд қилиши мумкин...

Кукарача китобни ёпди.

— Хўш, кейин-чи? — деб сўради ойим узоқ сукутдан кейин.

— Яна нима керак? Дафнга кетадиган харажатлар ҳақида бу ерда ҳеч нарса дейилмаган.

— Бунга сўраётганим йўқ. Чекаётганини кўриб, сен нима қилдинг?

— Менми?.. Мен нима ҳам қила олардим? — довди-раб қолди Кукарача. — Мана, қолдингизга келдим...

— Бир ўзимиди?

— Бошқаларникига кириб чиқдим. Ҳатто тилхат ҳам олдим.

— Қанақа тилхат?

— Мана, Марҳамат...

Кукарача чўнтагидан тўрт буклоғлиқ оддий дафтар варақларини чиқазиб, улардан бирини ўқиб берди:

«Мен, Дуду Доборжгинидзе, чин пионерлик сўзини бериб айтаманки, бундан буён чекиш у ёқда турсин, ҳатто папиросга қайрилиб ҳам қарамайман. Ойим, отам ва бошқаларни ўртага қўйиб олт ичаман».

Кукарача қоғозни буклаб, яна чўнтагига солиб қўйди.

— Энди биздан тилхат оласану шу билан никотинга қарши кураш тугайди-да, а? Шундайми? — деди ойим кесатиб. Кейин ўрнидан туриб, менинг олдимга келди. Мен қимир этмадим, чунки бўлар иш бўлган эди. Ойим юзимга тарсаки тортиб юборди. Кукарачанинг Мтқвари соҳилида тушган тарсакиси бунинг олдида силаб қўйишдай гап эди.

— Нима қиялпсиз! — деди Кукарача ойимнинг қўлидан ушлаб.

— Нарга тур! Нима қилаётганимни ўзим биламан! — ойим уни итариб ташлади.

— Қўйинг, Анна Ивановна, кераги йўқ! Агар шапалоқ ёрдам берганида, ўзим...

— Ким?... Ким мени хароб қилди? — деди ойим бўғилиб.

Мен-ку нима деб жавоб беришни билардим-а, лекин бир оғиз гапирсам баттар пўстагим қоқилишидан қўриб, индамадим.

— Ким дейсизми? Ўзингиз, Анна Ивановна! — деди Кукарача босиқлик билан.

— Нима?!

— Аксарият, кашанда ота-оналарнинг фарзандлари чекишга мойил бўлиши аллақачон исботланган,— деди яна Кукарача пинагини бузмай.

— Демак, мени қайта тарбиялаш керак экан-да? Шундайми? Балки тилхат ёзиб берарман. — «Мен, Анна Ивановна Бахтадзе, чин пионерлик сўзини бериб айтманки...»

— Нега унақа дейсиз, Анна Ивановна? — дея ойимнинг гапини бўлди Кукарача хафа бўлиб. — Энциклопедияни мен тузган эмасман, тамакини ҳам Грузияга мен келтирмаганман... Нима кераги бор...

Ойим хижолатдан қип-қизариб, шартта бурилди-ю, хонадан чиқиб кетди. Жаҳли чиқдим, уялдим — билолмадим. Менимча, уялди шекилли-ёв. Кукарача ҳам энди кетиш кераклигини тушунди. Энциклопедияни қўлтигига қистириб, эшикка қараб юрди. Бирдан тўхтаб, афсуслангандай менга бир қараб қўйди. Аммо оғиз очтирмадим:

— Шпионсан, Кукарача, шпион! Исковуч! Кўргани кўзим йўқ сени!

Елкамдан тоғ ағдарилгандай бўлди, негаки шу тобда у ҳақда кўнглимдан кечганларини тамомила тўкиб солган эдим.

Кукарачанинг буғдойранг юзи докадек оқариб кетди...

Варазисхеви кўчасининг этагида, уйимиз яқинида Борчалодаги Махарадзе номли колхознинг сабзавот дўкони бор эди. Дўконда атиги икки киши — Али ва Иброҳим деган озарбайжон йигитлари ишлашарди. Ҳар гал биз, болалар, пештахтадаги писта ёки олхўриқоқини чангаллаб қочмоқчи бўлганимизда, улар:

— Ҳой, тирранча, калтак егинг кепқолдим, а? — дея йўлига пўписа қилиб қўйишарди.

Дўконда колхозда етиштирилган ҳамма нарса — узумдан тортиб қовунгача, баъзан ҳатто гўшт ҳам сотиларди, шунинг учун ойим ҳадеб бозорга югуравермасди.

Али дегани тахминан отам тенги, Иброҳим эса ўн етти-ўн саккиз ёшлардаги йигит бўлиб, кўзи сал ғилайроқ эди, шунданми, Алининг авзойи бузилди дегунча уни «якка дурбин» деб чақирарди.

Ўша пайтдаги нарх-наво ҳақида ҳозир бир нарса дейишим қийин, лекин шуниси ёдимда қолганки, бир сўмга Али бир сават кўкат берар, яна бунинг устига:

— Ҳой бола, ойингга айтиб қўй, Алининг майдаси йўқ экан, қайтимини кейинги гал бераркан, дегин,— дея писанда ҳам қилиб қўярди.

Ойим Али билан Иброҳимни юлғич деб атар, аммо улар билан муносабатини асло бузмасди. Биз, болаларга эса иккаласи ҳам қаттиқ гапирмас, қайтага пистами, туршакми, олхўрими, ишқилиб, дўконда бор нарса билан ҳаммамизни сийлаб туришарди.

Июлнинг ўрталарида Али билан Иброҳим бир арава қовун-тарвуз келтириб, дўконнинг олдида уйиб қўйишди. Ўша куни шомгача Иброҳимнинг жағи тинмади:

— Кеп қолинг Борчалонинг қовуни билан тарвузига! Тилими тилни ёради! Вах-вах-вах, еганлар дармонда, емаганлар армонда!

Кун бўйи харидорларнинг кети узилмади. Аммо мени қовун-тарвузлар қизиқтирмасди. Айни пайтда дўкондан нари кетолмасдим — иккала кўзим Иброҳимнинг белида осилиб турган қора сопли пичоқда эди. У шу пичоқ билан татиб кўриш учун харидорларга ё қовун, ё тарвуздан бир тишламдан кесиб бераётганди. Дунёда мен учун гўё шу пичоқдан бўлак азиз ва ноёб нарса йўқдай эди, ўнгимда ҳам, тушимда ҳам шу пичоқни орзу қилардим.

13 июль, душанба — кўп бехосият кун бўлди. Ойим мени кўкаг опкелишга юборди. Дўконга яқинлашганимда мени маҳлиё қилган пичоққа яна кўзим тушди-ю, юрагим шиг этиб кетди. Иброҳим билан Али дўкон ичида уймаланишар, ташқарида бирон зоғ кўринмасди, тарвуз уюмининг қоқ тепасида эса каттакон бир тарвузга санчиб қўйилган қора сопли ўша пичоқ ярқираб турарди.

Мени нима жин урди — билмайман, ҳар ҳолда аллақандай кўринмас шарпа устимга энгашиди-ю:— Боравер, қўрқма...— деб шивирлагандай бўлди қулоғимга.

Пичоқни олганимни биламан, тарвузлар ҳар томонга сочилиб кетди, жон ҳолатда ўзимни Марта холанинг ҳовлисида урдим, пичоқни апил-тапил девор тагига кўмиб, бундай қарасам... тепамда худди осмондан тушгандай Кукарача турипти-да!

— Салом, Тамаз! — деди у жилмайиб.

Ўрнимдан туриш ўрнига ерга ўтириб қолдим.

— Ишларинг қалай? Нима янгиликлар?

Лейтенант билан баҳслашишдан фойда йўқ эди, шунинг учун беўхшов тиржайиб, елкамни қисиб қўя қолдим. Суҳбатни давом эттириш мақсадида Кукарачанинг ўзи рўпарамга чўнқайди.

— Ўртоқларинг қани?

— Билмадим... баъзилари дала ҳовлисига кетган, бошқалари Тбилисида...

— Ўзинг нима қилипсан?

— Дадамни кутяпман. Яқинда кепқолишлари керак. Кабулетига бормоқчимиз.

— Йўқ, ҳозир нима қилипсан, бугунги режаларинг қанақа, демоқчиман.

— Бугунми?.. Қайдам... Болалар кепқолиши мумкин... Вэрегами, ҳайвонот боғигами борармиз...

— Унга қадар-чи?

— Уйга кетаман.

— Ўртоқларингни кутмайсанми?

— Келишса, ўзлари чақиришади.

Қўнглимнинг аллақаерида умид учқуни йилтиллади — балки кўрмагандир? Балки тасодифан келиб қолгандир? Балки папирос воқеасидан кейин мен билан ярашмоқчидир? Ўрнимдан турдим-да:

— Майли, мен борай...— дедим ўзимни бепарво кишидай кўрсатиб.

— Утир! Болалар келгунча, ўйнаб турамиз.

— Ўйнаб турамиз? Нимани ўйнаймиз?

— Ҳеч бўлмаса, танга отамиз.

Кукарача кўкрак чўнтагидан бир сўмлик кумуш тангани чиқазди-да, бош бармоғига қўйиб туриб осмонга отди, сўнг уни илиб олиб, кафтига яширганча савол назари билан менга қаради.

— Ўнги! — дедим мен.

Кукарача кафтини очди.

— Ютқаздинг! — шундай деб, у яна тангани осмонга отди.

— Ўйнамайман...— мен ўрнимдан турдим.

— Шошма! Балки пичоқ отиш ўйнармиз? — деб қолди бирдан Кукарача.

— Нима? — юрагим қинидан чиқиб кетаёзди.

— Пичоқ отиш ўйнай қолайлик деяпман! — такрорлади Кукарача.

— Нега менга ёпишиб олдингиз? Нима керак ўзи сизга? — дедим мен йиғлагудай бўлиб,

— Сен билан дўст бўлмоқчиман, бошқа ҳеч нарса керак эмас! — Кукарача туриб бориб, ахлатлар орасидан бир бўлак кўмир топди-да, дарвозага иккита — олдин каттароқ, унинг ичига эса кичикроқ доира чизди. Кейин кўмирни бир четга улоқтириб, қўлларини бир-бирига ишқалаб тозаллагач, дарвозадан ўн қадам санаб, этигининг учи билан ерга чизик тортди, шундан сўнгра менга мурожаат қилди:

— Пичоғингни бериб тур!

— Қанақа пичоқ? — дедим мен ўтакам ёрилиб.

— Анави, девор тагига кўмиб қўйган пичоғингни-да! — деб жавоб берди Кукарача, худди пичоқни ўзи кўмиб қўйгандай ишонч билан.

Нима ҳам қила олардим? Пичоқни кавлаб олиб, Кукарачага ўзатдим.

Лейтенант уни обдон кўздан кечиргач, қойил қолгандай бош чайқади. Шу пайт бирдан пичоқ унинг қўлидан ўқдай отилиб, ҳавода ёйсимон из қолдирганча дарвозага, катта доира ичига бориб санчилди.

— Опке! — деди Кукарача жиддий қиёфада.

Пичоқни аранг суғуриб, лейтенантга келтириб бердим. У яна улоқтирди, пичоқ яна катта доира ичига санчилди. Кейинги учта зарби эса кичик доиранинг қоқ ўртасига тегди. Кукарача мамнун жилмайди.

— Энди сени навбатинг. Беш марта отасан. Ёдингда бўлсин, менда қирқ саккизта очко — иккита тўққиз, учта ўн.

Мўлжаллаб туриб пичоқни отган эдим, дарвозадан уч метрлар наридаги тутга бориб қадалди.

— Э, қойил! — деди кулиб Кукарача.

— Ўзим тутни кўзлаган эдим! — дея сурбетларча ёлғон гапирдим.

— Ҳа, майли, от!

Қолган тўрт ҳамлам ундан ҳам баттар бўлди. Дарвозага зинҳор пичоқнинг учи эмас, ё сопи, ё орқаси тегарди. Шовқинимизга Марта хола чиқиб келди. У бизга бир муддат ҳайрат билан тикилиб турди-да, сўнгра бошини чангаллаганча жаврай кетди:

— Вой, шўрим қурсин! Бошқа ишларинг йўқми? Болани нимага ўргатяпсан мелиса бўлмай ўлгур! Такасалтанг! Қора таппи!

— Оғзингизга қараб гапиринг, Марта хола, тилингиз намуноча аччиқ?! Умрингизда ҳеч асал еганми сиз? — деди кулиб Кукарача ва елкамга қўлини таш.

лаганча мени ҳовлидан олиб чиқиб кетди.— Энди пичоқни эгасига қайтарамиз. Хўпми?

Ўйинга берилиб кетиб, Алини тамом унутган эканман, ҳозир номини эшитиб, устимдан биров қайноқ сув қуйиб юборгандай бўлди.

— Сиз беринг...

— Нега ўзинг бермайсан?

— Уяламан!

— Ҳечқиси йўқ. Юр, бирга борамиз. Али билан ўзим гаплашаман.

Дўконга яқинлашганимизда, пичоғидан айрилган Алининг фиғони фалакка чиқиб ётган экан. У заҳрини нуқул Иброҳим шўрликка сочмоқда эди.

— Шундоғ пичоқни йўқотиб ўтирибсан-а, якка дурбин! Қовун-тарвузни қандоқ сотаман энди, нима билан чақмоқлайман?! Кўзинг қаёқда эди! Сендан кўра ит асраганим яхшимасмиди, лоақал вовуллаб турарди!

Алининг кўзи Кукарачага тушди-ю, баттар авж қила бошлади:

— Қаёқларда юрибсан, мелиса?! Қаёққа қараяпсан ўзи?! Куппа кундузи, шаҳарнинг қоқ ўртасида мени тунаб кетишди!

— Шу ердаман, Али! Мана пичоғинг!

— Ие, ие, вой азамат-эй! Сен мелиса эмас, тиллосан, олтинсан! — шундай деб, у пештахта ортидан югуриб чиқди-да, Кукарачани қучоқлаб ўпа бошлади.

— Сен менга эмас, мановинга раҳмат дегин! Пичоқни шу топди! — деди Кукарача биқинимга туртиб.

— Вой азизим-эй! Ким ўғирлаган экан? Ҳозир бориб, қулоғини кесиб қўлига тутқазаман!

— Билмайман, Кукарача ўғридан тортиб опти! — дедим мен сир бой бермай.

— Вой, аблаҳ! Вой, ярамас, итвачча!

Али бу таърифлар менинг шаънимга, ҳозиргина ўзи «азизим» деб атаган бола шаънига қарата айтилаётганини хаёлига ҳам келтирмасди.

— Ма, ол,— деб сўзида давом этди у,— мендан сенга совға, пули керак эмас! — шундай деб иккита тарвуз олиб узатди.

Мен рад этиб, орқага тисарилдим.

— Олавер, тентак! — деди Кукарача далда бериб. Тарвузларни унинг қўлидан олдим.

— Хўш, нима дейиш керак! — деди Кукарача насихатомуз.

— Раҳмат, Али амаки, лекин иккита тарвузни нима қиламан? Биттасига қовун бера қолинг.

Кукарача хахолаб кулиб юборди.

Али менга ер остидан бир оз қараб турди-да:

— Вой, содда муғомбир-эй! — деди ва битта тарвузни олиб, қовунга алмаштириб берди.

— Кукарача, ойимга нима дейман? Қаёқдан олдинг, деб сўрасалар, нима деб жавоб бераман! Сиз опкета қолинг!

Кукарача индамай қўлимдан қовун билан тарвузни олди, иккаламиз уйга қараб жўнадик.

Ойим бизни кўрди-ю, тамом бўлди:

— Кукарача, агар шуниям ўғлим ўғирлаган бўлса, ўзимни ўлдираман!

— Унақамас, Анна Ивановна, Али менга берувди, мен сизга илиндим,— деди Кукарача ойимга тасалли бериб.

— Шунақа дегин? Бундай эътиборга мушарраф бўлишимнинг боиси нима?

Кукарача ғалати жилмайиб, елкасини қисди.

— Кўнглингга келмасин-у, Кукарача, сендан бир нарсани сўрамоқчиман. Очигини айт: сен фақат Тамазни орқасидан лўкиллаб юрасанми ё бошқаларникига ҳам борасанми?

Кукарача ўйланиб қолди. Афтидан, бундай саволни кутмаган эди.

— Йўқ, Анна Ивановна... Мен, ўз таъбирингиз билан айтганда, фақат ўғлингизни орқасидан лўкиллаб юрмайман, иннайкейин, фақат сизнинг уйингизга ҳам келмайман. Мен — участка инспекториман, бинобарин, ҳамма жойда бўлишимга тўғри келади... Лекин, ростини айтсам, сизникида ўзимни бошқачароқ ҳис қиламан... Худди имтиҳон топшираётгандай ҳаяжонланаман... Бошқа хонадонларда менга нуқул «ҳурматли» деб мурожаат қилишади.— «Марҳамат, ҳурматли Георгий!», «Ўтиринг, ҳурматли Георгий!», «Сиз бўлмасангиз, ҳолимиз нима кечарди, ҳурматли Георгий?..» Сиз эса... баҳслашасиз, жанжаллашасиз, Кукарача дейсиз...

— Ахир, ўзинг айтувдинг-ку Кукарача деяверинг деб.

— Ҳамма гап шунда-да... Бошқаларга ҳам айтганман... Дарвоқе, йўқ!.. Ҳеч кимга Кукарача деб чақираверинглар, демаганман... Хуллас, қандоқ тушунтириш-

ни ҳам билмайман... Назаримда, қачонлардир сизнинг бағрингизда яшагандайман... Худди ўғлингиз Тамаздай... Кейин бир гуноҳ қилганману уйдан қувилганман... Мана, гуноҳимни ювиб, гўё яна ўз маконимни топдим...— Кукарача жим бўлиб қолди.

Ойим папирос олиб тутатди — кўнгли бузилди чамаси, акс ҳолда Кукарачанинг олдида чекмаган бўларди.

— Милициядаги вазифанг нимадан иборат, Кукарача? — деб сўради ойим. Аслида милиция инспекторининг вазифаси нимадан иборатлигини лейтенантнинг ўзидан кам билмасди. Бу савол орадаги жимликни аритиш учун берилган эди.

— Вазифамми? Биринчидан, ўғри ва босқинчиларни таъқиб этиш...

— Лекин шу пайтгача бирорта ўғрини ушлаганингни эшитганим йўқ,— деди ойим кулиб.

— Мен шу ерда эканман, ҳеч қандай жиноятчи Вакега қадам босолмайди! — деб жавоб берди Кукарача ҳазиллашиб.

— Майли, шундай ҳам дейлик. Хўш, яна!

— Яна — болаларни ғоявий тарбиялаш,— деди Кукарача андак ғурур билан,— ўсмирларнинг маънавий турмушини тўғри йўлга солиш...

— Шунақа дегин? Ғоявий тарбия, маънавий турмуш ва умуман инсон қалби ҳақида нималарни биласан?

Кукарача дудуқланиб қолди, аммо тезда яна ўзини ўнглаб олди:

— Менимча, Анна Ивановна, қалб тубсиз, ҳад-ҳудудсиз бир нарса. Маънавий ҳаёт эса — кино, театр, ранг тасвир, музыка... Бундан ташқари — муҳаббат, чексиз муҳаббат!

— Сенингча, ўғрилар кинога боришмайдими, фирибгарлар, қўли эгрилар, олиб-сотарларнинг хотини, болачақаси йўқми, улар ҳеч кимни севмайдими? — Ойим папиросини ўчириб, Кукарачага савол назари билан тикилди.

Лейтенант ўйланиб қолди.

— Дарвоқе, қизиқ... Сиз-чи, Анна Ивановна? Қалб ҳақида сиз нима дея оласиз?

Энди ойим сукутга кетди.

— Осонмас бу жумбоқни ечиш, азизим... Менимча, қалб — инсоннинг бамисоли эртаклардаги девдай шишага қамаб қўйилган орзу-ўйлари. Бу ўй-фикрлар пайдо бўлган кунидан бошлаб озодликка талпинади. Баъ-

зан биз уларга эрк берамиз — ихтиёрий ёки ихтиёрсиз, кўпинча уларнинг ўзлари тутқинликдан халос бўлишди. Хурриятга чиққан инсон тафаккури фанда, санъатда, адабиётда мўъжизалар яратишга қодир. Мен учун ҳар бир даҳо — шишадан отилиб чиққан девдир. Тўғри, даҳолар орасида ҳам нисбатан йирик ва майдароқлари, бақувват ва заифроқлари бор, лекин муҳими бу эмас. Эрк нашидасини улар бир хилда ҳис этишади. — Ойим паст товушда, шошмасдан, худди ўзига ўзи гапиргандай сўзларди. Фақат пировардидагина у нигоҳини Кукарачага бурди: — Яхши бўпти, Кукарача, бу ишлар билан шуғулланишни сенга топширишгани яхши бўпти...

— Анна Ивановна, қаерда ёзилган бу гаплар? — деб сўради Кукарача таажжубланиб.

— Билмайман... Эсимда йўқ... Балки, ҳеч қаерда ёзилмагандир... Ўзим шундай деб ўйлайман.

— Муҳаббат-чи? Муҳаббат ҳам қалбга тегишлими?

— Эҳтимол... Ҳар ҳолда, инсонга ҳадя этилган барча хазиналар ичида энг қимматлиси — сева олиш лаёқатидир. Дунёдан муҳаббатсиз ўтган кишига ачинаман.

— Мен болаларни яхши кўраман.

— Демак, бахтли одам экансан.

— Сиз-чи?

— Мен — онаман, севиш — менинг биринчи вазифам.

— Ҳа, болалар масаласи — жиддий масала... Мана сиз, Тамазнинг орқасидан лўкиллаб юрасанми, дедингиз... Ахир унақалар биттамас-ку. Шунинг учун ҳам, худди айғоқчидай, уларни ҳар доим кўзатиб юраман — ёмон йўлга киришмасин, ёқалашишмасин, ўғирлик қилишмасин, дейман. — Кукарача менга бир қараб қўйди. — Эҳтимол, улар мени ёқтиришмас, лекин начора? Азбаройи яхши кўрганимдан шундай қиламан! Бўлмаса, туппа-тузук деҳқон ёки ишчи бўлишим ҳам мумкин эди! — Кукарача ойимга залворли муштарини кўрсатди.

— Албатта, — деди ойим, — болани тарбиялаш осонмас — бировни боласи у ёқда турсин, баъзан ўзингникини ҳам эпложмайсан...

— Ҳа... Мана, масалан, Жиноят кодексида ўғирлик учун уч йилдан ўн беш йилгача муддат белгилаб қўйилган...

— Жудаям шафқатсиз қонун!

— Шафқатсиз, лекин зарур!

— Айтгин-чи, ўғриларни қандай қилиб ушлайсизлар?

— Қандай қилиб бўларди. Ўғирлик қилса — дарров қўлга оламиз, тўғри юрса — тегмаймиз... Баъзан шундай ҳам бўлади: бир одамни ўғрилигини биламиз-у, лекин тегишга ҳаққимиз йўқ. Чунки далил керак, гувоҳлар керак! «Қўлга тушмаган — ўғри эмас!» — деган мақол бежиз айтилмаган.

— Ишинглар жа оғир бўлса керак деб ўйлардим.

Бу гап Кукарачанинг андак нафсониятига тегди.

— Ғалати экансиз... — деди хафа бўлиб.

— Ҳа, яхши... Уша ўғри бир нарсани ўмариб кетмасидан олдин бирон чора кўрасизларми?

— Албатта. Бизнинг ишимизни ҳам ўзига хос томонлари бор. Жиноятнинг олдини олиш, деган иборани эшитмаганмисиз?

— Буни сўраётганим йўқ, — деб унинг гапини бўлди ойим. — Ўғрилар билан суҳбат ўтказасизларми, демоқчиман?

— Қанақа суҳбат? — деди астойдил таажжубланиб Кукарача.

Ойим ўрнидан туриб, китоб жавони ёнига борди, ундан қора муқовали бир китобни олиб очди-да, лейтенантга мурожаат қилди:

— Мана, эшит! Соддароқ қилиб ўқиб бераман: «Агар ўнг кўзинг панд берса, шартта ўйгину улоқтир, илло буткул баданинг дўзах ўтида куйганидан кўра бирон аъзойинг нобуд бўлгани маъқулдур. Агар ўнг қўлинг панд берса, шартта кесгину улоқтир, илло буткул баданинг дўзах ўтида куйганидан кўра бирон аъзойинг нобуд бўлгани маъқулдур». Уқдингми!

— Илтимос, яна бир қайтаринг! — деди Кукарача. Ойим яна ўқиди.

— Э, қойил! — деб хитоб қилди Кукарача. — Мана буни шафқатсизлик деса бўлади! Ўз кўзини ўйиш! Ўз қўлини кесиш! Бунинг олдида бизнинг қонунимиз — ҳолва-ку!

— Қонун эмас бу, Кукарача, амри маъруф! Агар қонун бўлганда эди, ҳозир Грузиянинг ярми аҳолиси бир кўз, бир қўл бўлиб юрарди, — деб жавоб берди ойим.

— Амри маъруф, деганингиз нимаси?

— Амри маъруф — яхшиликка ундаш, дегани. Жамики қонунларнинг асосу шу. Айтмоқчиманки, ҳалигидақа одамларни қамоққа олишдан аввал уларга амри маъруф ўқийсизларми, йўқми?

— Биз муомала қиладиган одамларга ҳеч қанақа

амри маъруф ёрдам бермайди... Қанақа китоб бу, Анна Ивановна?

— Инжил.

— Тамазга ҳам ўқиб турасизми?

— Тамазгами? — ойим шошиб қолди. — Биласанми, сира хаёлимга келмапти... менимча ҳали сал эрта...

— Анна Ивановна, шу китобни менга бериб турмайсизми, икки кундан кейин қайтариб бераман, — деб қолди Кукарача.

Ойим Инжилни индамай унинг олдига қўйди.

— Тушунмаган жойларимни сиздан сўраб оламан. Эски грузин тилини яхши билсангиз керак, а?

— Французчани ҳам, инглизчани ҳам, немисчани ҳам биламан, — деди ойим мақтаниб.

— Шунча тилни ўрганишга қачон улгургансиз? — деб сўради Кукарача таажжубланиб.

— Э, азизим, аслида биз, ер юзидаги барча одамлар бир тилда гаплашамиз, лекин бир-биримизни тушунмай-маймиз, чунки бир-биримизнинг гапларимизга қулоқ солмаймиз! — деди ойим уҳ тортиб.

— Бош оғриқ дорингиз йўқми? — деб сўраб қолди Кукарача бирдан.

Ойим икки дона таблетка билан ярим стакан сув олиб келди.

— Ма, агар сал-пал оғриётган бўлса биттасини, қаттиқ оғриётган бўлса иккаласини ич.

Кукарача иккала таблеткани ҳам ичиб юборди, миннатдорчилик билдириб, ўрнидан турди-да, эшикка қараб юрди.

— Анна Ивановна, шу гапларни милициядаги ўртоқларимга ҳам айтсам майлими?

— Қайси гапларни, Кукарача?

— Қалб, шишага қамаб қўйилган дев, амри маъруф ҳақидаги гапларни-да...

— Вой, қизиқсан-а, азизим, ахир инжилни мен ёзмаганман, қалб ҳақидаги сўзларимни ҳам яширадиган жойи йўқ, бемалол айтаверишинг мумкин...

— Раҳмат, Анна Ивановна!

Икки кундан кейин Кукарача Инжилни қайтариб берди. Ойимдан ҳеч нарсани сўрамади ҳам. Китобни тутқазди-ю, раҳмат айтиб, чиқиб кетди.

Шундан кейин у қайтиб бизникига келмади. Қўча-

қўйда мени кўриб қолса, эркалатиб юзимга шапатилаб қўяр ва ойимга салом айтишни тайинларди.

Кукарачанинг биздан кўра ҳам зарурроқ ва мушкулроқ иши чиқиб қолган эди.

Қўйда мен сўзлаб берадиган воқеалар — шахсан ўзим гувоҳ бўлган воқеалардир, буларни биз милицияда тарқалган миш-мишлардан эшитганмиз, бу воқеалар ўз пайтида кварталимиз аҳолиси ўртасида овоза бўлиб, ҳамма ёқни алғов-далғов қилиб юборган.

Кукарача Ингани уч марта милицияга чақиртирди, аммо қиз бирор марта ҳам келмади. Шундан сўнг лейтенантнинг ўзи уникига борди, лекин қизни уйдан тополмади.

— Милицияга осонликча обориб бўпсан уни. Ўлгудай қайсар қиз у, — деди фаррош Шакро.

Кукарача чақириқ қоғозини эшик тирқишига қистириб, изига қайтди.

Йўлда у ўрта бўй, узун қўнғир сочли, хушрўй бир қизга дуч келди. У бутун олам фақат ўзиникидай, ниҳоятда мамнун бир қиёфада, қўлидаги сумкасини гир айлантириб ўйнаб келарди.

Кукарача беихтиёр тўхтади. Қиз қиё боқмай ўтиб кетди. Кукарача орқасига ўгирилиб, узоқлашиб бораётган қизнинг келишган қадди-қомати ва бежирим оёқларига тикилганча туриб қолди. Қиз ўзига эркак кишининг тикилиб қараётганини сезиб тўхтади, шартта бурилиб, икки қўлини белига тираганча Кукарачага тик қараб тураверди.

Кукарача хахолаб кулиб юборди.

— Нега куласиз? — деди қиз қовоғини солиб.

— Сиз, Ингасиз, а?

— Балки. Нимайди?

— «Балки» эмас, аниқ. Ингамисиз? — деб сўради яна Кукарача.

— Ҳа, Ингаман. Ўзингиз-чи?

— Сизни уч марта милицияга таклиф этган Кукарача бўламан.

— Ҳа-а-а... Хўш, нима демоқчисиз?

— Бунини милицияга борганда биласиз, азизим Инга! — Кукарача қизга яқинлашди.

— Мени милицияга олиб бориш осон эканми? — деди Инга қошларини чимириб.

— Шунақа деб ўйлаганимда, мана бу тепаликка чи-

қиб юрмасдим! — Кукарача очигини айтиб қуя қолди. — Лекин милицияга бари бир олиб бораман.

— Фақат судраб олиб боришингиз мумкин! — деди қулиб Инга.

— Шу ҳам иш бўптими? Мен финларнинг иккита танкини штабимизга судраб келганман! — бу гапни у жилмайиб, лекин жуда жиддий оҳангда айтди.

— Шунақа денг?

— Шунақа.

— Қандай қилиб?

— Эртага эрталаб соат тўққизда милицияга келасиз. Ўша ерда гапириб бераман. Мени исмим Георгий Ту-шурашвили.

— Шунақами?

— Шунақа.

— Кукарача деган исм кўпроқ ярашади сизга?

— Кукарача дея қолинг бўлмаса.

— Балки бизникига борармиз? Ўша ерда бемалол гаплашаверамиз... — қизнинг овозида синовчанлик, ҳур-мат ва андак қўрқув оҳанги бор эди.

— Йўқ, ҳозир ишдан чарчаб келяпсиз... Сизникига бошқа кун киранман, эртага эса сизни кутаман.

— Яхши.

— Эшигингизга чақириқ қоғозини қистириб келганман. Хафа бўлманг. Кўчада сизни учратаман деб ўйламагандим. Қоғозни ўқимасдан, йиртиб ташланг.

— Бўпти.

— Хайр.

— Хайр.

Кукарача билан Инга аста тарқалишди.

Эртасига соат тўққизда ҳам, тўққиз яримда ҳам Инга келмади. Кукарача вақт ўтиши учун Инганинг паспорт столи архивидан олинган таржимаи ҳолини неча марта лаб ўқиб чиқди.

«Мен, Инга Амирановна Лалиашвили, 1920 йил 19 апрелда Тбилиси шаҳрида туғилганман. Отам — Амиран Давидович Лалиашвили, 1926 йилда юрак хуружидан вафот этган. Онам — Анастасия Александровна Хмаладзе-Лалиашвили — 1927 йилда сил касалидан вафот этган. Шундан сўнг мен Земо-Авчали болалар уйида тарбияландим. Ўша ерда етти йиллик мактабни

тугатдим. 1934 йилда икки йиллик фармацевтика билим юртига ўқишга кириб, уни 1936 йилда имтиёзли диплом билан тамомладим. Ҳозир 128-дорихонада ишляяпман. Партиясизман. Турмушга чиқмаганман. Яшаш жойим: Тбилиси шаҳри, Қабулети тепалиги, 137-уй.

И. Лалиашвили.

27.IX.1936 й».

Инга келмади. Кукарачанинг дили оғриди, қиз алдайди, деб сира ҳам ўйламаганди.

Папкани ёпиб, стол ғаладонига ташлади, энди ўрнидан туриб, фуражкасини кийган пайтида... хонага Инга кириб келди. Кукарача бирдан енгил тортди.

— Салом, Инга! — деди у қиздан олдин.

— Салом, Кукарача! — қиз таклифни ҳам кутмай, стулга ўтирди.

— Келишингдан умидимни узиб қўйган эдим.

Инга кулди.

— Мен роппа-роса соат тўққизда келганман.

— Нега кирмадинг бўлмаса?

— Чунки мен аёлман, аёл зотининг табиати шунақа ўзи: у учрашувга белгиланган вақтдан сал олдинроқ келади, панароқ жойга беркиниб олади-да, йигитни зимдан кузата бошлайди. Йигит шўрликнинг тоқати тоқ бўлганига ишонч ҳосил қилгандан кейингина рўпарасида пайдо бўлади... Мен ҳам тол панасига яшириниб деразадан сени кузатиб турган эдим. Мана, энди кетмоқчи бўлганимда кириб келдим. Бор гап шу! — деди кулиб Инга.

— Учрашув муҳаббат билан боғлиқ бўлса, эҳтимол, жуда ярашар! — деди Кукарача.

Инга андак хижолат бўлди.

— Нега чақирдинг мени? — деб сўради у совуққина ва сумкасини Кукарачанинг олдига қўйди.

— Нимадан бошласамикин? Финларнинг иккита танкиданми ёки... — шундай деб, у сумкани четроққа суриб қўйди.

— Танк ҳақидаги латифангни бутун шаҳар билади. Бўладиган гапни гапир! — Инга сумкасини столдан олиб, тиззасига қўйди.

Кукарача Инганинг қўшнилари ёзган аризани олди-да, имзо чекилган жойини йиртиб, ғаладонга ташлади, аризани эса Ингага узатди.

— Ма. Уқиб кўр!

У киприк қоқмай қизни кузатиб турди. Инга аввалига бетоқат бўлиб, ўтирган жойида бир қимирлаб қўйди, кейин юзини аста-секин қизил доғлар қоплади, қўллари қалтираб, кўзлари жиққа ёшга тўлди. Аризани ўқиб бўлгач, уни шартта иккига бўлди-да, столга ташлади.

— Ҳужжатни йиртиш мумкин эмас, Инга!

— Кечирасиз,— қиз бир ютиниб олди,— биламан, буни Қаламанишвили ёзган!

Кукарача таажжубдан сесканиб кетди, Инга ёнига қизил қалам билан имзо чекилган фамилияни айтган эди.

— Аризага кўп одам қўл қўйган. Нима учун айнан Қаламанишвили ёзган, деб ўйлаяпсиз?

— Чунки Қаламанишвили — эски фоҳиша, бузуқ аёл! Ҳозир шарти кетиб, парти қолган, ҳеч кимга кераги йўқ, шунинг учун менга ҳасад қилгани-қилган...

— Сени ниманга ҳасад қилади? Қимлигингни биласанми? Уғри, фирибгар, банги бир одамнинг ўйнашисан! — деб унинг сўзини бўлди Кукарача.

Инга бир муддат гапини йўқотиб қўйди.

— У одам...— деди у ниҳоят ўрнидан туриб. Сумкаси ерга тушиб кетганини ҳатто сезмади ҳам.— У одам, нима бўлганда ҳам, менинг эрим... Қаламанишвилининг эса на эри, на ўйнаши, на дўстию на душмани бор... Қачонлардир давру даврон суриб юрган гўзал жувон ҳозир бу ёруғ дунёда сўппайиб, ёлғиз бўлиб қолган... Худди мана шунинг учун ҳам у менга ҳасад қилади... Сен бунақа нарсани тушунмайсан, сен — эркаксан, бунинг устига милиционерсан... Аризада айтилган беҳаё сўзлар масаласига келсак, мен буларни фақат ўша ялмоғиз кампирнинг ишратхонасида эшитганман... Шаҳарнинг бутун ўғрию қиморбозлари ўшаникида тўпланишарди... Муртало бирор марта ҳам меникига маст бўлиб ёки бировни эргаштириб келган эмас. У мени севади, шаънига доғ туширадиган ишни ҳеч қачон қилмайди!— Инганинг асаблари панд бериб, оқариб кетган лаблари титрай бошлади. Сўнг ўзини таппа стулга ташлади.

— Қайси кунлари уйда бўлади у? — деб сўради Кукарача.

Инга лейтенантга шубҳаланиб қараб қўйди.

— Буни олдиндан айтмайди.

— Уғриларнинг одати шунақа-да...

— Қани айт-чи, шаҳарда кимнинг бир тийинини ўғирлапти?

— Билмайман... Лекин картотекамизда ўша авлиё эринга алоқадор ҳамма маълумотлар бор: хавфли жиноятчи, Грузияда қинғир иш қилмайди, тўрт марта судлаган, шундан икkitаси — қотиллик қилгани учун, фақат ўзига ўхшаган аблаҳ одамларни ўлдиргани инобатга олиниб, оғувга ҳукм бўлмаган. Мана қанақа одам ўша фаришта эринг!

— Тупурдим картотекангга! Мана сен, ҳар куни маъшуқангга бир саватдан атиргул тақдим қила олармидинг!

— Нега тақдим қилолмас эканман? Кварталимизни бекорга Вардисубани¹ деб аташадими? — гапни ҳазилга бурди Кукарача.

— Қишда-чи?

— Қишда қийиндир-ов...

— Ана шунақа! Муртало эса тақдим қиларди...— деди Инга фахр билан.— Ҳар ой минг сўмдан пул юбориб туриш-чи? Қўлингдан келармиди?

— Нима деяпсан? Атиги саккиз юз сўм маош оламан! — дея хитоб қилди Кукарача.

— Мурталонинг эса қўлидан келарди!.. Маъшуқангни янги йил ва туғилган куни билан табриклаш учун дунёнинг нариги бурчидан бўлса ҳам етиб келоласанми? Келолмайсан! Муртало бўлса — келади. — Инга куйиб-ёниб, эҳтирос билан сўзлар, Кукарача эса: «Қачон тўх-татаркин бу тентак!» — дея кутиб ўтирарди. — Мени кварталдаги барча эркаклардан муҳофаза қилиб, бировни яқин йўлатмай, худди қироличадай олиб юришга қурбинг етадими! Етмайди! Мурталонинг эса қурби етади, чунки у ҳеч кимдан қўрқмайди — сендан ҳам, милициянгдан ҳам, аммо сен ундан қўрқасан! — Инганинг ҳаяжони жазавага айлана бошлаган эди.

— Қўй, ўзингни бос! — деди Кукарача хотиржамлик билан.— Кейин, ёдингга бўлсин: мен қўрқадиган одам ҳали дунёга келган эмас!

— Ростданми?

— Рост.

— Ҳа, майли. Етар энди!.. Хўш, нима истайсан мендан!

— Ҳеч нарса. Аризада кўрсатилган ножўя ишлар бошқа такрорланмайди, деб тилхат ёзиб бер...

¹ Таржимаси: атиргул (г р у з.)

— Ножўя иш йўқ бўлса, нима такрорланиши мумкин?!

— Бўлмаса, аризадаги гаплар ҳақиқатдан йироқ, ҳаммаси уйдирма, туҳмат, деб ёз.

Инга шундай деб ёзиб берди.

— Бўлдимиз? Кетаверайми? — деб сўради сўнг қиз.

— Бемалол! — деди Кукарача, аммо сабри чидамай, уни яна саволга тутди: — Айтгин-чи, ўша палидни чиндан ҳам севасанми ёки ундан қўрқасанми? Фақат ростини айт.

Инга бир оз ўйланиб турди-да, сўнг:

— Севги нималигини биласанми ўзи, Кукарача? — деб сўради.

Кукарача бош силкиди.

— Қани айт-чи?

— Сева олиш лаёқати — инсонга ҳадя этилган барча хазиналар ичида энг қимматлиси. Дунёдан муҳаббатсиз ўтган кишилар — бахти қаро кишилардир.

— Ким ўргатди сенга буни, Кукарача? — деди шивирлаб Инга.

— Анна Ивановна...

— Ким у?

— Шунақа аёл бор...

— Сенда шундай лаёқат борлигини сезганмисан?

— Ҳозирча йўқ... Ўзинг-чи?

Инга жавоб қайтармади. Ўрнидан турди-ю, шартта бурилиб, хайрлашмасдан чиқиб кетди...

Кукарача анча вақтгача унинг узоқлашиб бораётган қадам товушларига қўлоқ солиб турди, сўнг стол галадонидан аризанинг йиртиб олинган бўлагини чиқарди-да, уни варақнинг боя Инга йиртиб ташлаган қисмига елимлаб ёпиштиргач, яна жойига ташлаб қўйди, шундан кейингина ўрнидан туриб, дераза ёнига борди ва хонани шамоллатиш мақсадида уни ланг очиб юборди. Очди-ю, донг қотиб қолди: тол панасида Инга мўралаб турарди:

ГРУЗИЯ ССР ИЧКИ ИШЛАР ХАЛҚ КОМИССАРИГА

Республиканинг барча милиция органларига ушбун хабар қилишингизни сўрайман: 8-мартдан 9-мартда ўтар кечаси Таганрог шаҳрида заргарлик буюмлари дўкони ўмарилган. 456.325 сўму 40 тийинлик қимматбаҳо буюмлар ўғирлаб кетилган. Аниқланишича, жиноят иштирокчиларидан бири — грузин, лақаби «Муртало»

(фамилияси номаълум). Иттифоқ бўйича қидирув эълон қилинди. Белгилари: ўрта бўйли, чорпахил, устки лабида чандиғи бор, олдинги икки тишига тилла қопланган.

СССР Ички Ишлар Халқ Комиссарлиги
Жиноят қидирув бошқармасининг бошлиғи
1940 йил, 11 март.

Милициянинг ҳамма ходимлари қатори Кукарача ҳам ушбу радиограмманинг бир нусхасини олди, лекин уни бу операцияга жалб қилишмади. Сабаби, районда бундай ишлар билан шахсан Сабашвилининг ўзи шуғулланарди. Шуниси ҳам борки, радиограмма бошлиқларга ҳам, оддий ходимларга ҳам андак ножоиздай туюлди. «Муртало шунчалик анойимидики, бегона шаҳарда қилгиликни қилиб қўйиб, тўппа-тўғри Тбилисига учиб келса. Марҳамат, мен шу ердаман, олдинларга солиб олиб кетаверинглар, деб милицияни кутиб ўтирадиган лақма одам эмас у!» — ҳамма шундай деб ўйларди.

Аммо Кукарача бундан мустасно эди.

Ун тўққизинчи апрель куни кечаси соат бирда Кукарача тўппончасини яланғочлаб Инганинг уйига бостириб кирди. Кирди-ю, остонада таққа тўхтади.

Стол ёнида икки киши — Муртало билан Инга ўтиришарди. Ҳали оғзи очилмаган шампан шишасини ушлаб турган Мурталонинг қўли ҳавода муаллақ қолди. У олдин Ингага, сўнг Кукарачага бир қаради-ю, аста қўлини туширди.

— Қимирлама! — деб буюрди Кукарача. У Мурталонинг қуроли ўнг чўнтагидалигини, бинобарин, ўнг қўлини бўшатмоқчи бўлганини дарров пайқаганди.

— Шишани тепага кўтар!

Муртало итоат этди.

Шу пайт Кукарачанинг тўппончасидан гумбурлаб ўқ узилди, шишанинг учиб кетган оғзидан дастурхонга вишиллаб вино тўкилди. Кукарача тўппончасини чап қўлига олди-да, орқа томонидан Муртало ўтирган стулга яқинлашиб, бармоғининг учи билан стул суянчигига ташлаб қўйилган пиджакни кўтариб кўрди, оғир нарса йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, уни яна жойига қўйди.

— Тур ўрнингдан!

Муртало турди.

Кукарача яшин тезлигида унинг шимининг ўнг чўн-

тагидаги тўппончани суғуриб олиб, ўз киссасига солди. Кейин стол ёнига ўтирди-ю олдига қадаҳни сурди.

— Қуйишинг мумкин.

Муртало учовларига шампан тўлдирди, сўнг пичинг аралаш:

— Ўтирсам майлими? — деб сўради.

— Бемалол. Лекин жуда узоқ ўтиришингга тўғри келади, сенинг ўрнингда мен бўлганимда тик тураверардим.

— Ҳазиллашяпсанми? Милиционер ҳазил қилса — яхшилик аломати! — Шундай деб у жойига ўтирди.

— Мен — Кукарачаман.

— Биламан. Нима учун деразадан кирмадинг?

— Эшикдан қочиб кетмаслигинг учун.

— Эшик қулфлоглиқ эмаслигини қаёқдан билдинг?

— Усуллари эскирган, Муртало, унақа анқов йўқ ҳозир!

— Яхши отаркансан!

— Тўппончадан бешта ўқни ҳам ўнга ураман. Пичоқ отсам — учтасини ўнга, иккитасини тўққизга теккизаман. Қанча масофаданлигини ҳам айтайми?

Муртало афтини буриштирди.

— Нима керак ўзи сенга, нега келдинг? Биласан-ку, Грузияда тинч юраман, маҳаллий ҳокимиятни безовта қилмайман. Битта ўйинчоқни! деб турмага рўпара қилишинг яхшимас. Қуrol олиб юргани учун қамоқда ўтириш Мурталога ярашмайди. Бундан ташқари... Кўнглингга келмасин-у, ўзингдан қолар гап йўқ: турманинг фақат кирадиган эшиги эмас, бошқа эшиклари ҳам бор... — Муртало пиджагига қўлини чўзди.

— Кераги йўқ, Муртало! — огоҳлантирди Кукарача тўппончасининг тепкисини босиб.

— Папирос олмоқчиман! — деди Муртало ғижиниб.

— Унда майли...

Муртало папирос тутатди.

— Хўш, нима учун ичамиз? — ярим ҳазил, ярим чин қилиб сўз қотди Кукарача.

— Милиция учун! — деди ишшайиб Муртало.

— Милиция учун! — Кукарача қадаҳни бир кўтаришда бўшатди. Унга ҳеч ким шерик бўлмади.

— Ўйинчоқ учун турмага тиқиш яхшимас, дегин?

1 Ўйинчоқ — тўппонча (ўғрилар жарғони).

— Улай агар, арзимаиди, Кукарача! — деб жавоб берди Муртало маънодор қилиб.

Кукарача индамади, кейин ҳанузгача миқ этмай утирган Ингага юзланди:

— Илтимос, хоним,— деди у,— исирға ва узукларингизни ечсангиз!.. Бриллиант кўзли исирға билан узукларингизни... Ечиб столга қўйинг...

Инга каловланиб қолди.

— Ҳаддингдан ошяпсан, Кукарача! — деди Муртало бошини сарак-сарак қилиб.— Бу ишга менинг алоқам йўқ! Аёл кишига ёпишма, ундан кўра соққасини ола қол!

Кукарача Мурталонинг сўзларига эътибор бермади, ўз навбатида, худди шунчаки қизиқаётган кишидай:

— Дарвоқе, Таганрогдаги заргарлик дўконидан умарган бошқа буюмларингизни қаёққа қўйгансан? — деб сўради ундан.

Муртало жавоб қайтариш учун оғиз жуфтлади-ю, аммо дарров айниди. Орадаги сукунат беш минутча давом этди. Муртало яна папирос тутатди, кетма-кет уч-тўрт марта тортди-ю, бирдан энгашиб туриб папирос чўғини Инганинг юзига босди. Кукарача овоз чиқаришга ҳам улгурмади. Инга чинқирганча бошини орқага ташлади, шунда қизнинг чап ёноғидаги тангадек жой гўшти чиқиб кетганини кўриб, Кукарачанинг нафаси ичига тушиб кетди.

— Сотдингми, қанжиқ? — деб чийиллади Муртало ва шу заҳоти Кукарача туширган кучли зарбдан полга ағдарилиб тушди. Лейтенант унинг қўлларини боғлаб, қизнинг ёнига келди.

— Ғафлатда қолдим! — деди у афсусланиб.

Инга шкафдан қандайдир малҳам олиб, ярасига босди, Кукарача эса базўр ўзига келган Мурталонинг ёқасидан ушлаб, бир-икки силкитди-да, оёққа турғазди ва тубсиз бир нафрат билан:

— Сен одам эмас, палидсан! Сенга лақаб қўйганлар янглишмаган экан! — деди.

Муртало лейтенантга еб қўйгудай ўқрайиб, тишларини ғичирлатди:

— Пушаймонлар ейсан ҳали, Кукарача... Хунинг билан жавоб берасан... Агар шундай бўлмаса, Муртало отимни бошқа қўяман!

— Кўрамиз, ҳозирча менинг навбатим! Қани, олдим-

га туш! — шундай деб, у Мурталони эшик томонга итарди.

Шунда кутилмаган, Кукарача ҳатто тасаввурига ҳам сиғдирилмайдиган ҳодиса рўй берди: Инга чопиб келиб, лейтенантнинг оёқлари олдида тиз чўкди:

— Мени хароб қилма, Кукарача! Милицияга уни мен тутиб бермаганимга ким ишонади?! Ёлвораман!.. — у лейтенантнинг қўлига қайноқ лабларини босди. — Қўйвор!... Ахир, эркаксан-ку! Менга раҳминг келсин! Агар бу уйдан ўлигим чиқишини хоҳламасанг, ҳозироқ қўйвор!

— Нималар деяпсан?! Ким учун ўзингни ерга уряпсан? Шу ярамасни дебми? Тур ўрнингдан!

— Йўқ, Кукарача! Сен буларнинг таомилини билмайсан! Ўлдиришади мени, сўйиб кетишади! Ўтинаман сендан, қўйвор буни! Мени уйимдан соғ кетсин!

— Инга, нима деганинг бу?! Ахир мен шахсий ишимни эмас, давлат вазифасини бажаряпман-ку! Қандай қилиб қўйиб юбораман?!

— Қўйвормасанг, ўзимни ўлдираман, Кукарача! Ҳозироқ ўлдираман!

Шу тобда Ингадан ҳамма нарсани кутиш мумкинлигига Кукарачанинг ақли етди. Милиция лейтенанти Георгий Тушурашвили темир эмас, у ҳам оддий бир одам эди. Ана шу одам ўзига ўхшаган бошқа бир одамнинг юзидан ўтолмади. Стол устидан пичоқни олди-ю, Мурталонинг қўлидаги тугунни шартта кесиб ташлади.

— Жўна! — деди у.

Муртало жойидан жилмади.

— Кет! — дея такрорлади Инга.

Муртало эшик томон юра бошлади.

— Деразадан сакра! — деди Кукарача.

Муртало орқасига қайтиб, деразадан ташқарига сакради. Орадан бир минутча вақт ўтгач, лейтенант тўппончани деразадан чиқазиб, осмонга ўқ узди. Ҳануз полда узала тушиб ётган Инга Кукарачанинг ёнига эмаклаб келиб, ҳўнграганча унинг оёқларини қучди.

— Тур!

— Нима деб жавоб берасан энди?!

— Кўявер, бир гап бўлар...

Кукарача уни қўлтиғидан ушлаб турғазиб қўйди, сўнг тўппончасини чўнтагига солиб, хонадан чиқиб кетди.

Ён-атрофдаги деразаларда чироқ кўринмасди. Аммо

қути ўчган, айни пайтда, томошаталаб қўшнилар қоронғулик қаъридан ўзига тикилиб турганини Кукарача аниқ-равшан ҳис қиларди...

Сабашвили кабинетини ичкаридан беркитиб олганди. Кукарача эса стулда бошини ҳам қилганича ўтирарди. Давид қафасга солинган йиртқичдай, хонада зир айланар, вақти-вақти билан лейтенантнинг тепасига келиб, дағдаға қиларди:

— Ё тавба! Нима, Мурталони квартилингдаги мишиқи болалардан бири деб ўйладингми?! Уни қамаш учун иттифоқ бўйича қидирув эълон қилинган, бу нодон Шерлок Холмс бўлса, бир ўзи операцияни амалга оширмоқчи бўпти-я! Нима деб атадинг ўша операциянгни? «Инга ва Кукарача»ми ёки «Вакелик Кукарача»ми? — Давид графиндаги сувни бир кўтаришда ичиб юборди. — Трибуналга тушгинг кеп қолдимми?! Нега мендан яширдинг, а?!

— Нимани яширибман? Билиб ўтирибманми? Туғилган куни билан табриклагани борувдим. Борсам, бегона одам ўтирган экан...— деб ғўлдиради Кукарача.

— Бегона одам дейди-я! Кимни лақиллатяпсан?! Ярим кечада нима қилиб юрибсан у ёқда?

— Ишдан қутулганимдан кейин бордим-да...

— Нега бординг? Сенга ким бўлади у — дўстингми? Жиянингми? Эсинг жойидами ўзи? Келиб-келиб, фоҳишага айланишасанми?!

— Вазифам шу...— деб жавоб берди Кукарача хортижамлик билан.

— Нима вазифанг?! — Сабашвили анграйиб қолди.

— Вазифам — маънавий таъсир ўтказиш...

— Учир, ҳозир сениям, ўзимниям отиб ташлайман!.. Ҳўкизни қулоғига танбур чалиб ўтирибман-а! Ҳаммасига ўзинг айбдорсан! Ҳайф сенга милиция! Миянг айниб қопти! Болалар боғчасида ишлашинг керак эди!..

— Айтдим-ку, тасодифан устидан чиқиб қолдим, ура қочди...

— Орқасидан ўқ узибсан-ку?!

— Тўғри... Отдим, лекин теккизолмадим.

— Қачон отдинг? Бир соатдан кейинми?

— Ё тавба? Қочиб қолди-да ярамас! Нима қилайин энди? Ўзимни ўлдирайинми? Шунини хоҳлаяпсанми?

Давид стол ёнига ўтирди-да, бошини чагаллаганча

узоқ сукутга кетди. Кукарачанинг олдига бир варақ қоз билан ручка қўйди.

— Ёз... Нима деб сарлавҳа қўйсанг ҳам майли — аризами, илтимосномами, рапортми... Хуллас, милицияда ишлашни хоҳламайман, ишдан бўшатишингизни сўрайман, деб ёз...

Вақт ўтиб борар, Кукарача бўлса ручкани қўлга олай демасди. Лейтенантнинг руҳида қаттиқ кураш, ғалаён кечаётганини Сабашвили тушунди. У ўзини босиб, хотиржам оҳангда:

— Нима бўлди сенга, Георгий? — деб сўради.

— Давид, биласан — аризани ҳам ёзишим, милициядан ҳам кетишим мумкин... Мени бошқа нарса қийнапти... Сендан айрилишдан, ўзимга ҳурматимни йўқотишдан қўрқяпман... Шунинг учун ҳозир мени ҳайдама, илтимос. Хатоимни тузатишимга имконият бер... Гуноҳимни ювман...

Сабашвили ички телефон трубкасини кўтарди.

— Габо, бир минутга бу ёққа кир...

— Нима қилмоқчисан? — деб сўради Кукарача.

— Ҳоврингдан туширмоқчиман.

— Узоқ давом этадимми?

— Эсингни йиғиштирволгунингга қадар.

— Демак, умрбод ўтирарканман-да? — деди синиқ жилмайиб Кукарача. — Аммо-лекин шунини айтишим керакки, Ингани тўғри йўлга қайтариш анови аблаҳ Мурталони тутишдан кўра юз маротаба муҳимроқ менимча.

— Нима?! — Давиднинг кўзи ола-кула бўлиб кетди. — Демак, қўйворган экансан-да?!

— Оббо! Неча марта айтаман, — қочди, қочиб кетди!

Давид яна бир нарса демоқчи эди, аммо шу пайт кабинетга ўринбосари Габо кириб келди.

— Салом!

Ҳеч ким алиқ олмади. Габо бир гап ўтганини дарров пайқади-ю, тилини тишлади.

— Қуролини олиб, ўзини карцерга қама! — деб буюрди Давид.

— Карцер банд.

— Ким бор?

— Мтацминдалиқ Апо, ўғри.

— Апо-мапонгни билмайман! Карцер дарҳол бўшатилинсин!

— Апони нима қиламан?

— Билмайман. Қўйвор!

- Йўғ-е?!
 — Нима гуноҳ қипти?
 — Буфетчини урган.
 — Нима учун?
 — Ҳақидан уриб қолган экан.
 — Ўтган ишга салавот... Қўйвор!
 — Қаёққа?
 — Қулоғингиз битиб қолганми, капитан? Анови
 Апонгизни жўнатиб, карцерга Георгий Тушурашвилини,
 Кукарачани қаманг. Тушунарлими?
 — Хўп бўлади, ўртоқ майор! — деди Габо қаддини
 ғоз қилиб.
 — Ҳа, баракалла. Олиб боринг!
 Сабашвили кабинетдан чиқиб кетди.

Ўша кундан бошлаб Кукарачанинг ҳаётида нимадир ўзгарди, у бошқачароқ бўлиб қолди. Баъзилар, лейтенантнинг омади келди, деса, бошқалар, аксинча, омад ундан юз ўгирди, дейишарди. Бировлар инспекторимиз қўйдаи ювош бўлиб қолди-я, деб таажжубланса, яна бировлар, аксинча, уни суюқоёқ қиз билан дон олишиб юришда айблашарди. Хулласи калом, Земмелдан¹ то қишлоқ хўжалиги институтигача, Вэредан то Мтацминдагача — ҳамманинг оғзида Кукарача эди.

- Кеча Кукарачани дорихонада кўришипти...
 - Негадир Қобулетига серқатнов бўлиб қолди...
 - Ингани айтмайсанми... ўзини бамисоли фаришта қилиб кўрсатади, худди Муртало билан у эмас, мен илакишиб юргандай...
 - Юрагим сезиб турипти, Муртало икковиниям соғ қўймайди...
 - Усти-боши бир аҳволда, лекин ўзини тутишини кўрсанг — дунёда ундан бахтиёр одам йўқ дейсан...
 - Бари бир у эски жазманидан қолмайди...
 - Кукарача ҳар куни эрталаб соат олтида чиқиб кетармиш уникидан...
 - Балки никоҳдан ўтишгандир?
 - Йўғе, бўлиши мумкин эмас!..
- Бу гаплар ростми-ёлғонми, ҳар ҳолда ўша кунлари Инга билан Кукарачанинг исми бир-бирига уйқаш бўлиб кетгани чиппа-чин...

¹ Земмель — қачонлардир Земмелнинг хусусий дорихонаси жойлашган жойни тбилисиликлар ҳамон шу ном билан аташади.

Биз ойимнинг дугонаси Анисо холаникидан қайтардик. Янги жойга кўчмасимиздан олдин улар билан бир бинода, Анастасьев кўчасида яшаганмиз. Энди ойим билан Анисо хола ҳафта ўтмай бир-бирларини йўқлаб туришарди. Эски дўстлар уззу кун чақчақлашиб ўтиришар, биз эса, Анисо холанинг ўғли — тенгқурим Зураб икковимиз ҳовлида копток тепардик.

Хуллас, биз уйга қайтардик... Мен ойимга Варазисхеви жарлиги устидан тортилган водопровод қувиридан Дуду билан қандай қилиб кўзимизни юмиб ўтганимизни сўзлаб келаётгандим. Ойим гапимни эшитиб бўлди-ю, бирдан хохолаб кулиб юборди:

— Нима учун бунақа ёлғончилигингни айтиб берайми?

— Айтинг-чи! — дедим астойдил қизиқиб, негаки шунақа одатим борлигини ўзим ҳам билардим — баъзан ақл бовар қилмайдиган латифалар тўқишни хуш кўрардим.

— Сен туғилганингда мен студент эдим, уйда кўз-қулоқ бўлиб турадиган одам йўқ эди, шунинг учун сени Анисога ташлаб кетардим. У ярамас дегин, йиғламаслигинг учун сенга сутсиз кўксини тутаркан. Чақалоқлигида қуруқ сийнани эмган болаларнинг ҳаммаси ёлғончи бўлиб ўсади. Тушундингми?

Иккаламиз ҳам мириқиб кулдик.

Вэре бозори олдида Кукарачага дуч келдик. Унинг ёнида одмигина кийинган хушрўй бир жувон ҳам бор эди. Мен Ингани дарров танидим.

— Салом, Анна Ивановна! — деди Кукарача тавозе билан.

— Кукарача, азизим, салом! — уни кўриб, ойим хурсанд бўлиб кетди. — Қаёқларда юрибсан? Аҳволинг қалай?

— Раҳмат, ёмон эмас. Ўзингиз-чи? Тамаз хафа қилмаяптими? Агар гапингизга кирмаса, бир оғиз менга айтинг, таъзирини бериб қўяман...— шундай деб, у менинг бошимни силади.

— Йўқ, нега унақа дейсан, лекцияларинг беҳуда кетмади. Фақат ҳар замонда билмасдан ёлғон гапириб қўяди, холос.

— Ҳечқиси йўқ, Анна Ивановна, баъзан ҳаммамиз ҳам бир-биримизни алдаймиз,— деди Кукарача менинг ёнимни олиб ва сал нарироқда уялинқираб турган Ингага бир қараб қўйди.

— Танишинглар, Анна Ивановна, менинг дўстим, Инга Лалиашвили.

— Э-э, Инга шуми? Ажойиб қиз экан! — ойим унга қўлини узатди. Инга қимтиниб, омонатгина қўл берди.

— Сиз уни қаёқдан биласиз? — деб сўради Кукарача таажжубланиб.

— Ана холос, сен билан Инганинг номи одамзотнинг оғзидан тушмай қолди-ку, азизим! — деди ойим кулиб.

Инга қип-қизариб кетди.

— Ушанда тўғри гапирган экансиз, Анна Ивановна, жудаям тўғри гапирган экансиз...— деди Кукарача.

— Қачон?

— Ёдингиздами: «Инсонга ҳадя этилган барча хазиналар ичида энг қимматлиси — сева олиш лаёқатидир», — деган ёдингиз.

— Ҳа-а...— деди ойим эслаб.

— Раҳмат сизга, Анна Ивановна!

— Мени нима алоқам бор?

— Бари бир сиздан миннатдорман.

— Арзимаёди, Кукарача...

— Хайр бўлмаса!

— Омон бўлинглар!

Кукарача билан Инга кетишди. Ойим уларнинг орқасидан қараб қолди.

— Чиройли қиз экан! — деди бир оздан кейин ойим.

— Жудаям!

— Вой билагон-ей! — шундай деб ойим гарданимга секин уриб қўйди. Сўнг ўнг кафтини ишқалаб: — Қўли бирам мулойим, бирам ёқимли...— деди улар кетган томондан кўз узмай.

Ўша воқеадан кейин орадан бир неча ой вақт ўтди. Бир куни Марта холанинг ҳовлисига ранги докадек оқариб кетган Зевара чопиб кирди-ю, ҳўнграб йиғлаб юборди:

— Кукарачани ўлдиришипти!

...Орадан ўн минут ўтар-ўтмас кварталимизнинг жамики аҳолиси Инганинг уйи ёнига тўпланди.

Санитарлар билан иккита милиционер замбилда Кукарачани олиб чиқишди. У беҳуш эди. Кўкрагининг ўқ тешган икки жойидан ҳануз қон силқиб турарди...

— Инга,— деди у,— кўз олдимни туман қоплаяпти... пуштиранг туман... Сени кўролмаяпман... Эҳ, Муртало,

номардлик қилдинг-а, ярамас...— Кукарача афсус билан бош чайқади, кейин кўзларини Ингага қадаб, қўлини унинг юзи томон узатди. Қўл ҳавода бир лаҳзагина муаллақ турди-ю, сўнг гўё биров зарб билан кесиб ташлагандай «тўп» этиб замбилга тушди.

Кукарача — милиция лейтенанти Георгий Тушурашвили, ана шундоқ — заррача ҳам инграмасдан, бир оғиз ҳам гапирмай, кулимсираб жон берди.

Давид Инганинг билагига аста қўлини теккизди. Қиз бошини кўтарди, кўзларидан дувиллаб ёш қуйиларди.

— Қаёққа кетди? Қайси томонга кетди?

Инга Удзо¹ ёққа ишора қилди.

Давид оломон орасидан секин сирғалиб чиқди-да, худди бўри изига тушган қоплондай, Удзога қараб йўл олди.

Эрталаб у Бетаниадан² Мурталони отга ўнгариб келиб, милиция ҳовлисига ташлади. Мурталонинг қўллари боғлоқлик, ҳамма ёғи дабдала, лекин тирик эди.

Роппа-роса бир ойдан сўнг халқ судининг муъжазгина хиёбон ёнидаги биносида муораза бошланди. Унда иштирок этишни хоҳловчилар суд зали у ёқда турсин, ҳатто хиёбонга ҳам сиғмай кетди. Залда айтилган ҳар бир сўз оғиздан-оғизга ўтарди.

Ойим судга бормади, аммо мен бирорта йиғилишни ҳам канда қилмадим. Хар куни у ердан қайтиб келишим билан нима гап бўлганини ойим ипидан-игнасигача сўраб-суриштирарди.

Суд бўлгандан буён бунақаси учрамагандиров — судья бечора айбланувчини ҳимоя қиладиган одам топгунча қийналиб кетди. Тбилисидаги каттаю кичик адвокат Мурталога ҳомийлик қилишдан бош тортди: одамларнинг ғазаб-нафрати қотилнинг ҳамтовоқлари ваъда қилган ришвату пўписалардан устун келди.

Мунозара эрта тонгдан қоронғи кечагача қисқа та-наффуслари билан уч кун давом этди. Сўроққа чақирилган гувоҳларнинг сони ортиб борган сайин Мурталонинг қилмишлари ҳам бирин-кетин ошкор бўлаверди.

Учинчи кунги эрталабки мажлисга, Давиднинг илтимосига кўра, биринчи маротаба Инга ҳам келди. У бошдан-оёқ қора кийинган, шунданми, энг аввало пахтадек

¹ У д з о — Тбилиси атрофидаги тоғ.

² Б е т а н и а — Тбилиси яқинидаги ибодатхона.

оппоқ юзи киши зеҳнини тортарди. Инга залга Давид билан бирга кирдию, судья ва унинг маслаҳатчилари рўпарасига бориб тўхтади, ёғоч панжара ортида, икки милиционер орасида ўтирган ва сочи устарада қирилган Муртало томонга ҳатто қайрилиб ҳам қарамади.

Таомилдаги расмийчиликдан сўнг сўроқ бошланди.

Судья. Айтинг-чи, бу иш юзасидан нималар дея оласиз?

Инга. Кукарача уйимга туш пайтида келди...

Судья. Сиз Георгий Тушурашвилини назарда тут-япсизми?

Инга. Мен уни Кукарача деб ўрганганман.

Судья. Ихтиёрингиз... Ҳуш, нима учун Кукарача айнан сизникига келди?

Инга. Чунки у менинг эрим эди.

Судья. Айбланувчи ким эди сизга?

Инга (узоқ сукутдан сўнг). Мурталоми?

Судья. Шалва Фридонович Хизанишвили.

Инга. Мен унақа одамни билмайман.

Судья. У чап томонингизда, айбланувчилар курси-сида ўтирипти.

Инга. Бу аблаҳни исми Муртало.

Судья. Сизга ким бўлади у?

Инга. У менинг ўйнашим эди... (Залда ғала-ғовур) Кукарача билан танишмасимдан олдин.

Судья. Судга шу нарса маълумки, сиз Тушураш-вили билан қонуний никоҳда турмагансиз.

Инга (қатъий). У менинг эрим эди!

Судья. Сизнингча, жабрланувчига нисбатан қилин-ган жиноятнинг сабаблари нимада?

Инга. Кукарача — жабрланувчи эмас, у ўлдирил-ган. (Залда ғала-ғовур).

Судья (хижолатомуз). Давом этинг...

Инга. Кукарача ухлаб ётган эди. Бирдан хонага тўппонча яланғочлаб Муртало бостириб кирди. Мен қўрққанимдан додлаб юбордим, лекин бир кунмас-бир кун шундай бўлишини билардим. Кукарача қуролини олишга улгуролмади. Унинг тўппончаси ҳам Муртало-нинг қўлида эди... (Инга жим бўлиб қолди).

Судья. Гапираверинг, гапираверинг...

Инга. Кукарача ечиниб ётган эди. Кўзини очди-ю, кийимига қўл чўзди. «Ташвишланма, мен билан майка-да ўтириб суҳбатлашсанг ҳам бўлаверади!» — деди Мур-тало.

— Нега келдинг? — деб сўради Кукарача.
 — Мендан сўраяпсанми? — ҳайрон бўлди Муртало.
 — Инга иккаламиз бир-биримизни севамиз!
 — Ростданми?! Қаттиқ севасизларми?
 — Муртало, қуролни жойига қўйгину жўнаб қол.
 — Иккаласиниямми? Ёки фақат сеникиними?
 — Иккаласини!
 — Мабодо кишанинг йўқми? Қўлимга солардим у сен билан тўппа-тўғри милицияга бораверардим.
 — Қалланг ишлаганда шундай қилган бўлардинг... — Кукарача шимини олди.
 — Айтиб қўяй, ўрнингдан турдинг — отаман!
 — Отолмайсан! Мени отсанг — ўзинг ҳам омон қолмайсан!
 — Чўпчагингни бошқа одамга айт! Жиноят кодекси-ни сув қилиб ичиб юборганман. Сени рашк туфайли ўлдираман, бунинг учун беш йил, нари борса — саккиз йил оламан. Мочағарингни нархини оширма бунча!
 — Унда мени ҳам ўлдир! — деди Инга.
 — Йўқ, азизим! Ўлим сен учун фароғат, бунинг учун эса — азоб. Сен яшашинг керак, қариб-чиригунингча яшашинг керак!
 — Қилмишимга яраша! — деди Кукарача.
 — Тўппа-тўғри! Хато қилдинг! Биласанми, нима учун? Чунки сен чекист эмас, лақашиқилдоқсан, шунинг учун ҳам манови фоҳишанинг ногорасига ўйнаб юрибсан!

Судья. Нима учун Кукарача «қилмишимга яраша» деди? Айбланувчи «хато қилдинг» деганда нимани назарда тутган эди?

Инга. Гап шундаки, бир йил бурун Кукарача манови аблаҳни қўлга тушириб, мени илтимосимга биноан тагин қўйиб юборган эди...

Судья (ўрнидан туриб кетаёзди). Нима? Қўлга тушириб, яна қўйиб юборган эди?

Инга. Ҳа. Сиз Кукарачани билмасдингиз... У оққўнгил, ҳалол ва пок одам эди...

Судья. Давом этинг...

Инга. Бошқа гапим йўқ.

— Ёдингдами, бу қилмишинг учун бир куни пушаймонлар ейсан, деган эдим? — Муртало иккала тўппончанинг ҳам тепкисини шайлади.

— Отма, Муртало! — деди Кукарача хотиржам ва андак ўкинч билан.

Судья. Кейин-чи?

Инга. Кейин Муртало каравотга яқинлашди...

Шундай деб, Инга Муртало ўтирган панжара томон бир неча қадам қўйди, нимчасининг тугмаларини ечди-да, қўйнидан тўппонча чиқазиб, то милиционерлар ўзларини ўнглаб олгунларича, Мурталога қарата кетмакет ўқ узди.

Муртало сапчиб тушди, қўллари билан юзини берки-тиб, ўзини ерга ташлади. Ҳар ўқ узилганда у бўридай увилларди. Бир зумда ҳаммаёқ остин-устун бўлиб кетди.

Инганинг тўппончаси етти марта қарсиллади. Сўнг залга оғир сукунат чўкди.

Инга тўппончани ташлаб полга ўтирди-да, бошини тиззаларига қўйганича ҳўнграб юборди.

Мен уйга тушга яқин қайтдим. Ойим шўрва сузиб келиб, суддаги гаплардан эшитиш ниятида ўзи ҳам стол ёнига ўтирди. Мендан на садо чиқар, на овқатга қўл урардим. Шундан кейин у шўрвани опчиқиб кетиб, мен яхши кўрадиган яхна котлет билан оқ нон келтириб қўйди. Аммо бунга ҳам қиё боқмаганимни кўриб, безовталаниб қолди.

— Нима бўлди сенга, болам, тобинг йўқми? — деди ойим пешонамга кафтини босиб.

— Бугун Ингани сўроқ қилишди.

— Нима деди у бояқиш?

— Мурталога етти марта ўқ узди.

— Нима?!

— Ҳа. Тўппончадан.

— Нималар деяпсан ўзи?! Суд залида-я? Етти марта?! — ойим қулоқларига ишонмасди.

— Ҳа, суд залида.

— Ўзинг кўрдингми?

— Кўрдим-да.

Ойим бир ўрнидан туриб, яна ўтирди.

— Кейин-чи?

— Теккизолмади.

— Еттитасиниям-а?

— Ҳа, еттитасиниям.

— Э, аттанг! — деб пичирлади ойим ва ўрнидан ту-

риб, ошхонага кириб кетди. Салдан кейин мен ҳам унинг изидан чиқдим. Ойим дераза олдида ўтирар, университет биносининг оппоқ гумбазига тикилганча бурқситиб папирос тортарди. Мен унинг ёнига, полга чўкдим-да, бошимни тиззаларига қўйдим. Биз шу алпозда узоқ ўтирдик... Бир маҳал ойимнинг илиқ, мулойим кафти текканини сездим. У оҳиста бошимни силарди. Ўғринча кўз қиримни ташладим. Ойимнинг иккала юзидан ёш думалар, ияги билинар-билинмас титрарди.

— Теккизолмади, дегин? — қайта сўради у.

Мен бош ирғадим. Сездимки, ўпкаси тўлиб, ҳўнграб йиғлагиси келяпти-ю, аммо ўзини базўр тийиб турипти — ойим ана шунақа бардошли, ана шунақа мағрур аёл эди.

Томоғимга бир нарса қадалгандай бўлди, чидаёлмадим: бошимни ойимнинг тиззалари орасига суқиб йиғлаб юбордим — аввалига пиқиллаб, сўнг ўкириб-ўкириб йиғладим. Ойим менга тасалли бермас, ҳамон меҳрибонлик билан бошимни силарди. Унинг учун ҳам мен йиғлардим...

Бу воқеа 1941 йилнинг 21 июнида содир бўлди. Эртасигаёқ ёддан кўтарилди. 22 июнь куни ҳамма даҳшатли хабардан саросима ичида қолди — фашистлар Германияси мамлакатимизга қўққисдан ҳужум бошлаган эди.

Фақат бир мартагина, 1943 йилда Марта хола Кукарача билан Ингани эслаб, кўзига ёш олди — ўшанда ҳамшира Инга Амирановна Лалиашвилининг ҳалок бўлганлиги тўғрисида ҳарбий комиссарликка фронтдан хат келган эди.

Кукарачани мен ҳам эсладим, тўғрироғи, 1979 йил 12 октябрь куни тунги соат 12 да, иккинчи инфаркт хуруж қилмасидан ярим соат олдин уни тушимда кўрдим. Ё алҳазар: Кукарача ҳалиям ўша-ўша, йигирма бир ё йигирма икки ёшда эмиш, мен эсам элликдан ошиб кетганман, у ҳамон менга насиҳат қилар ва йўл-йўриқ кўрсатармиш...

ОҚ БАЙРОҚЛАР

«ОРЗУ» РЕСТОРАНИ

— Салом, Заза!

— Э, омонмисан, Ростом?!

Ростом қўлимни маҳкам сиқиб, юзимга беозор шапатилаб қўйди.

— Хўш, қалайсан, яхши юрибсанми?

— Ҳа, бир нави. Ўзинг-чи? — деб сўрадим мен ва бетоқатланиб соатимга қарадим.

— Шошиб турганга ўхшайсан, а?

— Биласанми, Киров боғида «Сицилия осмони остида» қўйиляпти. Бормаймизми, а? Зўр кино-да лекин!

— Оббо! Бир йил бўлди-я кўришмаганимизга. Юр, ундан кўра бир рюмкадан отайлик!

— Қўйсанг-чи, кинога борганимиз яхшимасми!

— Э-э, юз марта кўрадимиз ўша «Сицилия»ни! Кетдик.

Ростом — буқадай кучли, бақувват йигит. Боя қўлимни тахтакачдай қисгандаёқ кино эсимдан чиқиб кетган эди, шунинг учун гапни кўпайтирмай, ертўлага жойлашган ресторан зинапоясидан зинғиллаб пастга тушди-му тирик балиқ ташлаб қўйилган ҳовузча четидаги бўш стол ёнига ўтирдим.

«Орзу»дай ифлос, қоронғи, бефайз ва қиммат ресторан ер юзида йўқдир-ов. Лекин доимо гавжум, сабаби — ҳаммавақт очиқ бўлади, ҳар куни эрталаб соат еттидан, йил-ўн икки ой. «Орзу» официантларининг халати шунақанги исқиртки, участка санитар врачлалар етиб боролмайди — буфетчи зинапоядаёқ унга антисанитариянинг ҳақини қўшқўллаб тутқизади. Архипо буфетчини бутун Тбилиси билади, ҳа, энди, мен ҳам танийман, албатта.

— Уялмайсизларми, Архипо? Ресторан эмас, молхонанинг ўзи-я! — дедим бир куни унга.

— Тўғри, ресторан эмас асло, азизим! — деб жавоб

берди Архипо пинагини бузмай.— Ишчилар ошхонаси бу ер!

Ўшандан буён хўранда сифатида «Орзу»га бирон-бир жиддий эътироз билдирган эмасман.

Бугун миждозлар сийрак экан. Қоронғи залнинг нариги бурчагида саккизтача одам ўтирибди. Ҳаммасининг кайфи ошган — бир-бирларига гап бермай, сайраб ётишибди. «Э-э... исмингиз нимади, биродар?» — деган хитобларга қараганда, ола-қуруқ оломон тўпланган. Афтидан майхўрликни икки-уч улфат бир бўлиб, бошқа-бошқа стол атрофида бошлашган-у, кейин бир ерга жам бўлишган кўринади.

Ростом қайтиб келиб, столга бир ликопча чучвара, бир шиша арақ билан иккита стакан қўйди.

— Сал ҳиди борми дейман,— деди у афтини буриштириб ва чучварага аямай мурч сепди.— Дарвоқе, ёнингда қанча бор? Ҳар эҳтимолга-да... Мен қуридим...

— Уч сўм! — дедим хижолат бўлиб ва чўнтагимдан гижимланиб кетган уч сўмликни чиқариб, астагина ликопча тагига бостириб қўйдим.

Ростом арақни қўйди.

— Юз граммни қандай қилиб текинга ичиб кетиш йўлини ўргатайми? — деди у.— Менга кеча айтиб беришди.

Мен бу найрангни билардим, шундай бўлса ҳам, Ростомнинг шаштини қайтаргим келмади.

— Қани, эшитайлик-чи!

— Демак, бундоқ: пештахта ёнига бориб, юз грамм арақ билан озгина чучвара талаб қиласан... Йўқ, талаб қилмайсан, юз грамм арақ қанча туришини сўрайсан. Кейин пулни чиқазасан... Йўқ, унақамас! Ёдимдан кўтарилди. Ишқилиб, шунга яқинроқ-да. Шошма, эславолай... Унгача учрашганимиз шарафига шу қадаҳни отамиз!

Уриштирдик. Ростом стаканни бир кўтаришда бўша-тиб, нафас олмасдан оғзига чучвара ташлади.

— Аллақанақа «Сицилия»дан зўр эмасми бу, оғайни?!

Мен ҳам ичдиму баданимга ҳузурбахш бир ҳарорат югурганини сезиб: «Ростдан ҳам зўр!» — деб қўйдим ичимда.

— Ҳалигини мен ўргата қолай? — дедим кейин Ростомга.

— Нимани?

— Текинга юз грамм ичиб кетишни-да.
— Қани, қани.
— Демак, бундоқ: пештахта ёнига бориб, буфетчи-дан: «Беш дона чучвара қанча туради?» — деб сўрайсан.

— Эллик тийин, — деб жавоб беради у.
— Майли, беринг! — дейсан, - кетидан: «Юз грамм арақ-чи?» — деб сўрайсан.

— Эллик тийин!
— Хў-уш... Бўлмаса, чучварани қайтариб олингу ўрнига юз грамм арақ бера қолинг.

Буфетчи чучвара солинган ликопчани олиб, стаканга арақ қуяди. Шартта отасану йўлингга равона бўласан.

— Ҳой, қаёққа? — деб қичқиради буфетчи орқангдан.

— Уйга! — дейсан ғам емай.

— Пули-чи?

— Қанақа пул?

— Арақни пули-да.

— Бешта чучварани қайтариб бердим-ку?

— Тўлаганмидинг чучварани ҳақини?

— Ёе, мен чучвара едимми?

— Йў-ўқ...

— Хўп, тагин нима дейсиз?

— Ҳеч нарса, биродар... — деб гўлдирайди буфетчи изза бўлиб. Сен индамай кетаверасан.

— Э, қойил! — деб хитоб қилди Ростом. — Ким ўргатди сенга?

— Цицка.

— Бало-да! Менга ҳам ўша ўргатувди. Лекин сенинг қулоғингга қўрғошиндай қуйиб қўйибди.

— Ҳа, сенга қолганда ҳафсала қилмаган-да, — дея тасалли бердим Ростомга.

Учинчи синфгача Ростом билан бирга ўқиганмиз. Кейин улар бошқа районга кўчиб кетишди. Роппа-роса тўққиз йил у билан кўришмадим. Университетга қабул имтиҳонлари топшираётган пайтда учрашиб қолдик. У физика факультетига ҳужжат топширган экан. Жуда бошқача бўлиб кетибди, мен кўрсам ҳам танимасдим, ўзи чақириб қолди.

— Қаёқдан танидинг? — деб сўрадим таажжубланиб.

— Нега танимас эканман! — деди у кулиб. — Сираям ўзгармабсан.

Иккинчи курсда Ростом яна ғойиб бўлиб қолди.

Бир йилдан сўнг уни стадионда кўрдим. Бизнинг «Динамо» билан Москванинг «Торпедо» командаси ўйнаётган эди. Мен сал кечикиб қолдим, қарасам, менинг жойимда биров ўтирибди. Ўша биров... Ростом бўлиб чиқди. Қисилишдик. Ўйиндан кейин (бизникилар ютқазинишди) бирга қайтдик. Нима ҳақда гаплашишни ҳам билмасдик — суҳбатимиз мавзуси ўрта мактабнинг уч синфи доирасидан нарига ўтмасди.

— Қаёқларда юрибсан? — деб сўрадим мен илтифот юзасидан.

— Сал қийналиб қолдик... Сиртқиға ўтиб, ишга киришимга тўғри келди, — деб жавоб берди у.

Мана, ҳозир ҳам нима дейишимни билмай, гаранг бўлиб ўтирибман. Яна ўтган йилги саволимни қайтардим:

— Менга қара, нега йўқ бўлиб кетдинг?

— Айтувдим-ку ўшанда: ишляпман.

— Қаерда?

— Нима фарқи бор? Топганим нонга етиб турибди...

— Жа-а унчаликмасдир, — дедим кулиб ва ликопча тагида турган уч сўмимга секин кўз қиримни ташлаб қўйдим.

— Топганимни уйга ташийман... Ойим қариб қолдилар, кўзлари яхши кўрмайди, илгари у-бу тикиб турардилар, ҳозир буям йўқ...

— Сиртқиға ўтишинг шартмиди? — дедим-у, аҳмоқона савол берганимни дарров ўзим фаҳмладим.

— Бошқа иложим йўқ эди... — деди Ростом андак сукутдан сўнг. — Тирикчилик... Бир куни уйга келсам, ойим каравотда бошларини ҳам қилиб ўтирибдилар, рўпараларида бақалоқ бир хотин аллақандай ола-була матони силкитиб бақириб ётибди: «Кўзингга куйдирги чиққанми?! Тикиш қўлингдан келмас экан, айтсанг бўлмай-дими?! Пулни шундоқ ҳам бераверардим!.. Нима қиламан буни энди?! Бунақа отрезни қаёқдан топаман, а? Мени ишим йўқ, ерни тагидан бўлса ҳам ўзинг топиб берасан! Билдингми?!» Мени ойимга шунақа деяпти-я...

Ростом арақ ҳўплади. Мен ғалати бўлиб кетдим.

— Кейин-чи? — деб сўрадим.

— Мактабимиз ёдингдами?! Варазисхеви кўчасидан утиларди, — Ростом гапни бошқа ёққа бурди.

— Албатта ёдимда! — дедим сал енгил тортиб.

— Ойим ҳар куни эрталаб менга ўн беш тийиндан берардилар. Сенга-чи?

— Ўттиз тийин.

— Мактабнинг рўпарасида кўза ва гул туваклар ишлаб чиқарадиган завод бор эди.

— Ёишт заводи, — деб унинг гапини тўғриладим.

— Ҳа, ёишт заводи. Лекин у ерда гултуваклар ҳам ясашарди... Ўша томондаги кўча болаларини «ёишт шайкаси» дердик, эсингдами?

— Улар ёўлимизни пойлаб, пулимизни тортиб олишарди, эсингда борми?

— Нега эсимда бўлмас экан! У пайтларда ўн беш тийинга французча булка билан иккита сосиска келарди, горчицаси билан.

— Вой, ноинсофлар-эй! — бирдан болаликдаги ўша ўттиз тийин кўзимга азиз кўриниб кетди.

— Нима учун бизни эрталаб тунаганликларини биласанми?

— Нима учун?

— Чунки мактабга кириб кетсак, буфетда пулимизни сарфлаб бўлардик-да!

— Уни қара-я, буёғини ўйламаган эканман! — «ёишт шайкаси»нинг муғомбирлиги кулгимни қистатди.

— Мениям ҳозир хаёлимга келди. Профкомимизнинг раиси ҳам худди шунақа қилади: маош куни кассанинг олдида бизни пойлаб туради.

— Қаерда ишляяпсан ўзи?

— Гаражда, машина юваман, — Ростом хижолатомуз жилмайди. — Яна битта уч сўмлик топганимизда айни муддао бўларди-да. — Шундай деб, у таги кўриниб қолган шишага, кейин менинг уч сўмимга маъноли қараб қўйди.

Шу пайт, худди осмондан тушгандай, столимиз ёнида ёирт маст мўйловдор бир барзанги пайдо бўлди. Бир қўлида стул, иккинчисида «Саперави» виноси.

— Ўлкамизнинг гуллаб-яшна...шши ва б-бахти учун! Яш-шасин! Ура! — деб хитоб қилди у тили базўр айланиб.

— Ура! — дея қўллаб-қувватладик унинг ҳайқиригини.

— Исм...мингиз нима, биродар? — деб менга мурожаат қилди «мўйлов».

— Заза.

— Ўҳў! С...сизники-чи? — у Ростомга ўгирилди.

— Ростом¹.

— Хо-хо-хо! П...пахлавонлар! «Амиран² девга ташланди, осмону ...замин т...титраб кетди!» Шунақамиди?! Юртимизнинг кўрки учун ичаман ва ...столингизни ўп...ўпаман! — «Мўйлов» чайқалиб кетди.

— Ўтиринг, марҳамат! — дедим унинг ёнбошидан суяб.

— Ичадиганимни оп... опкелганман, с...стулимниям... Ҳик! Улфат б... бўласизларми? — деб сўради у ва жавобни ҳам кутмай, охирги чучварамизни оғзига ташлади.

— Бемалол!

— Биз... анув ерда... ўт... ўтирибмиз... Мен, дўстларим... бир, икки, у... уч. Мен тўртинчиси! — «Мўйлов» кўкрагига муштлади.

— Бизга нима хизмат бор, амаки? — деб сўради Ростом.

— «Истагим — сен билан бирга бў-ўлмоқ, истагим сен билан бирга ў-ўлмоқ», — дея бирдан қўшиқ айта бошлади у.

— Биз турамиз, — мен ўрнимдан қўзғалдим.

— Бу қ...қанақаси?! — «Мўйлов» қўлидаги шишани столга зарб билан урган эди, ичидаги вино отилиб, Ростомнинг юзига чапланди.

Ростом гезариб, аста ўрнимдан турди, бир муддат «мўйлов»нинг кўзларига тикилиб турди-ю, индамай юзини артди, сўнг қип-қизариб кетган кафтига қаради.

— Исмнингиз нима, амаки? — деб сўради жуда мулойим оҳангда.

— Акакий, Қако, Каки!³ — деди у бидирлаб ва стол ёнига ўтирди. — Ў... ўтиринглар!

Биз ҳам ўтирдик.

— Айтинг, ахир, муҳтарам А-ка-кий, Ка-ко, Ка-ки, — деди Ростом сўзларнинг ҳар бўғинига урғу бериб, — биздан нима керак сизга ўзи?

Мен пиқиллаб кулиб юбордим. Ростом ҳам ўзини тутолмади.

— Ш... шилишяпти, тунашяпти, — деб пичирлади «мўйлов» кўзларини ола-кула қилиб.

— Ким? — деб сўрадим мен ҳам шивирлаб.

— Ановилар! — у боши билан бурчакка ишора қил-

^{1,2} Ростом ва Амиран — қадимги грузин эпослари «Ростомияни» ва «Амираниани»нинг қаҳрамонлари.

³ Қако, Каки — Акакий исмининг кичрайтма шакли.

ди.— Ш... шилишяпти мени, тушуняписизларми, ш...шилишяпти, қонимни сўришяпти...

— Тузукроқ гапирсангиз-чи, нима гап ўзи? — деди Ростом «мўйлов»нинг шишасидан ўзига вино қуйиб.

— Қонимни сўришяпти-и! — деб қичқирди у овозининг борича ва шу он кайфи ҳам тарқаб кетгандай бўлди. — Пичоқсиз сўйишяпти!

Ростом стаканини жойига қўйди.

— Ким, ахир, ким? — деб сўрадим яна.

— Ановилар! Оғиз очиртиришмаяпти! Дастурхон меники, вино меники, сарф-харажат мендан бўлса-ю, чурқ этгани қўйишмаса-я ярамаслар! «Бирга ўтирамыз!», «Столни бирлаштирамыз!» Ҳа, ўргилдим сендақа меҳрибонлардан! Ўзимиз ўтирганда тамада эдим, бирга бўлганимиздан кейин анови қурумсоқ нуқул оғзимга уради-я! Менга сўз бермайди-я, менга! Ўз дастурхонимда ўзим мум тишлаб ўтирармишман! Ҳў-ў, газанда! Башарасига бир қаранглар, йўқ, бир қаранглар-а! Ким ўзи бу?! Георгий Саакадзени авлодами ёки Тамара Георгиевна билан Давидни¹ меросхўрими? Ҳе, сендақа!..

Бурчакдаги стол теваарагида ўтирганларнинг кайфи бениҳоя ошган, қулоқни қоматга келтирувчи бақириқ-чақириқлар шармсиз қўшиққа жўр бўлиб, мияни пармалар, улфатлар орасида эс-ҳуши жойида бирорта одам қолмаган эди.

— Ўз дўстларингиз ҳақида шундай деяписизми? — деб сўрадим ажабланиб «мўйлов»дан.

— Ким дўст? Менми?! Ҳе, бунақа дўстни...

— Майли, майли, ўзингизни босинг!

— Учир овозингни, каллаварам!.. Батальон, сми-ир-но-о-о! Ўртага қараб текисланинг! Столни мўлжаллаб — ўт оч!

Нима бўлаётганини англашга ҳам улгурмадик. «Мўйлов» шартта ўрнидан турди-да, шишани боши узра айлантириб, шериклари ўтирган столга қараб отди. Шиша стол қиррасига тегиб, бомбадай гумбурлаб портлади. Шиша синиқлари атрофга сачради. Кетидан «мўйлов» иккинчи — бизнинг шишани ҳам улоқтирди.

— Во-ой! — деган овозлар эшитилди бурчакдан. Сўнг ваҳшийлашиб, инсоний қиёфасини буткул йўқотган оло-

¹ Георгий Саакадзе — XVI асрнинг охири — XVII асрнинг бошларида яшаган таниқли грузин саркардаси ва давлат арбоби. Тамара Георгиевна — грузин подшоси Тамара (1184—1213). Давид — грузин подшоси Давид Бинокор (1089—1125 й.).

мон биттадан стулни кўтарволиб, устимизга бостириб кела бошлади.

Эсимда қолгани шу:

Ростом «мўйлов»нинг нягига мушт солиб, ерга қулатди. Сал ўтмай ўзи ҳам ағдарилди. Шу пайт биров бошимга стул билан туширди, кўзим тиниб, шифтдаги биттагина лампочка минг бўлакка бўлиниб, тепамда ғужғон ўйнай бошлади. Кейин қаердандир, жуда олисдан милиционер ҳуштагининг чуриллагани эшитилди, сўнг... сўнг ҳаммаёқни зулумот қоплади.

Ана шу қоронғилик қаъридан кимдир сирғалиб чиқиб, елкамга қўлини ташлади.

— Тур ўрнингдан!

— Нима дейсиз? — деб сўрадим гарангсиб.

— Ўрнингдан туриб, орқамдан юр.

— Туролмайман... Мажолим йўқ, биродар!..

У елкамдан қучдию даст кўтариб турғазиб қўйди.

— Энди юр орқамдан!

Биз жуда узоқ юрдик: у олдинда, мен — орқада. Өёқларим нуқул чалишиб кетарди. Ҳаммаёқ зимистон, фақат ҳамроҳимнинг бошидан таралаётган нургина йўлимни ёритиб борарди. Ниҳоят у деразасига темир панжара қоқилган қоп-қора уй олдида тўхтаб:

— Чиқ кемага! — деб буюрди.

— Қўрқаман! — дедим орқага тисарилиб.

— Чиқ деяпман, э бандаи ғофил! Қиёмат-қойим яқинлашмоқда. Оламни тўфон босиб, қирқ кечаю қирқ кундуз ичинда олло яратган жамики жонзотлар маҳв бўлғай. Чиқ!

— Нималар деяпсиз, биродар, биз нима гуноҳ қилдик! Тушунтиринг!

— Оллонинг иродаси: бу дунё қабоҳат ва разолатга тўлди, инчунун, яратганнинг ўзи бизни жазога мустаҳиқ этадир.

— Ўзи шундай дедими?

— Ҳа, оллодан ваҳий келди.

— Епирай. Унда ўзингиз кимсиз?

— Меми? Мен — Нуҳман.

— Қайси Нуҳ?

— Ўша Нуҳ-да!

— Ҳа-а-а! — шундагина ким билан гаплашаётганимни фаҳмладим, рўпарамда турган киши оламни сув босган пайтда одам зотини асраб қолган Нуҳ пайғамбар

эди. Қизиқ, орадан неча минг йиллар ўтган бўлишига қарамай у жуда ёш ва бардам кўринарди.

— Ўғилларингиз қаерда, азизу муҳтарам Нуҳ? Сом, Хом, Ёфат қани?

— Ўғлим сенсан, Заза!

— Жонворлар-чи!

— Жонворлар ҳам ўзимиз!

— Паррандалар нима бўлади?

— Паррандалар ҳам, даррандалар ҳам бизмиз... Имиллама, чироғим, тез кемага чиқ!

Қора уйнинг ту누ка қопланган эшиги ғийчиллаб очилди ва...

... Мен кемага чиқдим...

«БЕШДАГИ УНИНЧИ»

Ўша воқеадан кейин уч кун ўтгач, шаҳарнинг «Тбилиси» деб аталмиш оқшом газетасида бир таъзиянома босилиб чиқди:

«Синглиси Гуранда, куёви Амаяк Алавердян, холавачча ва тоғаваччалари Цуца, Маро, Лили, Мака, Гванца, Цабу, Ира, Цотне, Ия Заридзе, Губаз ва Валерьян Иорамашвилилар чуқур қайғу билан

**Владимир (Джано) Феофанович
Соселиянинг**

вафот этганлигини маълум қиладилар. Дафн маросими 11, 12, 13 май кунлари кеч соат 8 да бўлади. Жасад 14 майда Кутузов кўчасидаги 251-уйдан чиқарилади».

Орадан яна ўн кун ўтиб, ўша газетада «Қонун побонлари» рубрикаси остида шундай хабар чоп этилди:

ЧУЧВАРАНИ ХОМ САНАГАНЛАР

Эски «дўст»лар Ростом Амилахвари билан Заза Накашидзе-лар кўпдан буюн кўришишмаганди. Иттифоқо, улар шу йилнинг 8 май куни «Орзу» ресторанида учрашиб қолдилар. Икки такасалтанг оғиз-бурун ўпишгач, бу учрашувни «юв»моқчи бўлишди (қайси пулга, қандай йўл билан топилган пулга — бу бошқа масала).

Ресторанда, «дўстлар» ўтирган столдан нарироқда бир гуруҳ ҳалол-пок кишилар тинчгина овқатланишаётганди. Кўп ўтмай, Накашидзе билан Амилахварининг кайфи ошиб, оғизларидан боди кириб, шоди чиқа бошлади. Ўрганган кўнгил-да — тарки одат амри маҳол! Кейин овқатланиб ўтирган кишиларга тегажўглик қилишга ўтишди. Буфетчининг қайта-қайта огоҳлантириши ва ёлворишига қарамай, бу икки безори жамоат тартибини бузишдан ҳадеганда ўзларини тийишмади. Шундан сўнг нариги столда ўтирган улфатлардан бири — гражданин А. Х. буларнинг олдига келиб, оталарча насиҳат қилишга мажбур бўлди:

— Йигитлар, ичкилик кишининг саломатлигига, ақлий қоби-
лияти ва маънавий қиёфасига салбий таъсир кўрсатишини била-
сизлар-ку. Илтимос — бас қилинглار, бошқа ичманглар, яхшиси,
уй-уйингизга бориб, китоб ўқинглар. Ҳойнаҳой, олий ўқув юртининг
студентидирсизлар. Сизлар учун мен ҳисоб-китоб қилиб қўяман.

Аммо ҳаддидан ошган пиянисталар қулоқ солишмади. Аввалига
гражданин А. Х. ни дўппослаб, ҳушидан кетказишди. Сўнг бояги
улфатлар ўтирган столга қараб бўш шишаларни ота бошлашди.
Уларнинг ваҳшиёна хатти-ҳаракати натижасида гражданин Соселия
нобуд бўлди, «тез ёрдам» машинасида касалхонага келтирилгач,
қаётдан кўз юмди.

Амилахвари билан Накашидзе, табиийки, қочиб қолмоқчи бў-
лишди. Аммо тергов бўлими бошлиғининг ўринбосари лейтенант
Н. Легашвили, оддий милиционерлар Б. Татарашвили, В. Русидзе,
С. Бердзенишвили, Б. Сисоев, В. Квернадзе ва Д. Арабулидан
иборат милиция ходимлари группаси ўз вақтида етиб келиб,
уларни жиноят устида қўлга олди.

Р. Амилахвари билан З. Накашидзе тез кунда суд олдида жа-
воб беришади ва қилмишларига яраша жазоланишади. Хўш, улар
нима деб ўйлашган эди? Чучварани ком санашган-да!

Аммо кишини таажжублантирадиган жойи шундаки, учига чиқ-
қан безорилар З. Накашидзе билан Р. Амилахвари шу пайтгача
бирор марта ҳам жиноий жавобгарликка тортилмаган экан. Бу
нарсa милиция органларига жиноятнинг олдини олиш борасидаги
ишларни тубдан яхшилашлари учун жиддий сабоқ бўлиши керак».

Бир замонлар жонидан тўйган тбилисиликлар бўй-
нига тош боғлаб, ўзини Мткварининг¹ лойқа сувига таш-
лаган ва ҳозир Горгасалининг² тош от устида савлат тў-
киб, ҳайдовчиларни муюлишда эҳтиёт бўлишига чорлаб
тургувчи ҳайкали бўй чўзган Метех қояси тепасида
илгари Метех қалъаси бор эди («қалъа» сўзини бу
ўринда «турма» маъносида тушунмоқ керак).

Кейинроқ, революцион ҳаракатлар кучайган ва шу-
нинг оқибатида таъқиб ва тазйиқлар авж олган
йилларда, эркталаб кишилар сони шу қадар кўпайиб
кетдики, Метех турмаси ҳаммани сиғдириолмай қолди.
Бундай аҳволни кўрган машҳур саноатчи Манташев
Ортачала³даги ўзи тўқимачилик фабрикаси очишга
мўлжаллаб юрган иккита тўрт қаватли бинони турмага
ажратишга қарор қилди ва уларни Бутунроссия Импе-
ратори, Польша подшоси, Финляндиянинг Улуғ Князи
ва яна аллақанақа мартабалар соҳиби бўлмиш Николай

¹ Мтквари — Кура дарёсининг грузинча номи.

² Вахтанг Горгасали — Грузия подшоси Вахтанг I, Тбилисга асос солган (502-йили эронийлар билан жангда ҳалок бўлган).

³ Ортачала — Тбилисидаги районнинг номи.

Иккинчи Романов Ҳазрати Олийларига туғилган кунда тақдим этди. Ортачала турмаси «Губерня турмаси» деган ном олди.

1921 йилнинг феввалида эса турма большевиклар томонидан мусодара этилиб, моҳияти ҳам, номи ҳам ўзгармаган ҳолда абадий фойдаланиш учун меҳнаткашлар ихтиёрига ўтказилди.

...Турманинг энг эътиборга молик матоҳи — алифбега солинган қалин дафтар. Ҳибсга олинган кишисининг қаердалигини билмоқчи бўлганлар турманинг маъмурий биносига кириши, тепасига «Қанцелярия» деб ёзиб қўйилган туйнукча эшигини тикиллатиши, агар у очилса, қидираётган одамнинг фамилиясини айтиши керак. Бирикки минутдан сўнг туйнукчадан жавоб олиш мумкин.

Мазкур дафтарда, маълумингизким, мен «Н» ҳарфи билан бошланадиган саҳифага қайд этилганман. Мен ҳақимда шундай деб ёзилган:

«8 майда ҳибсга олинган, 11 майда турмага келтирилган. Корпус V, камера X. Дастлабки тергов бўйича Грузия ССР Жиноят кодексининг 110-моддаси билан айбланади».

110-модада нима дейилгани кейинроқ маълум бўлади.

Мен ётган камеранинг деразасидан қарасангиз, энг аввало соқчилар минораси ва унинг айвончаси панжарасида бамайлихотир ўтирган соқчига кўзингиз тушади. Кейин маъмурий биноани ва турма бошлиғи кабинетининг деразасини кўрасиз. Деразанинг ташқи тоқчасига қатор қилиб гултуваклар териб қўйилган (баъзи хонадонларда роялнинг қопқоғига худди шу мақомда чинни филчаларни териб қўйишади). Лекин тувакларда гул йўқ. Афтидан, бу гултуваклар қачонлардир турманинг гулга ишқивоз собиқ бошлиқларидан бирининг кабинетини яшнатиб турган. Унинг ўрнига келган янги бошлиқ эса гулга тоқати йўқ кимса бўлган, аммо тувакларни чиқариб ташлашга уялиб, нозик бу ўсимликларга яхши шароит яратиб бериш баҳонасида уларни очиқ ҳавога териб қўйишни буюрган. Навбатдаги бошлиқ гулни хаёлига ҳам келтирмаган. Шундай қилиб, ичидаги тупроғи қовжираб, ҳеч кимга кераги бўлмай қолган гултуваклар Крцаниси қишлоғидан тушган сўқмоқда қоп орқалаганча «Тупроқ тупроқ!.. Гулбоп тупроқ!.. Қора тупроқ!» — дея бақириб келаётган деҳқондан гўё

мадад сураётгандай, ҳамон дераза токчасида мунгайиб туради.

Бошлиқ кабинети билан ёнма-ён — турма назоратчи-сининг кабинети. Бу учала диққатга сазовор иншоот — соқчилар минораси, бошлиқ кабинети ва назоратчи кабинети ўртасида ўзига хос антиқа алоқа мавжуд. Айтилик, минорадаги соқчи деразадан қараб турганингизни сезиб қолди. У шошмасдан, сиз томонга қарамай, телефон трубкасини кўтаради. Шу пайт бошлиқ кабинетига нигоҳ ташласангиз, бошлиқнинг дарҳол трубкани олганини кўрасиз. У мамнун бир қиёфада бош силкитади ва биринчи трубкани жойига қўймасдан, иккинчисини кўтаради. Энди назоратчи кабинетининг деразасига қаранг. Назоратчи трубкани олади-ю, дарров бошқасига ёпишади ва шу заҳоти... йўлакда, камерангиз эшиги орқасида телефон чўзиб жиринглайди. Сўнг камера эшиги очилади, агар деразадан сакраб тушишга ўзингиз улгурсангиз — улгурдингиз, бўлмаса бошқалар бажонудил ёрдамлашворишади. Шу жўнгина хатти-ҳаракатлар оқибатида сиз уч кун карцерда ётиб чиқасиз.

Карцерга тезроқ тушишнинг бошқа йўли ҳам бор. Бунинг учун минорадаги соқчи тўппа-тўғри йўлагингиздаги назоратчига қўнғироқ қилиш лозим. Лекин тажрибасиз, ёр соқчиларгина бу ишни қилишади. Улар ҳали оддий ҳақиқатни: бундай йўл билан мартабага эришиб бўлмаслигини билишмайди.

Борингки, соқчи сизни сезмади ҳам дейлик. Хўш, у ҳолда деразадан яна нималарни кўришингиз мумкин?

Сиз турманинг кенг, чорбурчак ҳовлисини кўрасиз. Бу ҳовли ўртасида тўрт бўлакка бўлиниб, атрофи минорали деворлар билан қўршалган бошқа бир ҳовли — сайрга мўлжалланган ички ҳовли ҳам бор. Нима учун тўрт бўлакка бўлинган? Азбаройи маҳбусларни бира-тўла тўртта ҳар хил камерадан сайрга олиб чиқиш учун шундай қилинган. Сайрга ҳаво очиқ бўлса, ҳар куни олиб чиқишади, сайр муддати турмадагиларнинг саноғига боғлиқ. Одатда бу тадбир ўттиз минутдан бир соатгача давом этади.

Сўнг ошхонани, унга туташ касалхонани кўрасиз. Унгроқда — ўликхона.

Ва, ниҳоят — баҳайбат темир дарвозага кўзингиз тушади. Дарвозадан одамларни тўда-тўда қилиб олиб киришади, аммо чиқаришга қолганда — биттадан чиқаришади. Бу дарвозадан чиқишнинг учта йўли бор: бирин-

чиси — бегуноҳ бўлсангиз, иккинчиси — қамоққа ҳукм қилинсангиз, учинчи эса — бамисоли Цикарадай¹ дарвозани бузишга уринсангиз, аммо... Цикара шохини синдирган тўққизинчи дарвоза худди мана шу бўлади.

Юқорида тасвир этилганларнинг барчаси — турманинг сиртқи шакл-шамойили. Ҳар ҳолда ичида гап куп бўлса керак, аммо деразамиздан бошқа ҳеч нарсa кўринмайди.

Энди ташқи дунё масаласига келсак — рўпарадаги эни юз метрли кўча: пивохона, дорихона, сартарошхона ва телпакдўзлик устахонаси. Бизнинг кузатув пунктимиз — деразадан кўринадиган нарсалар мана шу. Бу пунктнинг танҳо хўжайини Шошиа² бўлади.

Шошиа — камерамизда истиқомат қиладиганлардан бири. Аввалига лақаби деб ўйладим, чунки, биринчидан, қирғийбурун Шошиа чуғурчиққа жудаям ўхшайди, иккинчидан — у, худди чуғурчиқдай, узукун дераза ёнида ўтиради (худди мана шунинг учун ҳам бошқа кунларини карцерда ўтказади). Шошиани карцердан қўрқади деб ўйлаясизми? Асло! Бир куни у менга:

— Сен, азизим Заза, карцердан чиққандан кейин деразадан ташқарига қараш қанақа мазалигини билмайсан! — деб қолди.— Буни фақт Шошиа, қафасда ўтирган ва уни уясида бир жуфт темирқанот палапони кутаётган Шошиагина билади...

Ўша бир жуфт палапоннинг суратини Шошиа ҳар куни камида ўн марта чўнтагидан чиқазади, уларга тикилиб, ҳар гал обидийда қилади:

— Эси йўқ отангизни ер ютса бўлмайдими, болажонларим! Менга ким қўйибди-я маймунжон шарбатига қўл уришни?! Техникумда, завхозлик амалида тинчгина ўтирувдим-ку! Ё пул каммиди у ерда?! Ҳаммасига онангиз айбдор, ҳайвондан тарқаган!... Очофат махлуқ!... Мен галварсга бу ҳам кам ҳали!

— Ўз хотинингни шунчалик ҳақорат қилишга уялмайсанми, Шошиа? — дейман жаҳлим чиқиб.

— Ў-ў! Сен уни билмайсан, азизим Заза! Туби йўқ ўпқон у! Еб тўймас аждаҳо у!... Мана энди бриллиант узукларини сотиб есин, кўрамиз, қанчага етаркин!.. Менга ўн йил беришади, бу — аниқ!.. Бари бир бу ердан чиққанимдан кейин паттасини қўлига тутқазиб, қўшним

¹ Цикара — грузин халқ эртагининг қаҳрамони — буқа.

² Шошиа — грузинча «чуғурчиқ».

Сиранага уйланаман! Шу гапим ёдингда турсин!.. — Шошиа бирдан жим бўлиб қолади, сўнг нозик бир сирни ошкор қилгандай, қўшиб қўяди: — Дўлмага шунақа устаки!

Камерада мен билан Шошиадан ташқари яна саккиз киши бор. Кечки пайт. Эшик ортида калитларнинг шақирлагани эшитилади. Назоратчи бўлса керак: оқшомги текширув.

Ҳа, худди шундоқ. Камера эшиги очилиб, ёшгина нотаниш назоратчи киради — уни биринчи кўришимиз. Ҳамма ўрнидан туради.

Назоратчи бизни санай бошлайди. «Бир», «икки», «уч» — ҳар биримизга қўлини бигиз қилиб, чертиб-чертиб санайди.

Ҳисобдан адашиб кетмаслиги учун назоратчининг саноғидан ўтган киши дарров ўтириши керак — тартиб шунақа.

— Староста ким? — деб сўрайди назоратчи.

— Мен! — деб жавоб берамиз биттамыз ўрнимиздан туриб.

— Фамилиянг?

— Гоголь!

Назоратчи старостага гўлайиб қарайди.

— Исминг?

— Чичико!

— Фамилиянг? — дея қайта сўрайди назоратчи.

— Айтдим-ку, начальник: Гоголь!

Назоратчининг кўзлари қонга тўлади.

— Танангни карцерда чиритаман! — деб бақиради у.

— Янги-да ҳали... — дейди кимдир.

— Пишириб емайсанми, начальник! Фамилиям ростдан ҳам Гоголь¹ бўлса, нима қилай! — деб жавоб қайтаради Чичико пинагини бузмай ва жойига ўтиради.

Назоратчи қоғозлар солинган папкани очади, рўйхатга тикилади, сўнг фаромуш бир нигоҳ билан Чичикога қарайди, андак сукут сақлаб туради-да, баланд овозда рўйхатни ўқишга тушади:

— Девдариани!

— Шу ерда.

— Накашидзе!

— Мен!

¹ Гоголь деган фамилия ўтмишда мустақил қабила бўлган мегреллар орасида учраб туради.

— Гулоян!

— Шу ердаман!

— Гоголь!

Чичико миқ этмайди.

— Гоголь! — дейди яна назоратчи.

— Мен Гоголь эмасман! — Чичико чийиллаб ўридан туриб кетади. — Мен — Толстойман, Илья Чавчавадзедман, Дуту Мегрелиман¹, Грибоедовман! Тушунарлими? Гоголь эмасман! Анови лаънати рўяхатингиздан ўчириб, уйимга жўнатворинг мени! Хўпми?!

Кулги кўтарилади. Ёш назоратчи каловланиб, хижолатомуз илжаяди.

— Қаерликсиз? — деб сўрайди у Чичикодан.

— Нахаребаоликман², падарига лаънат! Икки юз йил бурун бобомнинг бобоси ўша ерга ўрнашиб, мегрель бўлиб кетган экан. Унга нима? Ётипти қабрда оёғини чўзиб! Унинг фамилияси дастидан менга кун йўқ! Бирор огиз русча ёки украинчани билсам ҳам майли эди!.. Нима кўргилик бу!..

Чичикони бир амаллаб юпатамиз.

Назоратчи давом этади:

— Чейшвили!

— Мен, ҳурматли начальник!

— Мошиашвили!

— Шу ердаман, азизим, шу ердаман!

— Мебуришвили!

— Шу ердаман!

— Гамцемлидзе!

— Хизматингизга тайёрман!

— Саларидзе!

— Бор!

— Моголадзе!

— Уни ҳали қамоққа олишгани йўқ, — дейди биров.

— Соголадзе, — деб хатосини тўғрилайди назоратчи.

— Қидиришяпти!

— Чоголадзе!

— У қўшни камерада, — дейди Гулоян бош бармоғи билан орқасига ишора қилиб.

— Нега унинг фамилияси бу рўяхатга тушиб қолган? — деб сўрайди назоратчи.

¹ Илья Чавчавадзе — грузин адабиётининг классиги. Дуту Мегрели — ёзувчи Д. Хоштарианинг тахаллуси (ўзи — мегрель).

² Нахаребао — қишлоқнинг номи.

— Мен қаёқдан биламан? — дея елкасини қисади Тигран.

— Биродар, балки Гоголадзени қидираётгандир-сиз? — деб сўрайди Шошиа ўта мулойимлик билан.

Назоратчи бир муддат унга тикилиб туради, кейин рўйхатга кўз ташлайди ва унинг гапини тасдиқлаб, бош силкийди:

— Ҳа, Гоголадзе!

— Унда — мен бўламан! — дея ўрнидан туради Шошиа.

Назоратчи папкани ёпиб, старостага юзланади:

— Гоголь! Бешдаги ўнинчида қандай шикоятлар бор? («Бешдаги ўнинчи» — бешинчи қаватдаги ўнинчи камера дегани).

— Ёзиб берайми ё оғзаки айтаверайми? — деб сўрайди Чичико.

— Гапиринг! — дейди қовоғини солиб назоратчи ва яна папкасини очади.

Гоголь бизга кўз қисиб қўяди.

— Бўлмаса, Гамцемлидзе бошлайди! — дейди у жилмайиб.

Гамцемлидзе кўзойнагини тўғрилаб, сўз бошлайди,

— Маълумингизким, биз бошқача маҳбуслармиз...

— Қанақа — бошқача? — дейди ажабланиб назоратчи.

— Гапимни бўлманг, биродар! — дея уни огоҳлантиради Гамцемлидзе қўлини кўтариб. — Сиз рўйхат ўқиганингизда биз жим турганмиз!

Назоратчи анграйганча қолади. Гамцемлидзе давом этади:

— Бизнинг ишларимиз ҳозир тергов босқичида, бинобарин, биз билан мана шу ҳолатдан келиб чиқиб, норасмий, вақтинча ҳибсда турган граждaнлар сифатида муомала қилиниши лозим. Бу муомала қаттиққўллик билан раҳмдиллик ўртасида бўлиши керак, яъни демоқчиманки, тергов тартиб-қоидаларида кўзда тутилган муддат ичида турмада яратилган шарт-шароит бизни тамомила қаноатлантирсин. Зеро, инсоннинг жисмоний ва маънавий имкониятлари...

— Гоголь! — дея мурожаат қилди назоратчи старостага, ияги титраб. — Нима деб валдираяпти бу?

— Лебардега¹ йигирма тўрт кунга йўлланма сўрамоқчига ўхшайди!

¹ Лебарде — Ғарбий Грузиядаги курорт.

— Текин йўлланмами? — деб сўради назоратчи.
— Албатта-да! — дея жилмайди Чичико.
— Айт, ўтирсин, ҳозир жинни бўп қоламан!
— Олдин менга, қайта-қайта қилган илтимосларимга қарамай, Чернишевскийнинг еттинчи томини нима учун шу пайтгача келтириб беришмаётгани сабабини тушунтиришсин, кейин ўтираман! — деди Гамцемлидзе.

— Шундоқ одам турмада ётса-я! — деб хитоб қилди Тигран Гулоян.

— Ўтиринг, Чернишевский! — деб буюрди Гоголь. — Энди сенинг навбатинг, Чейшвили!

Чейшвили ўрнидан турди.

— Аввал ўзимнинг даъволаримдан бошлаб, кейин бутун камеранинг шикоятларини айтайми ёки ҳаммасини аралаш-қуралаш қилиб гапираверайми? — деб сўради у назоратчидан. Назоратчи елкасини қисди.

— Ҳаммасини гапиравер! — дедим мен Чейшвилига далда бериб.

— Демак, бундоқ:

Биринчидан. Тахтаканалар қонимизни сўряпти!

Иккинчидан. Чой ўрнига сув беришади!

Учинчидан. Овқат ўрнига силос опкелишади!

Тўртинчидан. Битта устарада ўн кишининг соқолини олишади!

Бешинчидан. Вақтли матбуотни беришмайди!

Олтинчидан. Сиёсий адабиётдан маҳруммиз!

Еттинчидан. Шахсан менга нон етмайди!

— Уни экскурсияга олиб боришмайди!

— Маоши кам!

— Пойафзали оёғини қисади!

— Хотини — фоҳиша!

— Хотинимнинг сизларга алоқаси йўқ! — деб қўя қолди у Девдариани билан баҳслашишга юраги бетламай.

— Тигран, сўра-чи, нима учун алиментни тўламасинки? — Девдариани Гулоянга мурожаат қилди.

— Эшитяпсанми, нега хотинингга алимент тўламайсан? — деди Тигран.

— Чунки, биринчидан, болаларимнинг туғилган вақти... э-э... менинг ҳисоб-китобимга тўғри келмайди, иккинчидан, бирортаси ўзимга ўхшамайди.

— Тигран, — деб давом этди Девдариани, — бу галварсга айтиб қўй, агар шу ердан эсон-омон чиқса, бола-

лари ўзига ўхшамагани учун худога шукур қилиб, Светицховели¹ атрофини чўккалаб уч марта айлансин!

— Эшитдингми? Сиони² атрофини чўккалаб уч марта айланасан!

— Сиони эмас, Светицховели!

— Нима фарқи бор, Лимонжон?

— Нега фарқи бўлмас экан? Светицховели — Мцхетада, Сиони эса — Тбилисида!

— Нима қипти?

— Нима қипти, дейди-я! Мцхетага билет ҳақи фалон пул туради, бу ўз болаларига алимент тўламайди-ю!

Камерада кулги янгради.

Назоратчи ўзининг калака қилинаётганини сезиб, пап-касини шартта қўлтиғига қисди-да, эшикни қарсиллатиб ёпиб, камерадан чиқиб кетди. Биз қотиб-қотиб кулардик. Бирдан эшикнинг дарчаси очилиб, назоратчининг бўғри-қиб кетган юзи кўринди.

— Эртага сайрга чиқиб бўпсанлар!

— Ол-а! Головинский³ проспектига олиб борарми-динг! Қани, туёғингни шиқиллат-чи, ҳе-е сендака!..— деб ўшқирди Гулоян.

Дарча ёпилди.

ЕТТИ БЕГУНОҚ ВА УЧ ГУНОҚОР ФАРИШТА

Болалигимда мени қаттиқ ларзага солган бир воқеа юз берган, ҳанузгача унутолмайман, эсласам — этим жунжикиб, аъзойи баданимдан совуқ тер чиқиб кетади.

Ушанда неча ёшдалигимни ҳам аниқ билмайман. Бир куни ойим мени ҳайвонот боғига олиб борди. Аввалига пакана от қўшилган аравачада роса сайр қилдим, кейин маймунлар қафаси томон йўл олдик.

— Қара, худди сенга ўхшайди-я! — деди ойим узун думли кичкина бир маймунни кўрсатиб. Бу қиёсдан ийиб кетиб, ҳамма конфетларимни ҳалиги маймунга бериб юбордим.

Сўнг айиқларнинг олдига бордик. Болалар кўп бўлгани учун ҳеч нарса кўринмасди. Ойим мени кўтарволди.

Айиқларга қараб туриб, маймунларга қараганда уларнинг одамга кўпроқ ўхшабини пайқадим — икки

^{1,2} Светицховели, Сиони — ибодатхоналарнинг номи.

³ Головинский проспекти — Тбилисидаги Руставели проспектининг эски номи.

оёқда туришади, думи йўқ, уйимиз олдидаги бармоқсиз тиланчидай лимонадни шишанинг оғзидан ичишади.

Кейин бир оёқда турган қарқара билан узоқ мусобақалашдим, бари бир, қарқара ғолиб чиқди.

Бир маҳал тоғ такасига кўзим тушиб қолди. У сунъий қоя тепасида ҳайкалдай қотиб турар, унинг тирик мавжудот эканлигига ишониш ҳам қийин эди.

— Ҳе-хе-ҳей!.. — деб қичқирдим у ердан битта тошни олиб, такага қараб отдим.

Тош такадан икки қадам берига тушиб, пастга думалади. Така қимир этмади, ҳатто киприк ҳам қоқмади... Унинг маъносига нигоҳи олисларда кўм-кўк бўлиб ястаниб ётган Кавказ тоғларига қадалганди.

— Ойи, нега сира қимирламайди?

— Уйлаяпти-да, ўғлим... Юра қол, ўн минутдан кейин боғни беркитишади!

Ойимнинг гапига тушунмай, зинғиллаганча кетидан эргашиб кетавердим. Салдан кейин бир қаватли бино олдидан чиқдик. Ойим қаттиқ пружина қоқилган эшикни қия очиб, мени ўтказворди. Биз темир қафаслар ўрнатилган ҳайхотдай хонага кириб қолган эдик. Димоғимга гуп этиб бадбўй ҳид урилди. Бу мен учун даҳшатли, ақлим бовар қилмайдиган олам эди: баҳайбат ёлдор арслонлар лоқайд ва бефарқ нигоҳ билан қараб туришар, олачиפור йўлбарслар вазмин қадам ташлаб, қафас ичида уёқдан-буёққа бориб келишар, бесабр қоплонлар зир югуриб, ўзларини панжарага уришарди.

Залда биздан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Бинонинг нариги бурчида исқирт кўк халат кийган бир аёл арслоннинг қафасини супурар ва ҳаммаёқни ифлос қилиб ташлагани учун йиртқични шанғиллаб қойирди.

Юрагимни бирдан ваҳима босди. Бу улкан зал менга аллақайси бир золим подшоҳнинг қонли жангда енгилиб, банди қилинган саркардаю аъёнлари қамаб қўйилган зиндонни эслатди. Мана энди асирга тушганлар темир қафасларда ўтиришибди. Уларнинг баъзилари тутқунликка чидаёлмай, жон-жаҳдлари билан қафасни синдиришга уринишади, айримлари аламларини ичга ютиб, пинҳона қочиш режасини тузишмоқда, бошқа бирлари эса тақдирга тан бериб, қисматнинг бундан кейинги зарбасини кутишяпти.

Қўққисдан залга сукунат чўкди. Йиртқичлар қулоқларини диккайтириб, худди бировнинг буйруғини адо этгандай, бир нуқтага тикилиб қолишди. Катта дарвоза

ланг очилиб, гўшт ортилган иккита аравача пайдо бўлди. Жонворлар увиллаб юборишди. Темир қафаслар зириллаб кетди.

— Ойижон! — дея чишқирганча ҳар тарафдан ёпирилиб келаётган ўкирик ва тарақа-туруқдан жон сақлаш илинжида онамнинг оёғига ёпишдим.

Қулоғимга ойимнинг мулойим овози чалинди:

— Қўрқма, ўғлим! Қўрқма, қўзичоғим!

Шу пайт кўк халатли аёл ўшқириб қолди:

— Нима бало, кўзинг кўрми? Эшикка ёзиб қўйишибди-ку: соат бирдан иккигача — тушлик! Қани, болани юраги ёрилмасдан тез жўнаб қол-чи!

Яна ойимнинг ялинчоқ овози эшитилди:

— Кетамиз, ўргилай, ҳозир кетамиз! Кечиринг бизни!..

Назоратчи эшикни очиб, мени камерага киритворганда вужудимни ҳў ўша олис болаликда, ҳайвонот боғида кечган туйғулар чулғаб олди. Камеранинг бадбўй ҳиди қафасдаги сасиган гўштларнинг исини, бу ерда истиқомат қилувчилар эса ҳайвонот боғидаги жонворларни ёдимга солди. Фарқи шунда эдики, ҳозир ўзим қафасга тушиб қолган эдим...

Бир муддат эшикка суянганча жим туравердим, кейин халтамни цемент полга ташлаб, устига ўтирдим.

Сўриларда ўтирган кишилар менга ошкора синчковлик билан тикилишарди. «Туриб, сўрашсам бўлармиди», деган ўй ўтди кўнглимдан, аммо жойимдан жилмадим.

— Бирорта тирик жон қолдими озодликда? — деган овоз эшитилди ногаҳон, кетидан гур этиб кулги кўтарилди. Бу савол кимга қаратилганини англаёлмадим, шундай бўлса ҳам, мулойим жилмайиб қўйдим.

Яна сукунат чўкди.

— Фамилиянг нима? — деб сўради биров салдан кейин.

— Накашидзе.

— Демак, исминг ҳам бор экан-да?

— Заза.

— Ўғримисан?

Мен овоз чиқаётган томонга таажжуб билан қарадим ва боядан бери фақат бир одам савол бераётганини фаҳмладим. Бу гаплар сўроққа ўхшаб кетарди.

— Йўқ, ўғри эмасман! — дедим энсам қотиб.

— Хафа бўлма! Мен камеранинг старостасиман, ҳам-

ма нарсани билишим керак. Тартиб шунақа. Демак, ўғри эмассан... Нима учун қамашди бўлмаса?

— Мен... Қандоқ тушунтирсамикин... Ресторанда бир одамни ўлдириб қўйишди... Ўртоғим билан мен ҳам ўша ерда эдим... Қисқаси...

— Биламан, биламан, сизлар ўлдирмагансизлар! — деб гапимни бўлди у.

— Қаёқдан биласиз? — дедим суюниб.

— Қаёқдан биласиз, эмиш-а? Манови учта гуноҳкор фариштадан бошқа ҳамма бегуноҳ бу ерда, оғайни! — у жилмайиб, уч кишига ишора қилди. Улар ҳам кулиб қўйишди. — Буларнинг гуноҳи шуки, ўзлари айбларига иқрор бўлишган... Ҳа! Агар милиция жиноят устида қўлга туширмаганда осонликча бўйинларига олишармиди?! Парво қилма, йигитча!

— Ростдан ҳам менинг айбим йўқ! — дедим яна ўзимни оқлаб.

— Жуда соз! Қизиғи — айбсиз одамни қамоққа олишда-да. Айбдорни қамашдан ўнғайи борми, оғайни! Камерадагилар яна хахолаб кулишди.

— Мана бу ерда, менинг ёнимда ётасан. Жойлашавер!

Мен индамай халтамни пастки сўрига ташладим.

— Энди сўрашиб қўяйлик! — шундай деб, староста қўлини узатди.

— Салом! — дедим мен унинг қўлини маҳкам қисиб.

— Исмим Чичико, фамилиям Гоголь! Фақат нега бунақа фамилия деб сўрама, илтимос. Гоголь — вассалом! Уқдингми?

Мен старостага ишонқирамай қарадим, сўнг кулиб юбордим.

— Биламан, бу ерда — биримиз Гоголь, биримиз Пушкин, биримиз Толстой, яна биримиз Наполеонмиз!

Ёппасига кулги кўтарилди. Гоголь ҳам кулди, бегуноҳлар ҳам, буни қарангки, бояги учта гуноҳкор фаришта ҳам кулди...

Турма ҳаётига, ўз камерамга, маҳбусларга, назоратчига, коменданту фельдшерларга ва айниқса, ҳар куни ҳолимиздан хабар олиб турадиган Нуну исмли фельдшер қизга аста-секин кўникиб қолдим.

Нуну эшик дарчасидан упа суртилган бурни ва об-

дан бўялган лабларини ичкарига суқиб, узун киприкларини пирпиратар, ўттиз иккита оппоқ тишини ярқиратиб жилмаярди-да:

— Ҳуш, аҳволлар қалай, жиноятчиларим? Кимнинг қаери оғрияпти? — дея ҳар кунни бир гапни такрорларди.

Ҳамма касалликка қарши унинг биттаю битта — люминал деган дориси бор эди. Ким «иҳҳ» деса, люминал бериб кетаверарди. У ҳар келганда биз учун баҳор келгандай бўларди. Дарчадан бош суқиши билан камерадаги ўн киши бараварига эшикка ташланардик. Нуну қўрққан киши бўлиб, шоша-пиша дарчани ёпарди. Аммо сал ўтмай, худди булут орасидан чиққан қуёшдай, яна мўраларди.

Биз учун — ҳаловатни, кўнгилхушликни ва аёл меҳрини соғинган эркаклар учун — ўзининг, бамисоли ҳинд худоси Шивадай, минг турли қиёфада кўринишини Нуну ҳаёлига ҳам келтирмасди. Унинг қиёфасида биров — синглисини, биров — қизини, бошқа биров — дўстини, яна бировлар — қонни жунбушга келтирадиган сулув аёлни кўрарди. Буни тасаввур этиш қийин, лекин айнан шундай эди... Шунинг учун ҳам Нунуга бўлган муносабатимизни ҳеч қайсимиз ошкора ифода этмасдик. Шунинг учун ҳам ҳар гал Нуну келиб кетганидан кейин камерага оғир сукунат чўкар эди...

Айни баҳор. Аллақачон қалдирғочлар учиб келишган. Аммо бизнинг гўшамизда баҳордан дарак йўқ. Қалдирғочлар ҳам кўринмайди. Нима учун улар турма деворларига ин қуришмасикин-а? Буни ҳеч ким билмайди. Эҳтимол, «илоҳий қуш» бўлгани учун оллоҳнинг бандалари чекаётган ситамларни кузатишга қалдирғочларнинг юраги дош беролмас? Турмадан доимо сассиқ ҳид анқиб туради. Балки шунинг учундир? Ёинки турма чўш тиқилган ари инидай ғала-ғовур, нотинч бўлгани сабабли шундаймикин-а? Турманинг муқим соҳиблари йўқ, бу ерда одамлар тўхтовсиз алмашиниб туради, қалдирғоч эса осойишта масканга, инсон меҳрига талпинади, «ўз» хонадони эгаларига ипсиз боғланиб, ҳатто уларнинг қиёфаларини ҳам эслаб қолади. Боиси шудир эҳтимол? Ёки турмага офтоб тушмагани сабабмикин? Хуллас, нима учун қалдирғочлар турма деворларига ин қурмаслигини ҳеч ким, ҳеч ким билмайди...

— Салом, ўғрилар! Салом, талончилар! Салом, қотиллар, фирибгарлар, порахўрлар, чайқовчилар, каззоблар! Салом! Туринглар, ер юткурлар!

Бу — Шошиа.

У ҳаммадан олдин уйғонади. Аслида-ку икки соатдан кўп ухламайди. Лекин бир йилга арзигулик туш кўради — ажойиб-ғаройиб, яхши-ёмон, афсонавий тушлар. Яхши туш кўрганда суюниб уйғонади-ю, аммо сал ўтмай, хомуш тортиб қолади. Яна эски дийдиёсини бошлайди:

— Ўлганим яхши бу кунимдан, азиз болажонларим! Ота бўлмай, ҳар нарса бўлай! Нима еб, нима ичяпсизлар, дўндиққиналарим? Шайтон йўлдан оздирди мени — ўша касофат маймунжон шарбатига бало бормиди?! Ҳаммасига онангиз сабабчи, ярамас, очофат махлуқ!..

— Бўлди, Шошиа, эрталабдан обидийда қилма! Биз ҳам одаммиз, бизнинг ҳам болаларимиз бор! Раҳминг келсин! Озгина ухлайлик!—деб ёлворади Мебуришвили.

— Ҳў, эшак! Болаларингни яхши кўрсанг, нега тўнкадай думалаб ётибсан? Чиқ буёққа, биргалашиб йиғлаймиз!

Мебуришвили қўл силтаб, бошига ёстиқни босади.

— Салом, Заза! — дейди Шошиа менга.

— Салом, Шошиа! — дея алик оламану ўрнимдан тураман. Бари бир энди ухлаб бўлмайди.

— Ўйғотвордимми?

— Йўқ, нега энди!

— Одамлар, ростини айтинг, хафа қилиб қўйдимми? — дейди у ичи ғаш бўлиб.

— Йўқ, йўқ, Шошиа! Олавер келган жойидан!

Дарвоқе Шошианинг қўлидан бировни хафа қилиш келармиди? Шошиа — бахтсиз одам! Чекига тўқсон туртинчи модда тушган — олти йилдан ўн беш йилгача. У ҳеч кимдан хафа эмас, ҳаммасига ўзини айбдор деб билади. Турмадан тезроқ чиқиш, палапонларини тўйиб-тўйиб бағрига босиш учун ҳамма нарсага тайёр, кейин нима бўлса бўлар...

— Ҳаётимни қайтадан бошлайман, Заза! Хотинимни ҳайдаб, Сиранга уланаман! Дўлмани қийворади-да лекин! Кейин лаш-лушларимни йиғиштираману қишлоққа кегаман... Уй қураман, ток экаман!

— Қаерга ток экасан? — деб сўради Тигран.

— Қаерга бўларди? Ерга-да! — деди Шошиа ажабланиб.

— Қайси ерга? Гултувакками?

— Нега гултувакка бўларкан? Оддий ерга! Ўзимнинг еримга!

— Ким сенга ер беради?

— Ким беради? Давлат беради!

— Қайси давлат?

— Қайси давлат дейди-я? — Шошиа сакраб туриб кетади. — Ўзимизнинг давлат!

— Сени қамаб қўйган ва бир ҳафтадан кейин ўн беш йилга ҳукм қиладиган давлатми?

— Вой, қанақа одам бу ўзи! — дейди Шошиа жиғибийрон бўлиб. — Тилинг танглайингга ёпишгур зикна, худбин! Илойим, тананг мана шу турмада чирисин! Нима, мени шу ерда ўлади, деб ўйлаяпсанми? Амнистия бўлмас эканми? Демак, Тигран Гулоянга, бир парча ерни менга раво кўрмаган ноинсоф Тигранга тикилиб жон берарканман-да? Ҳе, нокас, итфеъл!

— Нима ёмонлик қилдим сенга, мараз! — дейди Тигран ғижиниб. — Нима, мен ер министримами? Сенга ер бермайман, дедимми? Бу ҳақда пулни супуриб олаётган пайтингда ўйлашинг керак эди, билдингми?

— Эшитяпсизларми? Эшитянсизларми, одамлар?! Бу қотил мени мараз деяпти! — деб қичқиради Шошиа.

— Ким қотил? Мен қотилманми? — Тигран ўрнидан туради.

— Қани, ўтир-чи жойингга! — деб буюради Девдариани Тигранга қарамай.

— Лимон, азизим, ўтираман, лекин буни гапини қара, — дейди Тигран дарров шаштидан тушиб. Лимон — Девдарианинг лақаби.

— Бўпти, ўтир!

— Лекин мени қотил демасин...

— Тонетида¹ ўрмончини ким ўлдирган? Менми? — деб сўрайди Шошиа.

— Деҳқонларга ўтин бермагани учун ўлдирганман уни!

Камерадагилар хохлаб кулишади, Тиграннинг ўзи ҳам кулади.

— Ҳе, марабдалик Арсен² бўлмай кет! Деҳқонлар-

¹ Тонети — қишлоқнинг номи.

² Марабдалик Арсен — крепостнойлик истибдодига қарши курашган халқ қаҳрамони (Арсен Одзелашвили).

нинг ҳомийси! Бунн терговчингга айтасан! — деб маслаҳат берган бўлади Шошиа.

— Айтаман!

— Айтиб кўр-чи, ишонармикин гапингга?

— Ишонса, сен билан шу ерда ўтирармидим, каллаварам!

— Ҳой, яхшилар, ўғрилиги билан мақтанган одамни эшитганмисизлар? Уялмаганини қаранглар-а?

— Бас қил, Шошиа! Жонингга тегмадими ади-бади айтишиш? — дейди Лимон.

Девдаринидан ҳайиққан Шошиа жим бўлиб қолади.

Камерага бир лаҳза сукунат чўкади. Шошининг:

— Келди! — деган овози эшитилади бир маҳал.

— Ким келди? — деб сўрайман мен.

— Анови пияниста-да! Ана, пивохомага яқинлашди! Пулни қўйди!.. Қуй, қуйсанг-чи, ноинсоф! Тўлдириб қуй! Кўрмайсанми, қўллари титраяпти!.. Ҳа, ана қуйди... Вой, вой, нима қиляпти?.. Эси жойидами?

— Нима гап, Шошиа?

— Пуфлаяпти, аҳмоқ! Кўпигини пуфлаяпти! Ё тавба!.. Ичавермайсанми, галварс!.. Ҳа, баракалла!

— Ҳуш, Шошиа, ичдими?

— Ичди! Лабини ҳам артди!.. Оҳ, қанийди ҳозир бир кружка яхдек пиво бўлса! Бир кружкагина!..

— Кўнглинг яна нималарни, тусаяпти, Шошиа? Орзуга айб йўқ! — деб ҳазиллашади Лимон.

— Фақат бир кружка пиво! — дея инграйди. Шошиа.

— Шунинг ўзими? — деб сўрайман мен.

— Эҳ, азизим Заза! Пиво нима экан! Қанийди қанот бўлса! Бир жуфт енгил, бақувват қанотинг бўлсаю кенгликларга парвоз қилсанг!

— Учавер! Чуғурчиқсан-ку!

— Қанот-чи? Қанотни қаердан оламан?

— Қанотинг бўлади!

— Қачон, азизим, қачон?

— Усади, Шошиа, ўсади! Ҳали палапонсан! — дейди Тигран.

— Энди ўсмайди! Суюнавер, Тигран! Кеча туш кўрдим — ҳеч қачон қанот бўлмайди менда!

— Қанақа туш кўрдинг?

Шошиа қўшиқ бошлайди:

— Соят-Нова¹ тушимга кирди,
Бас қил! — деди йиғингни энди.
Нимаики қўлингдан кетди,
Билки, бегонага насиб этди!

— Буздинг, Шошиа! Унақамас!

— Йиғинг билан ер сувга тўлмас,
Йўқотганни қайтариб бўлмас.

— дея уни тўғрилайди Тигран.

— Бунинг менга аҳамияти йўқ. Соят-Нованинг дарди бошқа, менинг дардим бошқа! — дейди Шошиа ва давом этади:

— Дўстларим, мен дунёга меҳмон!
Меҳмон эса кетмоғи аён...
Прокурорни алдаса бўлар,
Судьядан ким қочиб қутулар?!

— Епирай! Ўзинг тўқияпсанми? — дея таажжубланади Тигран.

— Нимани тўқийман? Қўшиқ айтяпман! — дейди Шошиа хўрсиниб.

— Прокурорни алдаса бўлар,
Судьядан ким қочиб қутулар?!

Шошиа — чуғурчиқ, аммо қўшиқ айтганда булбул бўлиб кетади. Шошиа қўшиқ бошласа бутун турма нафасини ичига ютади. Бошқаларни билмадим-у, лекин қўшиқ айтгани учун Шошиани карцерга олиб кетишмайди. Шошиа куйласа Тигран сувга бўккан кучукдай мунгайиб қолади.

Шошиа эркинлик ва қўшиқ учун туғилган... Аммо нодонлиги туфайли турмада ўтирибди. Э, аттанг!..

ЧИН СУЗ

Камера эшиги шарақлаб очилди. Назоратчи кўринди. Ҳаммамиз ўрнимиздан турдик.

— Чиқ, Накашидзе! — деди у.

— Нарсаларим биланми? — деб сўрадим мен.

— Йўқ, қуруқ ўзинг!.. Сўроққа юр!

Мен шошмасдан камерадан чиқдим.

— Тезроқ юр, қўлингни орқага қил! — деб буюрди назоратчи.

¹ Соят-Нова (1712—1795) — улуғ арман шоири. Арман, грузин, озарбайжон тилларида шеърлар ёзган.

Буйруқни бажардим.

Йулакдан ўтиб, зинапоядан ҳовлига тушдик

Мен олдинда, назоратчи — орқада.

Рўпарадаги бинодан бир маҳбусни олиб чиқишди — сўроқдан келаётган бўлса керак.

— Деворга ўгирилиб, тўхтаб тур! — деб буюради назоратчи.

Мен бу буйруқни ҳам бажараман.

Ҳалигилар яқин келишади.

— Салом, Арсен! — дейди бегона назоратчи меникига.

— Салом!

— Чекишдан борми?

— «Прима»-да, майлими?

— Стрихнин бўлмайдими! Жа сиқилиб турибман! — дейди у. — Нега бақрайиб турибсан? Бор, эшикни олди-га бориб тур! — деб буюради сўнг ўз маҳбусига. У эшикка қараб юради.

— Ўғрими? — деб сўрайди менинг назоратчим.

— Ҳа. Сеники-чи?

— Қотил.

— Ҳм, кўринишидан одамга ўхшайди... Кўча-кўйда кўриб қолсанг — билмайсан ҳам кимлигини! — дейди бегона назоратчи.

— Нима бўлди, нега кайфиятинг бузуқ? — деб сўрайди менинг назоратчим.

— Болам касал... Дўхтир битта дори ёзиб берувди — ҳеч қаердан тополмаяпман.

— Яҳудийлардан сўрамадингми?

— Э, бефойда...

— Қанақа дори экан?

У гимнастёркасининг кўкрак чўнтагидан бир парча қоғоз чиқазиб, ҳижжалаб ўқиди:

— Кор-да-рон. Эшитганмисан?

— Йўқ.

— Хўп, омон бўл.

— Омадингни берсин!

Биз рўпарадаги бинога кирдик, иккинчи қаватга чиқиб, 36-хона олдида тўхтадик. Назоратчи эшикни қия очди.

— Йўқ экан... Қиравер, кутиб турамиз, ҳозир кеп қолади.

Назоратчи терговчининг креслосига ястанди, мен унинг тўғрисида — стулга ўтирдим. Столда Ростом Амилахвари

билан менинг делом ётарди. Назоратчи делони очиб, энг устида турган қоғозга кўз югуртирди-да, папкани «шап» эткизиб ёпиб, менга қаради.

— Вишо ўлсин-а! Хароб қилади одамни, адою тамом қилади! Бир куни десанг, Сололакида!... — маҳбус билан гаплашаётгани ёдига тушиб, бирдан ҳушёр тортди.

— Сен ўлдирганмисан? — деб сўради у кўзларимга тик қараб.

— Йўқ! Мениям, ўртоғимниям алоқаси йўқ бу ишга!

— Демак, ўзини-ўзи ўлдирибди-да? — назоратчи истеҳзоли жилмайди.

— Қанақа одамсизлар ўзи? Нега менга ишонмай-сизлар?! Минг марта айтдим-ку: биз ўтирган стол ёнига бир маст одам келди, нимадандир жаҳли чиқиб, ўртоқларига қараб шишани улоқтирди.

— Столингизни ёнига келдими?

— Ҳа!

— Жаҳли чиқиб кетдими?

— Ҳа!

— Шишани улоқтирдими?

— Ҳа, шишани улоқтирди! — дедим мен ва сув қуйилган графинга кўз қиримни ташладим. Назоратчи графинни ўз олдига суриб қўйди.

— Ўзининг столида шиша йўқ эканми?

— Ҳа, йўқ экан!

— Қани, стулингни бу ёққа узат-чи? — деб қолди назоратчи.

— Қанаққиб узатаман, полга қоқиб қўйилган-ку!

— Нима учун қоқилганини биласанми?

— Маҳбус сенга ўхшаган терговчининг бошига тушириб қолмаслиги учун! — дедим ғазабим қайнаб.

Назоратчи кулиб юборди.

— Менимча, аксинча!

Энди мен кулдим.

— Нега мен ўлдирмаганимга ишонмайсан?

— Балки ишонарман, лекин нима билан исбот қиласан?

— Исбот қиламан!

— Илойим, омадингни берсин...

— Бари бир ишонмаяпсан!

— Биласанми, бир томондан, ишонгим келади — башарангдан унақага ўхшамайсан. Иккинчи томондан эса,

¹ Сололаки — Тбилисидаги районнинг эски номи.

нобуд бўлган одамни эсласам... Тасодифан ўлдириб қўйдим, десанг ҳам бошқа гап эди...

— Тасодифанга бало борми! Мен ўлдирганим йўқ!

Хонага терговчи кирди. Биз ўрнимиздан турдик.

— Мана, начальник, опкелдим! — деб рапорт берди назоратчи.

— Ҳа, яхши. Йўлакда кутиб тур,— деди терговчи жойига ўтираркан.

Назоратчи чиқиб кетди-ю, шу заҳоти изига қайтди:

— Узр, начальник, сигаретини опкетиб қобман! — У шундай деб, олдимга, стол устига бир қути «Прима» билан бир қути гугуртни қўйди-ю, хонадан тез чиқиб кетди. Қўнглим бузилиб, томоғимга бир нарс қадалгандай бўлди.

Терговчи Гагуа қамоққа олинган кунимиздан бери бизнинг ишимиз билан шуғулланади. Тўғриси, терговчи тугатиб, айбномани ёзиб қўйган, делони прокуратурага топшириш учун фақат бизнинг имзо чекишимизни кутяпти. Лекин биз айбномага қўл қўйишдан бош тортганимиз. Гагуага қолса-ку, аллақачон топширворади-я — имзомизга нон ботириб ермиди — гапига қараганда, унга бир расмийчилик ҳалақит бераётганмиш: ўша беҳосият оқшом столимиз ёнига келган ва мана шу машмашаларга сабабчи бўлган одам ҳалигача сўроқ қилинмапти. Бир ойдан ошди — мияси лат еган Акакий-Како-Қаки касалхонада ётганмиш.

Шанба ва якшанбадан ташқари ҳар куни Гагуа мени кабинетига чақириб, бир хил саволни бераверади. Мана, ҳозир ҳам рўпарамда, креслода ўтирибди. Нима дейиши, нима қилиши, қаёққа қараши — хуллас, бутун хатти-ҳаракатлари ёд бўлиб кетган менга... Унга разм солиб ўтириш — азобнинг ўзгинаси!..

Ҳозир кителининг чўнтагидан тароқни олади... Олди.

Яккам-дуккам сочини тарайди... Таради.

Тароқни пуфлаб, чўнтагига солади... Солди.

Дераза ёнига бориб, уни очади... Очди.

Яна жойига ўтиради... Ўтирди.

Кейин миқти бармоқлари билан столни чалиб туриб: «Ҳм-ҳа-а...» дейди.

— Ҳм-ҳа-а... Хўш, қачонгача қайсарлик қиласан, а?

Ё тавба, калласи хумдай-у, пешонаси икки энликки-на-я!

— Сендан сўраяпман! Оғзингга талқон солиб ўтиравасанми?..

— Ўртоқ Гагуа...— дейишим билан дамимни қирқди:
— Мен сенга ўртоқ эмасман! Мен — милиция капитани Виктор Адольфович Гагуа, терговчи бўламан.

— Милиция капитани Виктор Адольфович Гагуа, терговчи, аҳволингизни тушуниб турибман, лекин сиз ҳам ўзингизни менинг ўрнимга қўйиб кўринг-да...

— Накашидзе, қасддан ўлдиргансан, демаяпман. Кайф устида бошига шиша билан туширгансан, шундан ўлган. Бу ҳолат айбонини анча енгиллаштиради.

— Мен бировнинг шафқатига муҳтож эмасман, муҳтарам терговчи, ҳақиқат тикланса бўлди!

— Ҳақиқат тикланган. Саккизта гувоҳнинг берган маълумотлари орқали тикланган. Сен бу маълумотларни ўқигансан.

— Ҳурматли терговчи, юз марта айтдим сизга: бу одамлар бошқача маълумот бериши мумкин эмас. Уларнинг ўрнида мен ҳам шундай қилган бўлардим.

— Сенга яна нима керак?

— Бутун умидим Акакий Харабадзедан.

— Жабрланувчи Харабадзе сени ва ўртоғингни дастидан ана кетди-мана кетди бўлиб ётибди. Мияси латеган.

— Кутамиз!

— Узоқ кутишингга тўғри келади, Накашидзе! Ундан ташқари, Харабадзенинг гувоҳлиги мен учун кўпам зарур эмас. Мени бошқа нарса қизиқтиради, икковингиздан қайси бирингиз қотил — сенми ёки Амилахварими? Дарвоқе, бунинг ҳам унчалик аҳамияти йўқ. Судда ўзинглар келишиб оласизлар. Лекин шуниси аниқки, сизлар қўрқоқ ва нотаваонсизлар! Бир одамнинг ёстигини қуритиб, энди бировга тўнкаб ўтирибсизлар!

— Мен ҳеч кимга тўнкаётганим йўқ. Шишани Харабадзе отди!

— Уялмайсанми, Накашидзе! Уйлаб гапирсанг-чи: Харабадзе сизларнинг столингиз ёнига келади, шишани олиб, ўз ўртоғига отади, шундайми?

— Ҳа!

— Ўша шишани ўзининг столдан олса бўлмасканми?

— Олса бўларди.

— Нега тихирлик қиласан?

— Лекин у мен айтгандай иш тутиши ҳам мумкин-ку, ахир?

— Йўқ, мумкин эмас.

— Нега? Нима учун? Олдин ўзидан сўраб кўринг!

— Накашидзе, айбни бўйинга олмаслик ҳам жиноят-га киради!

— Бегуноҳ одамни қамаб қўйиш-чи?

— Бегуноҳ дейсанми?

— Харабадзени сўроқ қилинг!

— Бўпти. Сўроқ қиламиз. Агар у, Накашидзе билан Амилахвари ўлдирди, деса-чи? Унда нима бўлади?

— Агар озгина виждони бўлса, бунақа демайди!

— Айтса-чи? Нима бўлади унда?

— Унда... Унда...— мен дудуқланиб қолдим.

Ростдан ҳам шунақа деса-я? Ростом иккаламиз ўла-миз-ку унда!

— Балки у ҳеч нарсани эслаёлмас?

Ё алҳазар, бунақа бўлиши ҳам мумкин-ку!

— Ўлиб қолса нима қиласанлар?

Нима? Нима деяпти? Харабадзе ўлади? Йўқ, мумкин эмас! Ўлишга ҳаққи йўқ уни! Энди шуниси қолувди! Бизни хароб қилиб, ўлиб кетаверарканми?! Ўлишдан осони борми! Йўқ, у яшаши керак! Харабадзе ўлса — мен ҳам, Ростом ҳам, оналаримиз ҳам адою та-мом бўламиз!

— Йўқ, ҳурматли терговчи! Харабадзенинг ўлишга ҳаққи йўқ! — дея қичқирганча ўрнимдан туриб кетдим.

— Ҳа-а-а... Сандақа сурбетни энди кўришим, Накашидзе! Майли, айбномага қўл қўйгин, шу билан можа-ро тугайди... Уёғини сўрасанг, Амилахвари аллақачон айбига иқрор бўлган.

— Ёлғон! Бирорта сўзингизга ҳам ишонмайман! Амилахвари билан юзлаштиринг!

— Балки бош оғриғингни босиш учун боржом ке-ракдир?

— Майна қиялпсизми?

— Накашидзе, тушунсанг-чи: ҳамма далиллар сенга қарши! Сени фойданга гувоҳлик берадиган бирорта одамнинг номини айтсанг, шу бугуноқ қўйвораман!

— Ўша одам менман, менинг ўзимман!

— Сен?!

— Ҳа, мен!

— Менинг бирорта сўзимга ишонмайдиган одамга мен нима учун ишонишим керак?

— Чин сўзимга ишонинг! Менинг бошқа гувоҳларим йўқ!

— Чин сўз эмиш-а...— деди терговчи.— Адлия чин

сўзга суянолмайди... Йўқ, биродар, мен ҳатто отамнинг чин сўзига ҳам ишонмайман...

— Демак, ер юзида инсоф, диёнат, ишонч деган нарсалар йўқ экан-да?!

— Бундай тушунчалар Жиноят кодексида кўзда тутилмаган.

— Лекин бошқа — ахлоқ кодекси ҳам бор-ку!

— Накашидзе, Жиноят кодекси юксак ахлоқли кишилар томонидан тузилган!

— Амилахвари билан учраштинг!

— Йўқ!

— Онамни кўрай бўлмаса!

— Ҳаққим йўқ. Тергов ҳали тугамаган.

— Унда мени бошқа чақирманг! Бари бир саволингизга жавоб бермайман.

— Ихтиёр ўзингда... — Терговчи қўнғироқ тугмачасини босди.

— Олиб кетинг! — деб буюрди у хонага кирган назоратчига. — Сен гўдаксан, Накашидзе! Агар ҳуқуқим бўлганда биқинингдан дарча очиб қўйган бўлардим!

— Начора, муҳтарам терговчи, иккаламизнинг ҳам ҳуқуқимиз йўқ, акс ҳолда мен ҳам башарангизга боплаб туширадим! — деб жавоб бердимү кабинетдан чиқиб кетдим.

«КАРТЛИС ЦХОВРЕБА»¹

Гигла Мошиашвили (пастдаги сўри, иккинчи қатор) — йигирма беш ёшлардаги камтар, камсуқум йигит. Ҳибсга олинмасдан аввал Гаградаги пойафзал дўконига сотувчи бўлиб ишлаган. Локланган фактурасиз туфлиларни устига қўйиб сотаётганда қўлга тушган.

Гигла — яхши одам. Уйдан посилка келса, ҳаммага барабар тақсимлайди, аммо ўзи бировникига қўлини ҳам теккизмайди, айниқса гўшт бўлса.

Уззукун сўрида ўтирганча бисотидаги биттаю битта бемаъни қўшиқни минғирлаб чўзаверади:

Мен севаман Сабуртало дўконларин,
Оғанин сотувчилар — жухуд бари.
Драпми ё коверкотми, хўп, ўраймиз,
Ўзи икки юз сўм — биз беш юз сўраймиз...

¹ «Картлис цховреба» («Грузия ҳаёти») — XII асрдан бошланган грузин йилномалари тўплами. Грузиянинг қадимги ва ўрта асрлар тарихини ўрганишда муҳим манба.

Мол сотилар, пуллар қўлдан-қўлга ўтар,
Бечора жухудим, сени қамоқ кутар...
Севаман-ей, Сабуртало дўконларин,
Оға-ини сотувчилар — жухуд бари...

— Ҳей одамлар, бунақа беғам инсонни сира кўрган-мисизлар? — деб хитоб қилади Шошиа ўз сўрисидан туриб. — Қўшиқ айтишдан бошқа ташвиши йўғ-а!

— Нега ташвиш қилишим керак экан, азизим Шошиа?! — деб жавоб қайтаради Гигла хотиржам. — Бугун бўлмаса, эртага бари бир чиқиб кетаман.

— Чиқасан-а! Сенга ўхшаганларни қўйиб юборишганда, мен аллақачон уйимда ўтирган бўлардим!

— Мен турмада ётишим мумкин эмас. Мана кўрасан, бугун бўлмаса, эртага: «Мошиашвили, нарсаларингни олиб чиқ!» — деб қолишади.

— Нега турмада ётиш мумкин эмас сенга? Депутатмисан?

— Ҳа, депутатман! — деб кулади Гигла.

— Нима учун шу пайтгача яширдинг, галварс? Нарсаларингни йиғиштириб, тез жўнаб қол!

— Кетаман, Шошиа, кетаман! Бошқаларга озгина вақт бер!

— Кимга?

— У ёқда қолганларга-да. Улар бир пуд бўлсаям олтин топиб, мени бу ердан олиб чиқиб кетишади. Мана кўрасан! — Гигла шундай дейдию яна ашуласини бошлайди:

— Севаман-ей, Сабуртало дўконларин,
Оға-ини сотувчилар — жухуд бари...

— Менга қара,— деб қўшиқни бўлади Шошиа. — Бас қил энди! Сенда овоз ҳам, нафас ҳам йўқ! Бизга раҳминг келсин!

— Қўявер, Шошиа, айтса айтавермайдими! Сен айтганингда ҳам жим турамиз-ку! — Девдариани Гигланинг ёнини олади.

— Лимон, азизим! Мен мунгли қўшиқларни айтаман! У-чи?.. Бир қулоқ сол: маза-матра борми сўзларида?

Тигран иккаламиз шахмат ўйнаймиз. Шовқинни эшитмаслик учун у қулоқларига бармоғини тикади.

— Шоҳ! — дейман мен.

— Шоҳ эмас, киши¹ — дейди Тигран.

¹ К и ш и — грузинча «шоҳ».

- Узр. Киши!
- Тигран шахмат тахтасига узоқ тикилиб қолади.
- Нима билан? — деб сўрайди кейин.
- От билан.
- От эмас бу, суворий!
- От бу, тентак! Суворий деб отнинг устидаги одам-ни айтишади.
- Ҳа-а! — дейди Тигран ҳайрон бўлиб.
- Мен отни олиб, Тиграннинг кўзига тутдим.
- Яхшилаб қара-чи, устида одам борми?
- Йўқ.
- Демак, нима экан бу?
- Тигран менинг отимни қўлимдан олиб, жойинга қўй-ди.
- Накашидзе, ҳамма газеталарда, Петросян Фишер-га суворий билан киши эълон қилди, деб ёзилган. Ни-ма учун шундай деб ёзишган бўлмаса?
- Билмайман.
- Билмасанг, овозингни ўчир, ҳамма нарсани ўз но-ми билан айт!
- Қотил Гулоян!.. — деб бошладим мен.
- Мен қотил эмасман!
- Қотилликда гумон қилиниб, иши терговга тушган гражданин Гулоян! Оқ доналар билан ўйнаётган ва қо-тилликда гумон қилиниб, унинг иши ҳам терговга туш-ган гражданин Накашидзе ўзининг суворийси билан сизнинг қора қиролингизга киши эълон қилади!
- Ҳа, бу бошқа гап! — деди Тигран мамнун бўлиб. — Лекин... Лекин бу киши эмас, мот-ку...
- Мот эмас, шамати!¹ — дедим гапини тўғрилаб.
- Бўпти, ўзим биладим! — Тигран ичида шахмат доналарини сўкиб, ўрнидан турди, бориб сўрига чўзил-ди.
- Алами тарқагунча бир оз кутиб турдим, кейин секин овоз бердим:
- Тигран...
- Нима дейсан?
- Илтимос, кўрпага яхшилаб ўранвол, умуман, ўзингни эҳтиёт қил!
- Сенга нега ташвишим тушиб қолди? — таажжуб-ланиб сўради у сўридан бошини кўтариб.

¹ Ш а м а т и — грузинча «мот».

— Худо кўрсатмасин, ўлиб-нетиб қолсанг, шўрлик грузин тилимизнинг ҳоли нима кечади?

Камерада кулги кўтарилди.

— Ҳе, бор-э! — деди у ва яна ўзини сўрига ташлади.

Мошиашвилига-ку шахмат донасини от дейсанми, асп дейсанми, хачир ё эшак дейсанми — фарқи йўқ... У сўрисада чордона қурволиб, минғирлагани минғирлаган:

— Драпми ё коверткотми, хўп, ўраймиз,
Ўзи икки юз сўм — биз беш юз сўраймиз...
Мол сотилар, пуллар қўлдан-қўлга ўтар,
Бечора жухудим, сени қамоқ кутар...

— Менга қара, Гигла, қўшиқни охиригача биласанми? — деб сўраб қолди бирдан Лимон.

— Албатта, азизим, албатта, — деди Гигла.

— Энг охиригача-я?

— Ҳа-да! Сўзларини ёддан ўқиб берайми?

— Сўзларини кейин ўқиб берасан, ҳозир овозингни ўчирмасанг, бошингни ахлат челагига тикаман! — деб пўписа қилди тоқати тоқ бўлган Лимон.

— Ана, айтмадимми? Ҳамманинг жонига тегдинг, Гигла! — Шошиага дарров жон кирди.

— Нега унақа дейсан, Лимонжон? Ҳозиргина ўзинг «майли, айтаверсин!» — деддинг-ку! Шунинг учун айтяпман-да, — деди Мошиашвили норози бўлиб.

— Жа чўзвордингда ўзинг ҳам. Бўлди, бас қил!

— Тўхтат, Гигла, биласан-ку: турманинг хўжайини ким — ўғри! — дея гапга аралашди қабристоннинг собиқ директори Мебуришвили. Лимон унга Лабрадор деб лақаб қўйганди.

— Ҳурматли Чичико, — Гигла Гоголга мурожаат қилди, — сиз старостасиз. Қани айтинг-чи: ўғрилар ҳақиқатан ҳам турманинг хўжайиними?

— Ҳа, Гигла, шунақа! Илойим, ўзларидан ортмасин.

— Оббо, бу нима кўргилик! Уёқда Обэхээснинг дастидан тинчлик йўқ, бу ерда Девдариани зуғум қилади... Нима қилсамикин, қаёққа қочиб қутулсамикин?! — деб гўлдиради Мошиашвили.

— Исроилга-да, азизим Гигла, Исроилга! — маслаҳат берди Чичико.

Шу пайтгача суҳбат осойишта, ҳазил-мутоиба йўси-нида кечаётган эди. Бирдан, кутилмаганда, Мошиашвилининг ранги оқарди, сўнг қизарди, сўрида ялпайиб ётган Гоголнинг олдига чопиб бориб:

— Нима дединг? Тагин бир қайтар! — деди у тишларини гичирлатиб.

Чичико анграйиб қолди.

— Сенга айтяпман: ҳалиги сўзларингни яна бир қайтар! — деб такрорлади овозини кўтариб Гигла.

— Мошиашвили, сенга нима бўлди? Ўзингмисан ё менга шунақа кўриняпсанми?

— Ўзимман, Гигла Мошиашвилиман, сендан, Чичико Гоголдан сўраяпман: қайтар, нима дединг ҳозир?

— Қайтаришим мумкин. Мошиашвили, лекин барибир энди эшитмайсан!

Гоголь ўрнидан сапчиб турди-да, иккала қўли билан Гигланинг гирибонидан олиб, ердан даст кўтарди... Гигланинг юзи бўғриқиб кетди, аммо миқ этмади, жимжилогини ҳам қимирлатмади.

— Чичико, қўйсанг-чи! — деди Девдариани.

Чичико Гиглани исканжасидан бўшатди. У индамай ўз жойига бориб ўтирди.

— Нима ёмон гап айтди сенга? — Девдариани кулиб туриб Гиглага мурожаат қилди. — Исроилга кет, деди. Хўш, нима қипти? Исроилга кетаётган яҳудийлар озми?

— Менга бу гапни айтмаслиги керак! — деди жиддий оҳангда Гигла.

— Нима учун? Багратион Мухранскиймисан?¹ — деб сўради ётган жойидан Шошна.

— Иккита акам Улуғ Ватан уруши фронтида ҳалок бўлган. Ота-онам шу ерга, Навтлугидаги² яҳудийлар қабристонига кўмилган.

— Ҳа, баракалла! Ҳеч кими йўқ, сўққабош бир етим экансан... Нима қиласан бу ерда?

— Ўзинг кимсан?! — Мошиашвилининг яна жони чиқиб кетди. — Ҳой, дайди ит! Нега мени ҳайдаяпсан?! Библиб қўй, мен ҳам, хотиним ҳам, болаларим ҳам, нева-раю чевараларим ҳам — ҳаммамиз шу ерда, мана шу тупроқда ўлишимиз керак! Тушундингми, Гоголь?!

— Хў-ўш... Демак, мен дайди итман, шундайми? Ҳой, қовоқбош, менинг аждодларим Мегрелияда³ бундан икки юзу эллик йил бурун яшаганини биласанми?

¹ Багратион — Мухранскийлар — Грузиядаги қадимий князлар уруғи.

² Навтлуги — Тбилисидаги районлардан бири.

³ Мегрелия — Гурбий Грузиядаги область.

Томирларимдаги қоннинг саксон фоизи лаз¹ қони, ойимнинг бувисининг бувисининг бувиси — Медея — колхидалик бўлган, хабаринг борми шундан?!² Қани, ким рад эта олади бунини?! Демак, мен ҳам, хотиним ҳам, болаларим ҳам, болаларимнинг боласини боласи ҳам — ҳаммамиз шу ерда ўлиб, шу тупроққа кўмиламиз! Билдингми, Мошиашвили?!

— Бу қанақаси? — деди Тигран Гулоян норози бўлиб. — Грузиямизни қабристонга айлантирмоқчимисизлар?

— Фақат сен етмай турувдинг, Тигран! — деб луқма ташлади Девдариани.

— Нега унақа дейсан, Лимонжон! Бобом Хожеван-када³ кўкариб чиққанида бу келгиндиларнинг аждодларининг тирноғи ҳам бўлганмас бу ерда! Ундан ташқари, қамоққа олгунларига қадар мен Дадешкелиани деган фамилия остида яшириниб юрганман, — деб асослади Тигран ўзининг грузинлигини.

— Нима учун айнан Дадешкелиани деган фамилияни танладинг? Петросян деган фамилия остида яшириниб юрсанг ҳам бўлаверарди-ку! — деди кулиб Девдариани.

— Қизиқсан-а, Лимонжон! Петросян деган фамилия Дадешкелианинг олдида ип эшолармиди?!

— Ё тавба! — деб хитоб қилди Мебуришвили, — бири яҳудий, бири украин, бири армани бўлса-ю, грузинман деб баҳслашишса-я! Ким ҳақу ким ноҳақлигини фақат олло билади!

— Учовининг ҳам гапи тўғри, — дея гўлдираб қўйди Исидор Саларидзе.

Ҳамма жим бўлиб қолди. Исидор ҳам чурқ этмасди. Ниҳоят, Шошианинг сабри чидамади:

— Исидор амаки, бошим тарс ёрилиб кетай деяпти — яҳудий, украин ва армани қанаққиб грузин бўлади?!

— Гулоян масаласига келсак, — деб гап бошлади жилмайиб Исидор, — ҳозиргина ўзинглар эшитдинглар: армани бўла туриб, грузин Накашидзенинг грузинча ти-

¹ Лазлар — грузинларнинг бир қабиласи.

² Колхида — колх қабилалари яшовчи жойнинг тарихий номи. Қора денгизнинг жануби-шарқий соҳилида. Эрамиздан аввалги VI асрда Колхида подшолиги ташкил топган. Медея — қадимги юнон мифологиясида Колхида подшоси Эстанинг қизи.

³ Хожеванка — эски Тбилисидаги қабристоннинг номи.

лини тўғрилаб турди... Хаос билан Қартлоснинг ака-ука бўлганлиги эса ҳаммага маълум...

— Э, қойил, Исидор амаки! Қойил! — деб қичқирди Гулоян.

— Ҳа, яхши, Исидор амаки, розиман. Тигран ўзимиздан бўла қолсин. Лекин мановилар-чи! — Шошиа Гоголь билан Мошиашвилига ишора қилди.

Исидор бир оз ўйланиб турди.

— Яҳудийларда, — деди у, — битта ғалати қонун бор: кимнинг онаси яҳудий бўлса, ўша одам яҳудий ҳисобланади.

— Отаси-чи? — деб сўради Тигран.

— Отасининг алоқаси йўқ.

— Нега унақа? Агар, айтилик, отаси яҳудий, онаси француз бўлса-чи? — деб сўради Чейшвили.

— Боласи — француз бўлади! — деди Исидор иккиланмай.

— Менга жуда маъқул! — Чейшвили суюниб кетди. — Хотинимнинг аждодлари француз, демак, болаларимиз ҳам француз. Хўш, нега мен французларга алимент тўлашим керак экан. Бунинг устига, болалар умуман меники эмас!

— Баракалла! Ундай бўлса, Мошиашвили билан ҳужжатларингни алмаштириб, Исроилга жўнаб қол! — дея маслаҳат берди унга Тигран.

— Жоним билан. Агар у фирибгарлик қилгани ва муқаддас давлат мулкига кўз олайтиргани учун қамоққа олинмаганда албатта шундай қилган бўлардим!

— Сайра, қушча, сайрайвер! Мени эса икки кундан кейин: «Мошиашвили, нарсаларингни олиб чиқ!» — деб чақириб қолишади.

— Нима учун мени эмас, сени чақиришади, а?! — деб минғирлади ўз сўрасидан Шошиа. — Мендан ортиқ жонинг борми? Сендан кўра камроқ умарганманми? Камомадим саникидан озми? Ёки оилам сени оилангдан ёмонроқми? Сенга ўхшаб, соф ҳаводан нафас олгим келмайдими ё? Қани, айт, қаерим кам сендан?!

— Сабаби шундаки, азизим Шошиа, баданим жуда позик, турма асло менга тўғри келмайди. Яна икки-уч сўроқдан кейин кўпдан-кўп одамнинг умрига зомин бўлишим мумкин... Чунки анчагина сирдан хабардорман...

¹ Хаос ва Қартлос — ривоятга кўра, арман ва грузин халқларига асос солган икки оға-ини.

— Нима, мен сендан кам сир биламанми?

— Аксинча, азизим Шошиа, сен керагидан ортиқроқ билгансан...

— У нима деганинг?

— Шу деганимки, сен ҳамма гапни гапириб бўлдинг... Мен эсам шу пайтгача чурқ этганим йўқ... Шундай тураверсам, яҳудий ошналарим бир пуд олтинни албатта топишади, қарабсанки, камера эшиги очилиб, назоратчи: «Мошиашвили, нарсаларингни олиб, чиқ!» — деб турибди-да.

— Вой, пешонам қурсин, ширин-шакар болаларим! — Шошиа яна вайсашга тушди. — Қайси гўрдан илашдим ўша маймунжон шарбатига! Лаънати очкўз онангиз йўлдан урди мени!.. Ҳаммасига ўша айбдор!..

— Учир! Болаларинг ҳам, шарбатинг ҳам жонга тегди! — деб бақириб берди Девдариани Шошиага, Шошиа жим бўлиб қолди. — Ҳўш, кейин-чи, Исидор амаки!

— Хуллас, яҳудийлар қонунига кўра, Гоголь — грузин, яна қанақа грузин дегин! Асл колхидалик!

— Лекин бу ер Исроил эмас, Грузия! — деб эътироз билдирди Чейшвили.

— Тўғри. Аммо Грузияда ҳам шундай ҳоллар кўп бўлган. Масалан, Лаша билан Русудан оталари Довуднинг эмас, аксинча, подшоҳ Тамарнинг фарзандлари ҳисобланишган.

— Ол-а! — деди Тиграннинг энсаси қотиб.

— Ҳа, майли, — Шошиа ён берган бўлди, — Гоголь грузин бўла қолсин. Лекин Мошиашвили-чи?

— Э-э, азизим Шошиа, нималар деяпсан, Мошиашвилининг иши беш! — деди кулиб Исидор.

— Бағратионга чиқазиб қўймасангиз бўлди ишқилиб! — Шошиа заҳарханда қилди.

— Бағратион ҳам гапми? Ундан ҳам зўрроқ! Ҳозир сенга тушунтираман. Ҳозир... бир эславолай...

Исидор кўзларини юмиб, хаёлга кетди. Сўнг аста сўз бошлади:

— ...Ана шундан сўнг подшоҳ Навуходонсор Қудусни ер билан яксон қилади ва у ердан қочган яҳудийлар Картлига¹ келиб, Мцхети оқсоқолидан бошпана сўрашади. Оқсоқол уларни Арагви соҳилидаги Занави деб аталмиш бир қишлоққа жойлаштиради... Агар хотирам

¹ Картли — Грузин подшолиги.

панд бермаётган бўлса, «Картлис цховреба»да шундай дейилган...

— Хўш, нима қипти?

— Гап шундаки, бу воқеа эрамиздан олдинги беш юз саксон олтинчи йили юз берган... «Картлис цховреба»да шундоқ деб ёзилган... Яна шу нарса ҳам равшанки, ватан ва унга муҳаббат туйғуси асрлар давомида шаклланадиган ва авлоддан-авлодга ўтадиган инстинктдир. Шуларни назарда тутиб айтиш мумкинки, Мошиашвили ҳар биримиз каби, эҳтимол биздан ҳам кўпроқ, ўзини грузин деб аташга ҳақли, зеро Грузия жуда қадим замонлардан буён унинг ватани бўлиб келган. Тушундингми?

— Сиз бебаҳо одамсиз, Исидор амаки! Ҳеч нарсага тушунганим йўғ-у, лекин сизга ишонаман! Сен, Накашидзе, мени калака қилгунча манови одамни асрагин: тагин ростдан ҳам она тилимиздан айрилиб қолмайлик! — Тигран бу гапларни шу қадар жиддий оҳангда айтдики, беихтиёр Исидор амакига ихлосим ошиб кетди.

Шунда бирдан на Мусо, на Исо алайҳиссалом, на унинг умматларию ва на бошқа бирорта мубошир кўрсата олган мўъжиза содир бўлди...

Камера эшиги очилиб, остонадан назоратчининг овози эшитилди.

— Мошиашвили, нарсаларингни олиб, чиқ!

МЕНИ ОЛА КЕТ, ОФТОБ!

О, ҳаётбахш, чароғон Офтоб, битмас-туганмас ҳарорат чашмаси! Қани айт: наҳотки бир тутамгина нуринг фақат турманинг занг босган панжараларидан ўтиб, камерамизга тушиши учун, беш минутгина ёстигим устида ястаниб, музлаб кетган баданимни жиндай иситиши, юзимни бир зумгина сийпалаши, сўнг қалбимни бағрига жойлаб, бўм-бўш ва заиф танамни сўрига ташлаб кетиши учунгина ақл бовар қилмас олислардан фалакка кўтарилган бўлсанг? Ёки гидроким, тубсиз жарликка қулаётган овчи Далининг¹ сочларига ёпишгандай, нурларингга чирмашиб олганмикин?

Бутун олам, бутун коинот зар кокилларингдан тутиб, куну тун атрофингда айланиб ётганда биттагина ночор бандага мурувват кўрсатиш сен учун нима деган гап?!

¹ Д а л и — қадимги грузин мифологиясида ов худоси.

Кетма, мен билан қол, Офтоб! Ёки бутунлай кўрин-
ма! Илло, нурларинг озгина ҳарорат, умид ва қувонч
бахш этмасдан бармоқларим орасидан сирғалиб, ғойиб
бўлишини кузатишдан ортиқ азоб йўқ менга!..

Раҳминг келсин, Офтоб! Зорланаётганим учун мени
кечир! Бирдан-бир юпанчим сенсан, бинобарин, ортинг-
дан эргашиб кетиш ниятида ҳар куни эрталаб келишинг-
ни кутаман. Зеро, соқчига ҳам, назоратчига ҳам, бош-
лиққа ҳам ва ҳатто камерадаги шерикларимга ҳам сез-
дирмасдан мени бу ердан олиб чиқиб кетишга фақат
сен қодирсан!..

Мени ола кет, Офтоб!..

БИРИНЧИ ТУШ:

— Тура қол, Заза!

Кўзларимни очаман. Тепамда Қуёш турибди. Илиқ
кафти билан юзларимни силаяпти.

— Салом! — дейман қувончдан энтикиб.

— Салом! Бўла қол, мен кетяпман.

— Яна беш минут ётай,— дея ёлвораман.

— Беш минут кутолмайман. Ҳаққим йўқ бир жойда
беш минут туришга — бу менга боғлиқмас... Бўла қол!

— Хўп! — дея сакраб ўрнимдан тураман.

— Қани, кетдик!

— Кетдик!

Биз панжара орасидан осонгина ўтиб, маъмурий би-
нонинг қизғиш тунука қопланган тоmidан ошдик, чапга
бурилиб, тоғ ёнбағрига тирмаша-тирмаша чўққига кўта-
рилдигу Нарикала¹ деворлари пойидан чиқиб қолдик.

— Шу ерда мени кут. Кечқурун олиб кетаман! — де-
ди Қуёш ва...

Офтоб кетди.

Мен каттакон ёзув столи ёнида ўтириб, эрталабки
хат-хабарларни кўздан кечиряпман. Хатларнинг акса-
рияти — имзосиз. Одамлар бир-бирининг устидан ёзиш-
ган: кимнинг пули қайси дарахт остига кўмилган, тил-
ла ва бошқа қимматбаҳо буюмлар солинган банкалар
қаерга ва қайси девор ичига яширилган, ким ўз манса-
бини ёки бирор «иш»га қўшган улушини қанчага сот-
ган ким қайси ресторанда фоҳишалар билан айшу иш-

¹ Нарикала — Тбилисидаги эски қалъа.

рат қилади, ким қанча шампан ичади, кимнинг дипломи қалбаки, ким — жумладан, менинг ходимларим ҳам — пропискадан ўтказиб қўйгани учун, машинани расмийлаштириб бергани, ишга жойлаштиргани, квартира тўғрилагани учун қанчадан пора олади, ҳоказо ва ҳоказо...

Бу хатларни ўқиркансан, ер юзида соф ҳаво, сайроқи қушлар, тиниқ осмон борлигига ҳам ишонгинг келмай қолади. Ҳамма нарса балчиққа қоришган, моғор босган, мана шу жафокаш Еримиз ҳам буткул ёвузлик масканига айланиб, қолгандай туюлади... Кабинетим деворлари мени исканжага олиб, тепамдаги шифт бирдан босиб туша бошлайди, тош қутида бўғилиб ўлмаслик учун кўчага отиламан. Бирор танишим ёки дўстимни учратиш, унинг ақлли ва мулойим кўзларига тикилиш, ёқимли табассумини кўриш ва ҳалолу пок, илиқ қўлларини қисиш иштиёқи билан ёнаман. Ана у!

— Салом, Заза!

Э, азизим, қадрдоним! Бормисан, тилло одам! Оқ кўйлагинг ёқаси сал кир бўпти, пойабзалинг ҳам анча уринган. Аммо юзингдан нур ёғилади, табассуминг бирам беғубор, бирам ёқимли...

— Чарчадингми? — деб сўрайди у.

— Ҳа, чарчадим. Жуда чарчадим. Манови ерим зирқираб оғрияпти! — дейман бошимни ушлаб.

— Ишинг оғир... Сочингни оқариб кетганини қара, дўстим! — дея пичирлайди у.

— Тушликка чиқдингми? — деб сўрайман.

— Э, тушлик қаёқда! Мажлисга шошяпман... — у соатига қарайди — кечикаётганга ўхшайди.

— Кириб тур, тортинма бирор нарса керак бўлса... — дейман мен.

— Э, худо кўрсатмасин! — деб кулади у. — Шундоқ киранан албатта.

— Ҳа, майли, шундоқ бўлса ҳам киравер!

Биз хайрлашамиз, елкамдан тоғ ағдарилгандай енгил тортаман. Сўнг ер юзида соф ҳаво ва шаффоф жилғалар, барра ўт ва ям-яшил дарахт, тирик гул ва сайроқи қушлар борлигига, «юмалоқ» хат муаллифлари ўйлагандай, осмон ҳамшиша рутубатли, жафокаш Замин эса нуқул қабоҳату разолатдан иборат эмаслигига қайтадан имон келтираман... Мазкур хатларни ёқиб юбориш керак эди, аммо — минг афсус! — уларнинг баъзи бирларида ҳақ гаплар ёзилган. Уларни текшириб кўриш керак.

Мана яна битта мактуб. У шахсан менга дахлдор.

«Хурматли министр»!

(«Министр» сўзи негадир қўштирноққа олинган).

Шаҳар бедарвоза, деб ўйламанг. Сизга ҳам навбат келади. Хотинингиз «Губерния» эшиги олдида тугун кўтариб турганини кўраман ҳали! Чингизхон билан Темурланг ҳам Грузияга сизчалик заҳмат етказишмаган! Турмалар грузинларга тўлиб кетди! Нима қиялсиз ўзи? Сиз ҳам ўзингизни грузинман деб юрибсизми? Сиздақа «грузин»ни оёғидан осиш керак!»

Бу жирканч ҳақоратномага «Тақдир» деб имзо чекилган.

Вой, нодон-ей! Мен республика ички ишлар министри бўлсам. Ортимда қўшин, қурол, қонун бор. Қидирувнинг замонавий воситаларига эга бўлган йирик институт, ноёб экспертиза лабораториялари ихтиёримда. Бир кундаёқ бу бемаъни хат муаллифининг кимлигини аниқлаш мен учун нима деган гап! Наҳотки шунини тушунмасай?

Хатни кулдонга ташлаб, гугурт чақаман. Қоғоздан олов тил буралиб чиқади, сўнг кулга айланган хат зарралари ҳавода чарх ура бошлайди.

Электр қўнғироқ тугмачасини босаман. Секретарь қиз киради.

— Тиночка, манови хатларни ол, бир йўла кулдонни ҳам яхшилаб қоқиб кел.

— Сизни қандайдир бир кекса аёл кутяпти.

— Ким экан?

— Кимнингдир онаси.

— Онаси? Бир оз кутсин.

— Келганига анча бўлди.

— Нима иши бор экан?

— Сизни кўрмоқчи! — дея жилмаяди қиз.

— Нега куласан?

— Ҳамма сизни кўришга ишқивоз. «Нима ишинглар бор?» — деб сўрасам: «Бунини ўзларига айтамин!» — дейишади нуқул.

— Майли, кирсин.

Кабинетга анчагина эскириб қолган коверкот плаш кийган, елкасига оқ холли кўк рўмол ташлаган, сочлари оппоқ, аммо кўриниши ҳали тетик, истараси иссиқ бир аёл кирди. Мен хиёл ўрнимдан туриб эгилдим-да, яна ўтирдим. Аёл ўз қадрини биладиган кишиларга хос ғурур билан бош ирғади. Унинг чеҳраси, бутун қиёфа-

си менга танишдай туюлди. Во ажаб, уни қаерда кўрган бўлишим мумкин?

— Марҳамат, ўтиринг.

Аёл кенгаш ўтқазиладиган узун столга яқинлашиб, энг охирги стулга омонатгина ўтирди. Маъюс, айни пайтда мағрур чеҳрасида изтироб ҳамда ички бир ғалаён излари яққол кўриниб турарди: афтидан, менинг олдимга келиш унинг учун осон бўлмаган — бундай одамлар камдан-кам, фақат сира иложи қолмаган ҳоллардагина бировнинг ҳузурига илтимос билан боришади. Аёл ҳаяжонланарди. Чап қўли билан рўмолининг учини эзгилар, кўп чекканидан икки бармоғи сарғайиб кетган ўнг қўли эса стол устида хиёл титрарди.

— Келинг, хизмат? — деб сўрадим ундан.

— Ўғлим масаласида келувдим, — деди аёл. Лаблари буришиб, овози жуда ғалати чиқди.

Дарров ўрнимдан турдим-да, олдига бир стакан сув билан бир қути сигарета қўйдим.

— Олинг, сувдан ичворинг, бемалол чекинг, кейин ҳаммасини хотиржам гапириб берасиз. Фақат йиғламанг, акс ҳолда бир-биримизни тушунишимиз қийин бўлади.

Аёл сувдан ҳўплади, аммо сигаретага қўл теккизмади.

— Ўзингизни таништиринг, кимсиз? — деб сўрадим.

— Заза Накашидзенинг онаси бўламан.

— Заза Накашидзе... Заза Накашидзе... Адашим экан... Лекин ҳеч эслолмаяпман... Хўш, нима қилди унга?

— Ресторандаги қотиллик важидан қамоққа олинган.

— Ҳа-а-а, «Орзу»даги қотиллик, денг! Жуда шовшув бўлиб кетди... Исми шарифлари нима?

— Анна, Анна Накашидзе.

— Менимча, ҳурматли Анна «важидан» деган сўзни мазкур ҳолда ўғлингизга нисбатан қўллаб бўлмайди...

— Гапингиз тўғри, ўғлим. «Ўғлим» деганим учун мени кечиринг.

— Ҳечқиси йўқ... Гапираверинг.

— Болам ростдан ҳам ўша ишга араллашиб қолган, яъни қотиллик юз берган пайтда ўша ерда бўлган...

— Ҳамма она ҳам, агар пичоқ ёки тўппонча билан қўлга тушмаса, ҳамма айбланувчи ҳам шундай дейди.

— Сиздан шу гапни эшитишимни билардим... Ме-

нинг ҳар бир сўзим ва сизнинг ҳар битта жавобингиз шунақа, бир қолипда бўлишини ҳам биламан...

— Хўш, нима қиламиз унда?

— Сиз чин сўзимга ишонишингиз керак... Менинг ва ўғлимнинг чин сўзига.

— Саккизта гувоҳ берган маълумотлар ва терговчининг хулосасини нима қиламиз? Улар чин сўздан ташқари, далилларга ҳам асосланган.

— Тушуниб турибман, ҳурматли ўртоқ министр, лекин сиз ҳам тушунинг: ўғлим — устидан бўяб ташлаб, яна қайтадан бошқа расм чизса бўлаверадиган девор эмас.

— Нима дедингиз!

— Инсон — фақат бир ёқлама кўринадиган сурат эмас. Инсон энг яхши, энг гузал жиҳатларини намоён этадиган нуқтадан туриб кузатилиши лозим бўлган ҳайкалдир.

— Сиз ҳақсиз, ҳурматли Анна, аммо ресторандаги қотилликни санъат, турмани эса кўргазма зали деб бўлмайди.

— Жавобингиз зўр, лекин тўғри эмас. Модомики инсон тарбияси санъат экан, инсонга ҳам санъат асари сифатида ёндашиш керак.

— Нима учун энди ўғлингизни санъат асарию мен билан ходимларимни, терговчиларни кўргазма залига қўйилган суратларга анграйиб боқадиган ғалчалар деб ҳисоблайсиз?

— Мен сизни назарда тутаётганим йўқ! Лекин терговчингиз Гагуа ҳақиқатан ҳам санъатга ақли етмайдиган ғалчага ўхшайди...

— Сабаб?

— Гап шундаки, унда ўғлим ҳозир ниҳоятда муҳтож бўлган хислатлар етишмаяпти.

— Масалан, қанақа хислатлар?

— Инсонпарварлик, мулоҳаза ва сабр-тоқат.

— Хўш, сизнингча, Гагуа нимага суяниб иш тутяпти бўлмаса?

— Фақат Жиноят кодексига суяняпти терговчингиз.

— Хўш, шунинг ўзи кифоя эмасми?

— Йўқ, албатта! Терговчида мен айтган фазилатлар бўлиши шарт.

— Ўғлингизнинг ишини бошқа терговчига олиб берсам, қутулиб кетишига ишонасизми?

— Мутлақо.

— Ўз фарзандининг ҳақлигига бу қадар ишонадиган онани биринчи кўришим.

— Мен ўғлимга эмас, ўзимга ишонаман.

— Унда, яхши.

— Ҳа, шундай, чунки мен уни қотил қилиб ўстирмаганман.

— Ҳеч қайси она боласини қотил, нашаванд ёки ўғри қилиб ўстирмайди.

— Ҳурматли ўртоқ министр, ўғлим билан учраштиринг!

— Тергов тугамагунча бундай қилиб бўлмайди.

— Учрашсак, бор ҳақиқатни ўзимга айтади.

— Иложи йўқ.

— Истисно тариқасида!

— Бизда бунақа истисноларга рухсат этилмайди.

— Ҳамма гапни айтиб берган бўларди!

— Шунақа деб ўйлайсизми?

— Юз фоиз ишонаман!

Мен ғалати аҳволда қолдим. Наҳотки ўз иродасига ва ўғлининг софдиллигига шу қадар ишонса! Ахир ҳақиқатни аниқлаш унинг эмас, менинг вазифамга киради-ку! Нима қилсамикин? Рад этайми ёки рухсат берайинми?

— Менинг ўрнимда бўлганингизда сиз нима қилган бўлардингиз?

Аёл жилмайди.

— Нега куласиз?

— Сизнинг ўрнингизда бўлганимда ҳамма маҳбусларни озод қилиб, турма деразаларига оқ байроқлар тикиб қўйган бўлардим. Эҳтимол, шунинг учун ҳам сизнинг ўрнингиздамасдирман...

— Ана, кўрдингизми, мен ҳақ бўлиб чиқдим!

— Тўғри, сиз ҳақсиз. Энди менинг ўрнимга онангизни қўйиб кўринг!

— Бундай бўлишини тасаввур ҳам қилолмайман, чунки менинг онам...— уёғини айтишга тилим бормади.

Аёл ерга қаради.

— Бўпти. Ўғлингиз билан учраштиришга ҳаракат қилиб кўраман! — дедим мен.

— Олдингизга илтимос билан келувчилар кўп бўлса керак, а? — деб сўради у ўрнидан тураркан.

— Илгарилари кўп эди. Ҳозир деярли йўқ.

— Нима учун?

— Ҳеч кимга ёрдам бермаслигимга ишонч ҳосил қилишди.

— Ёлғон. Қўзларингиз бунинг аксини айтиб турибди.

— Хушомадни қўйинг. Агар ўғлингиз айбдор бўлса, бу ишга мутлақо аралашмайман.

— Раҳмат. Менга бошқа ҳеч нарса керак эмас!

Аёл шартта бурилди-да, кабинетдан чиқиб кетди. Ҳатто хайрлашмади ҳам...

Телефон трубкасини кўтариб, керакли рақамларни тердим.

— Полковник Асатиани эшитади!

— Айбланувчи Заза Накашидзенинг делосини олиб келинг.

— Хўп бўлади, ўртоқ генерал!

Айбланувчи Заза Накашидзенинг делоси... Айбланувчи Заза Накашидзенинг делоси... Кўп маротаба қўлдан қўлга, хонадан хонага, коридордан коридорга ўтган иш... Бирдан ҳалиги аёлнинг кимлиги ёдимга тушди!

Мени қамоққа олгунларига қадар у ўз онам эди, мен министр этиб тайинланмасимдан олдин эса ўша аёлнинг жондан азиз ўғли бўлганман...

— Салом, қотиллар! Салом, ўғрилар! Салом, порахўрлар, фирибгарлар, юлғичлар, чайқовчилар! Салом, ер юткурлар! Туринглар, етар энди! — дея айюханнос солади Шошиа.

Камерадагилар бирин-кетин ғингшийди, оҳ-воҳ қилади, уф тортади ва... бари бир уйғонади. Мен ҳам кўзларимни очаман. Ёстиғимга дераза панжарасидан бир тутам нур тушиб турибди.

— Бу нима қилиқ! Ухлагани қўядими, йўқми! — деб пўнғиллайди Девдариани.

— Салом, Заза! — дейди Шошиа.

— Салом, Шошиа! — дея жавоб қайтараман.

Офтоб нури энди ёстиғимдан деворга кўчган, беш минутдан сўнг камерани тарк этади...

— Яхши ётиб турдингми, азизим Заза? — деб сўрайди Шошиа.

— Бир нави, — дейман истамайгина.

— Нима бало, ёмон туш кўрддингми?

— Ғалати, жуда ғалати туш кўрдим, Шошиа?

— Эшитайлик-чи.

— Тушимда Ички ишлар министри эмишман.

— Хўш, кейин-чи?

— Нима — кейин?

— Кейин нима қилдинг?

— Ярим соат ичида нима ҳам қила олардим?

— Е тавба, гапини қаранглар-а! Ярим соатда Обэхээс ўттиз кишини қамоққа олди, сен министр бўла туриб, атиги тўққиз кишини ҳам озод қилолмадингми?

— Қанақа тўққиз киши? — дедим ҳайрон бўлиб.

— Ўзимиз-да, галварс, ким бўларди?! Ҳе, ўл-э! Министр бўпти-ю, дўстларини эсламапти-я! Яна қанақанги дўстларини денг! Шуми ҳақиқатинг, э парвардигор? Шундоқ тентакни тушида министр қипқўясан-у, менга маймунжон шарбатидан бошқа нарсани раво кўрмайсан-а! Уриб ўлдириш керак буни!

Мен ўзимни гуноҳкор сезиб, бошимни ҳам қилдим.

— Шошиа! Агар яна каллаи саҳарлаб уйғотадиган бўлсанг, уёгини ўзингдан кўр! — деди Девдариани.

— Нима, гапим нотўғрими, Лимон!

— Тўғри, лекин бари бир огоҳлантириб қўйяпман! — деб такрорлади Девдариани ва шошмасдан кийина бошлади.

Шошиа устимга энгашди:

— Ростдан ҳам министр бўлдингми, Заза?

— Рост, Шошиа, рост. Худбинлик қилганим ҳам тўғри. Бўйнимга оламан.

Шошиа ўйланиб қолди.

— Эҳтиёт бўл, Заза... Катта одамнинг тушга кириши — хосиятсизроқ! Ҳалиям эсимда, қирқ биринчи йили мактабимиз директори тушимга кирувди, эртасига уруш бошланиб кетди!... Эҳ! — Шошиа бир хўрсиндию деразага тирмашиб қолди.

— Келди!

— Ким келди, Шошиа?

— Анови пиянистамиз!.. Қани, қуй!.. Қуйсанг-чи, тезроқ, ноинсоф!.. Намунча маҳтал қиласан!.. Қарзга бўлса ҳам қуявер, хумпар! Йигирма тийинни қизғана-санми?... Қутулиб чиқсам, ўзим ўн сўм бераман!... Уф, хайрият-э, қуйди!.. И-иййи, нима қиляпти?! Вой, аҳ-моғ-ей!

— Ҳа, нима бўлди, Шошиа?

— Кўпигини пуфляпти! Вой, хумкалла-ей! Ўзи ярим кружка-ку!.. Нима қиласан-а баракасини учириб! Вой! — Шошиа инграб юборди.

— Қизиқсан-а, Шошиа! Ҳамма завқ — кўпигини пуфлашда-да! Ёдингдан чиқдимми? Мана бундоқ... — Мен пиво тўла кружка қай тарзда қўлга олиними, кўпиги қан-

дай пуфланиши, сўнг қандай симирилишини кўрсатди... бирдан ўзимнинг ҳам сўлагим оқиб кетди.

— Гапинг тўғри, азизим Заза! — деди Шошиа уф тортиб.

— Шошиа, Соят-Нова тушингга кирмадими ишқилиб? — деб қолди бирдан Гулоян.

— Нимага сўраётганингни билиб турибман! Ашуламини эшитгинг кепқолган-да, а? Йўқ, Соят-Нова тушимга киргани йўқ!

— Хўш, нима туш кўрдинг бўлмаса?

— Э-э, сен сўрама, мен айтмай!.. Тун бўйи Тбилис кўчаларини кезиб чиқдим... Мткварида сайр қилдим... Кейин Сионига бордим. Шам ёқдим. Қутулиб чиққаним учун худога шукроналар айтиб, иккинчи давлат маблағига кўз олайтирмасликка онт ичдим. Сўнг яна черковга қайтиб, шамларни янгиладим ва оллога: «Э, тангрим, озгина олишга ижозат бер!» — дея ёлвордим. Худодан: «Сени биладан! Миллиондан ортиқроғини ўмардинг!» — деган нидо келди. Яхшиямки, қария ўша «ортиқроғи» — тўққиз юз минг сўм эканлигини билмайди.

— Янги пул биланми ёки эски пул билан? — деб сўради Чейшвили ҳангу манг бўлиб.

— Галварс! Янги пул ҳисобида бир миллион тўққиз юз минг — Грузиянинг бир йиллик бюджети-ку. Эски пул билан, албатта. Қанча маош оласан?

— Юз йигирма.

— Демак, арзимаган ўттиз сўм учун турмада ўтирибман, дегин! Қип-қизил анқов экансан!

— Тўғри, сендақа социалистик мулкни ўмарувчиларга гапириш осон! Ўттиз сўм сен учун нима деган нарсаси!

— Олдин нима иш қилардинг, Чейшвили? — деб сўраб қолди шу пайтгача миқ этмай ўтирган Гулоян.

— Инженер эдим.

— Яна?

— Ҳалиги... жамоат ишларида қатнашардим... — Чейшвили негадир аниқ жавоб беришни истамади.

— Қанақа жамоат ишлари?

— Агитатор эдим.

— Демак, байроқ бўлгансан, кейин сенга ёғоч боғлашган, шундайми?

Ҳаммамиз кулиб юбордик.

— Ана, айтмадимми? — деб қийқирди Шошиа. — Анқовнинг ўзгинасисан!.. Эҳ, Чейшвили, мени шу ердан

чиқазиб юборсанг, сени ҳам, терговчингни ҳам, прокурору судьянгни ҳам умрбод боққан булардим, ҳатто анови итваччаларингга алимент ҳам тулардим!

— Давлатдан умарган пулларингни берсанг, мен ҳам бемалол сен билан Сиран деган ўша маъшуқангни боқаварардим.

— Мендан, турмада ётган маҳбусдан пора сўрашга уялмайсанми?

Зулфин ширқ этди. Шошиа сакраб деразадан тушди. Дарча очилиб, камерага баҳор муралади.

— Салом, жиноятчиларим! — деди Нуну қўнғироқдай овоз билан ва бирам ширин жилмайди.

— Салом! — камера бир энтикди. Ҳаммамиз ўрни-миздан турдик.

— Ҳўш, нима шикоятинглар бор?

Ҳм, нима шикоятимиз бор? Яхшилаб тикилсанг-чи, қадрдонимиз Нуну! Нимадан нолишимиз мумкин? Қўп нарсадан. Бизга аёл меҳри, инсон тафти, кулгию кўз ёшлари, икки оғиз ширин сўз етмаяпти. Ўзинг баҳордай очилиб-сочилиб, гул-гул ёниб дарчадан бош суқасан-у, тагин нима шикоятинглар бор, деб сўрайсанми? Худодан қўрқсанг-чи, Нуну!

— Гапиринглар, кимни қаери оғрияпти? — деб так-рорлади Нуну.

Биз эшикка ёпирилдик.

— Бошим оғрияпти!

— Люминал.

— Тишим, ҳурматли Нуну!

— Люминал.

— Қорним санчяпти, доктор!

— Люминал.

— Юрак чатоқ!

— Люминал.

— Томоғим, Нуну! — дедим мен.

— Сиртмоқ солиш керак! — қиз шундай деб, бир дона люминал узатди.

Кулги кўтарилди.

— Анови ким? Нега ётибди?

— Девдариани, — деб жавоб берди Чичико.

— Нимага ётибди? — Нуну таажжубланиб қошларини чимирди.

— Ҳа, шундоқ сулув аёл келганида ҳар қандоқ бамаъни одам, агар тирик бўлса, ўрнидан туриши керак, албатта. Аҳволи оғир чамаси. Турсанг-чи, Девдариани!

У бошини сарак-сарак қилди.

— Ҳа, тамом бўпти! — деди Гоголь.

— Андрей! — Нуну назоратчини чақирди.

— Лаббай! — дея овоз берди у.

— Эшикни очвор, илтимос, биттаси касалга ўхшайди.

— Ҳозир!

Сал ўтмай камерага назоратчи билан... Нуну кириб келди. Нуну! Одам эмас — фаришта! Бунақасини фақат суратларда кўрганмиз! Қомати қуйиб қўйгандай, кўкси таранг, бели бир тутам, оёқларини айтмайсизми! Қалта оқ халат кийган, елкасида сумка. Хулласи калом, рўпарамизда шундоқ бир нарса турардики, ер юзида бундан гўзал мавжудот бўлишини тасаввур қилиш ҳам амри маҳол. Буни фақат биз — маҳбусларгина тушунамиз.

— Қани, ҳамма жой-жойига ўтирсин! — деб буюрди назоратчи. Аммо ҳеч ким қимир этмади. Биз ҳайкал бўлиб қолган эдик.

Ҳаммани қай қўйга солиб қўйганини сезган Нуну қаддини ғоз тутганча битта-битта босиб, Девдариани томон юра бошлади.

— Ўтирилсин! — буйруқни такрорлади назоратчи. Биз чўчиб тушдик. Чичико шоша-пиша Нунуга стул қўйиб берди. Қиз ўтирдию Девдарианининг пешонасига кафтини босди.

Лимон инграб юборди.

— Ҳарорат йўқ. Қаеринг оғрияпти?

Девдариани миқ этмади.

— Нега индамайсан? Гапир, нима безовта қиялпти? — деб сўради яна Нуну ҳайрон бўлиб. Агар шу тобда Девдарианидан садо чиқса мен қиздан кўра ҳам кўпроқ ҳайратга тушган бўлардим.

— Нима бўляпти ўзи? Гапирсанг-чи?

— Ўлим яқинлашяпти, доктор! — деди ниҳоят Девдариани.

— Доктор дема мени, фельдшерман!

— Биз учун доктор ҳам, профессор ҳам, қиролича ҳам ўзингсан!

— Майли, академик бўла қолай. Лекин айт-чи, ўлим яқинлашаётганини қандай билдинг?

— Билдим-да, битта-битта босиб олдимга келди, нафасини сезиб турибман...

Шу пайт йўлакдан бировнинг қаттиқ чинқиргани эшитилиб қолди.

— Чиқмайман!... Бормайман! Қўйворинг!.. Прокурор келмагунча овқатга қўл ҳам урмайман!

Назоратчимиз ташқарига отилди. Шунда турма тарихид¹ бўлмаган ҳодиса юз берди: Гулоян итариб юбордими ёки назоратчи чопиб чиқаётганида бирор ери тегиб кетдими, ишқилиб, камера эшиги қарсиллаб ёпилди! Нуну илон чаққандай сапчиб туриб, йўлак томон югурди, аммо энди кеч эди: эшик қулфланиб қолганди. Қиз ортига ўгирилдию, деворга суянганча бизга тикилиб қолди. Кўзлари қўрқувга тўла эди. Биз бўлсак ўтирган жойимизда нафасимизни ичимизга ютиб, анграйганча унга қараб турардик. Ранги докадек оқариб кетган Девдариани аста ўрнидан туриб, қиз томон юра бошлади. Этим жулжикиб кетди.

— Яқинлашма! — деб қичқирди Нуну. — Яқинлашма! Яқинлашма!

Девдариани ваҳима босганидан гунгу лол бўлиб қолган Нунуни икки қўллаб даст кўтарди-да, олиб келиб, камера ўртасида турган стулга турғазиб қўйди. Бир муддат қизга тикилиб тургач, уч қадам орқага тисарилди, сўнг ерга чўккалади-ю, худди илтижо қилаётгандай, қўллари течага кўтариб пичирлаб шеър ўқий бошлади:

Эй қомати шамшодим, эй сарвиноз жононим,
Эй қошлари камоним, эй кўзлари қаттолим!

Мен сўрининг темир поясини ушлаганча тош қотиб турардим. Оғзим қуруқшаб кетганди.

Ой юзинг орзусида кўнглим тўла армоним,
Сенсиз менга ҳаёт йўқ, дижрон тўла ҳар оним!

Девдариани бизга ўгирилди. Икки юздан ёш думаларди.

Мен ишқиди девона, адо бўлса бу жоним,
Мажнун ётган тупроққа беринг жисму урёним!

Девдариани ғилқ этиб ютиндию ўзини сўрига ташлаб, юзини ёстиққа босди.

Хангу манг бўлиб қолган Нуну ҳамон стулда тик турар, жиққа ёш кўзларини пирпиратарди. Маҳбуслар олдида ҳўнграб юборишдан уялди шекилли, стулдан сакраб тушди-да, чопиб бориб эшикни муштлай кетди.

¹ Грузин шоири Бесики (Виссарион Габашвили, 1750—1791) шеъри.

Камерага ўтакаси ёрилган назоратчи ҳовлиқиб кириб келди.

— Эшикни ким беркитди?! — деб қичқирди у.

Биз индамадик. Нуну чиқиб кетди.

— Гоголь, ким беркитди эшикни? — назоратчи Чичикога ўдағайлади.

У ўз айбини хас-пўшламоқчи бўлаётганини ҳаммамиз сезиб турардик.

— Бораверинг, начальник, ҳеч нарса бўлгани йўқ! — деб жавоб берди Гоголь хотиржамлик билан.

— Агар бирортанг хафа қилган бўлсанг, ҳаммангни карцерда чиритаман!

Гулоян ўрнидан туриб, назоратчининг олдига келди.

— Эшитдинг-ку! Ҳуснинг бузилмасидан кетавермайсанми!

Назоратчи билан Тигран бир муддат кўз уриштириб туришди. Кейин назоратчи шартта бурилиб, камерадан чиқиб кетди.

Ҳаммамиз енгил тортдик.

Камера тунда ҳам нотинч бўлади. Биров ғингшиган, биров хуррак отган, биров алаҳсираган, биров уйқусида йиғлаган, биров пиқир-пиқир кулган. Хуллас, тунда ҳам камерада тинчлик йўқ...

Бугун кундузги таассуротлардан толиққанимиз учун барвақтроқ ётдик. Бояги ғалати ва унутилмас воқеа ҳар биримизнинг кўнглимизга беадад армону беадад қувончлар солиб кетган эди...

Икки соатдан буён кўзларимни очиб ётибман. Уйқу келмаяпти. Шифтдаги хира чироқдан нигоҳимни узмайман. Чироқ менга тонгда ҳуркирилган тиллақўнғизни эслатади: тун бўлиб тунмас, кун бўлиб — кун. Шунинг учун ҳам шўрлик тиллақўнғиз шифтга ёпишганча на ёнишини ва на ўчишини билади...

Мен уйғоқман. Кўзларимда уйқу йўқ.

Шифтдаги чироқ ҳам уйғоқ. Ўзига қолса-ку, тўйиб ухларди-я, мумкин эмас-да, У ҳар доим сергак туриши керак.

Камера эшигидаги яккаю ягона, ичкаридан ташқарини эмас, аксинча, ташқаридан ичкарини кузатадиган «кўз» ҳам уйқу нималигини билмайди. Ўқтин-ўқтин «қовоғи»ни кўтариб, ҳар биримизга тикилиб-тикилиб қараб қўяди.

Мендан бошқа ҳамма ухляяпти. Дарвоқе, шундайми-

кин? Кўпам унақа эмас-ов. Девдариани уйғоқ бўлиши керак. Қимир этмай ётибди-ю, лекин уйғоқ, ўлай агар!

— Лимон! — дедим секин.

У индамади.

— Лимон! — деб чақирдим яна.— Ухлаётганинг йўқ-ми?

— Нимайди?— деди у.

— Сира уйқум келмаяпти.

— Алла айтайми?

— Лимон, асл исминг нима?

— Лимон деган ном ёқмаяптими?

— Ёқади. Лекин бу исм эмас-ку.

— Како исмим. Акакий.

— Акакий-Како-Қаки,— деб такрорладим пичирлаб.

— Нима?

— Шундоқ, ўзим. Нега Лимон дейишади сени?

— Болалигимда Макака деб чақиришарди. Лимон деган лақабни кейинроқ, иккинчи бор ётганимда орттирганман... Баданимга сафро тарқаб, лимондай сарғайиб кетганим учун шундай лақаб қўйишган.

— Ҳа-а... Лекин қовун ҳам сариқ-ку?

— Биласанми, феълим ҳам сал анақа... нордонроқ-да...

— Тўғри...

— Кўнглинг жойига тушдими?

— Йўқ ҳали...

— Фақат бодринг ҳам сариқ ва нордон бўлади, демасанг бўлди!

Анча вақт жим ётдик.

— Лимон! — дея гап бошладим тагин.

— Яна нима дейсан?

— Севиб қолдингми? — деб сўрадим-у, жавобини эшитгунча юрагим дукурлаб уриб кетди.

— Нима-а?!

— Севиб қолдингми, дейман.

— Қимни?

— Ўзингни гўлликка солма!

— Қимни, ахир?

— Нунуни!

Лимондан ҳадеганда садо чиқмади.

— Сени фақат ғўр ва лақма деб юрсам,— деб бошлади у ниҳоят, — ғирт каллаварам экансан-ку, азизим!

— Э, қўйсанг-чи, уни кўтариб олганимда, шеър ўқи-

ётганингда қай аҳволга тушганингни ўзинг бир кўрганингда эди!

— Бемаъни гап!

— Нега йиғладинг бўлмаса?

— Биласанми... Маҳбусларнинг кўзидан ҳеч қачон ёш аримайди.

— Мен-чи... Мен нима учун йиғладим?

— Нима, сен маҳбус эмасмисан?

— Ҳа, майли. Нуну нега йиғлади бўлмаса?

— У ҳаммамизга барабар ачинади...

— Ҳеч қачон бировни севганмисан, Лимон?

— Севганман. Биринчи синфдан учинчи синфгача бир қизчани севганман, оти Нелли эди... Уқитувчи опамиз кўчани кесиб ўтиш учун бизни сафга тизганда ҳар доим у билан ёнма-ён турардик...

— Кейин-чи?

— Кейин — ҳеч нарса... Бошқа ҳеч кимни севганим йўқ. Севишга улгурмасимдан қамоққа тушиб қоламан! — деди Лимон хўрсиниб.

— Демак, Нунуни яхши кўрмайсан?

— Яхши кўраман! Шунақа яхши кўраманки! Лекин Нунуни эмас. Мен севган қизнинг исми йўқ! Нуну, Манану, Кетино, Жозефина, Тамар — ҳаммасини яхши кўраман, тушуняпсанми? Мен аёлни севаман. Аёлни ва гўзалликни!

Мен ғалати бўлиб кетдим.

— Аммо-лекин Нуну жудаям чиройли, тўғрими, Лимон?

— Йўқ.

— Нима учун?

— Чунки сен билан мен — маҳбуслармиз. Аёлга ташнамиз. Шунинг учун ҳам фельдшер қиз кўзимизга чиройли кўринади. Озодликда эса бошқалардан фарқ қилмайди. Шунақа!

— Қўй-э, Лимон! Бунақа гўзал қизни сира учратмаганман!

— Севиб қолган бўлмагин тагин?

— Севаман-да! — дедиму юзим ловуллаб кетганини сездим.

— Олла! Севармиш! — деб тўнғиллади Лимон.

— Севаман, Лимон, севаман!

— Тушингга ҳам кирадими?

— Кечаларни мижжа қоқмайман-у, қанаққиб тушимга кирсин!

— Ухлаёлмайман, дегин?

— Фақат хаёл сураман... Сизлар ухлаётган пайтда у камерага кириб келади... Гоҳ кўринади, гоҳ ғойиб бўлади...

Девдариани хохолаб кулиб юборди.

— Нега куласан? — дедим таажжубланиб.

— Қотил эмаслигинга энди ишондим.

— Нима учун?

— Чунки қотилларнинг кўзига тунда аёлларнинг эмас, мурдаларнинг шарпаси кўринади.

— Қаёқдан биласан?

— Биладан-да.

— Тушунтирсанг-чи?

— Эрталаб Тиграндан сўрайсан. Ўша тушунтириб беради... Энди ухла! — Лимон девор томонга ағдарилди. Алламаҳал бўлди — бари бир ухлаёлмадим.

— Лимон! — дедим яна.

— Ҳалиям уйғоқмисан, биродар? Хаёлингда ҳалиям Нунуми?

— Ҳа, Лимон.

— Бахтли одам экансан!

— Биласанми, Лимон, менимча дунёдаги энг улур нарса, бу — аёл!

— Эҳтимол... — деди Лимон узоқ сукутдан сўнг.

— Дунёдаги энг улур нарса бу — алифбе, байроқ ва гимн, зеро уларнинг замирида озодлик руҳи бор! — бирдан Исидор амакининг овози эшитилиб қолди.

Мен сесканиб кетдим.

— Сиз ҳам уйғоқмисиз, Исидор амаки? — дея сўз қотди Девдариани.

— Ҳа.

— Нега ухламаяпсиз?

— Нуқул мурда кўз олдимга келяпти.

— Ҳазиллашяпсизми, Исидор амаки?

— Йўқ, ҳазил эмас, рост гап... Ҳадеб шунақа бўлаверса чидаёлмайман, ўладан!

— Э-э, ўлимгача ҳали йўл узоқ, Исидор амаки! — деб тасалли берди унга Лимон.

— Энг узоқ йўл — борса келмас йўл, тушундингми?

— Йўқ, тушунолмадим.

— Афсус...

Исидор амаки жим бўлиб қолди. Биз ҳам индамадик. Камера ичига сукунат чўкди...

...Сўнг яна Қуёш кўринди. Бугун у шунақаям кат-

та эдики, панжара орасидан ўзи сиғмай, қўлини узатди, юз-кўзимни сийпалаб, сўридан даст кўтарди-ю, осмону фалакка опчиқиб кетди...

ИККИНЧИ ТУШ

Нуну каравотда қўлларини боши остида чалкаштириб, чалқанчасига ётарди. Кўзларини хиёл юмганча менга тикилиб турар, нигоҳини тубсиз хаёл пардаси қоплаганидан шу тобда мени кўряптими-йўқми, билиб бўлмасди. Мен каравот четида ўтириб, унинг ўзига келишини, ҳайратланиб қаддини кўтаришини ва елкамдан маҳкам қучиб, ипакдек мулоим товуш билан: «Заза, менинг Зазам!» — дейишини интиқиб кутардим.

Нафасимни ичимга ютиб, узоқ ўтирдим, сўнг Нунунинг сергак ётганига, алла пайтдан буён чарос кўзларини мендан узмаётганига, энг муҳими, каравотида биров ўтириб, уйқусида очилиб қолган оппоқ сийнасига суқланиб тикилаётганидан ва ўша «биров» мен, Заза Накашидзе эканидан мутлақо таажжубланмаётганига ишонч ҳосил қилдим.

— Қуёш нури билан келдингми, а? — деб сўради у.

— Ҳа.

— Нега аввал ойингни олдига бормадинг?

— Ойим кута туради... Кутмай қаёққа ҳам борарди?

— Шўрлик оналар!.. Ўзим она, ўғлим — қотил бўлса, мен ҳам кутаман-да... Қаёққа ҳам борардим? Тўғрими? — Нуну синиқ жилмайди.

— Айбсизлигимга ишонмаяпсанми? — деб сўрадим хафа бўлиб.

— Икки ой, даҳшатга тўла узоқдан-узоқ икки ой кутиш билан ўтди. Мана шу икки ой икки йилга, олти, ўн, ўн беш йилга айланиб кетиши мумкин...

— Сендан фақат бир йил кутишни сўрайман! Бир йилгина кутсанг бас!

— Нима учун?

— Бир йил ичида ҳаммаси ойдинлашади...

— Агар бундай бўлмаса-чи?

— Унда йўлинг очиқ.

— Нега ҳозир йўлим очиқ эмас экан?

— Ҳозир кутишга мажбурсан!

— Бу ишга менинг алоқам йўқ! Жавобгар эмасман! Ҳеч ким мени кутишга мажбур қилолмайди!

— Менинг ҳам алоқам йўқ бу ишга, лекин кутишга мажбур қилишяпти-ку!

— Сен маҳбуссан, турмада ётибсан!
— Сен ҳам турмадасан.
— Қанақасига?
— Мен сен учун ҳам камера, ҳам турмаман!
— Сен айбланувчисан, менинг эса айбим йўқ.
— Бугундан бошлаб сен ҳам айбланувчисан!
— Нимада айбланаман? Айбим ҳар кунни сенга люминал берганимми? Билиб қўй, сенга ўхшаганларнинг сон-саноғи йўқ бу ерда! Еки ойинг кечаси ёнимга келиб, хатни бериб қўйишни сўраб ялиниб-ёлворганида рад этмаганимми айбим? Мен бу ишга сени ўйлаб эмас, ойингга ичим ачиганидан рози бўлганман. Ўшанда ойингни кўриб, ўзимнинг марҳум онам эсимга тушиб кетган эди... Хатда нима ёзилганидан мутлақо беҳабарман...

— Ўша хатида ойим ҳақиқатни, фақат ҳақиқатни гапиришни илтимос қилган.

— Нима учун?

— Чунки, ҳақиқат — озодлик манбаи!

— Агар қотил бўлсанг-чи? Сени яхши билмайман... Кимсан ўзинг? Қаёқдан пайдо бўлдинг, не сабабдан ҳаётимга суқулиб кирдинг?

— Мен — Заза Накашидзе, Нуҳ алайҳиссаломнинг фарзандиман. Отам иккаламиз инсониятнинг тамал тошимиз. Ўшандан буён сен менинг рафиқамсан. Сени миллион йиллардан бери севаман, энди эса гуноҳкорсан деб турибман!

— Гуноҳим нима?

— Сени қотилликда, ўғриликда, порахўрликда, Ватанга хиёнатда, бевафоликда айблайман.

— Яна?

— Гуноҳингнинг чеки-чегараси йўқ... Сени мен билан бирга жазолайдилар. Сени отадилар.

— Кейин нима бўлади?

— Кейинми? Кейин сен ўласан, кимлигинг, ҳатто айбинг бор-йўқлиги билан ҳам биров қизиқмайди.

— Кейин-чи?

— Ҳеч ким тепангда кўз ёши тўкмайди, ҳеч ким қабрингни зиёрат қилмайди.

— Кейин?

— Сен тупроққа айланасан, бағригга қандай уруғ ташласалар ҳам фақат олабута ва ёввойи ўтлар ўсиб чиқади.

— Кейин?

— Яроқсиз ер сифатида куйдирадилар. Сен ғиштга айланасан.

— Кейин?

— Сендан уй қурадилар. Аммо бу уй қулаб тушиб, кўпдан-кўп бегуноҳ кишилар ҳалок бўлишади.

— Кейин?

— Харобанг теварагини тиконли сим билан ўраб қўйишади.

— Нима учун?

— Нимагаки, сен ҳали яна узоқ вақт одамларга таҳдид солиб турасан.

— Бўлди, бас! Ким менга шунча айб қўймоқчи?

— Мен!

— Кимсан сен?

— Менми? Мен — айбсиз айбдорман.

— Ҳали сен, айбсиз одам, мендай бегуноҳга айб қўймоқчимисан? Раҳминг келмайдими менга?

— Йўқ!

— Нега?

— Чунки сен бунга арзимаёсан.

— Уялмайсанми?

— Йўқ!

— Нега?

— Чунки атрофимдагиларнинг кўпчилиги ҳеч нарсадан уялишмайди.

— Шу аҳволда яшаб юрибсизларми?

— Биз яшаймиз. Бизнинг суратимиз бор-у, сийратимиз йўқ.

— Азалдан шунақамидинглар ё кейин шунақа бўп қолдингларми?

— Баъзилар олдинроқ, баъзилар кейинроқ.

— Сен-чи? Сени нима жин урди?

— Билмайман! Ҳеч нарсани билмайман, Нуну! Мени қутқар, акс ҳолда нобуд бўламан!

Мен Нунунинг оёқлари остида тиз чўкиб, бошимни кўксига қўйдим-у, ҳўнграб йиғлаб юбордим. Бир маҳал елкамда унинг мулоғим, илиқ кафтларини сездим, ипак сочлари юзимга тўкилди. Сўнг Нунунинг тўлиб-тошиб шивирлаётганини эшитдим:

— Заза, шўрлик Зазагинам! Нима бўлди сенга, тойчоғим! Қўрқма! Минг йил бўлса ҳам кутаман сени! Агар нариги дунёда кутиш мумкин бўлса, ўлганимдан кейин ҳам кутаман!.. Сени севаман, Заза! О, шунақаям севаманки!.. Қандоқ бўлсанг шундоқлигингча севаман — айбдормисан, айбсизмисан, қотилмисан, қурбонмисан —

менга фарқи йўқ!... Жонимдан ҳам ортиқ кўраман сени, Зазагинам!..

Нуну яна анча вақт алланималар деб пичирлади, унинг қайноқ кўзёшлари юзимга томчиларди.

— Энди тур, жуна! — деди у кейин. — Фақат пардани ёпиб кет, кўзимга офтоб тушяпти...

Мен пардани ёпдим.

Нуну кўзларини юмди.

Нуну уйқуга кетди.

ГУНОҲКОР ФАРИШТА

Эрталаб бизни назоратчи уйғотди.

— Подъё-о-ом! Туринглар! — деб қичқирди у йўлакдан чийилдоқ овоз билан.

Кейин камера эшиги очилди.

— Староста!

— Лаббай! — деди Гоголь кўзларини ишқалаб.

— Тур, кутубхонага бориб кел!

— Биладан ўша кутубхонангизни... — деб тўнғиллади Гоголь. — Чернишевский, бор, ўзинг тузукроқ бирор нарса топиб кел!

Гамцемлидзе бурчакдаги токчада уюлиб ётган учтўртта китобни қўлтиқлаб чиқиб кетди.

Турма кутубхонасини жудаям бой деб бўлмайди. Бир марта ўқиган китобинг ҳафта ўтмай айланиб яна қўлингга тушаверади. Шунга қарамай назоратчи ҳар гал китобларни алмаштириб келишни буюрганида ҳаммамиз севиниб кетамиз. Чунки биз лоақал бирор кун бўлса ҳам бошимизга тушган кулфатни унутишга интиламиз. Турмада китобнинг бирдан-бир афзал томони бор: унинг қаҳрамони ҳаётингга тезгина кира қолади, у ёки бу образнинг хатти-ҳаракатларини тарозига солиб ўтирмайсан, унга танқидчи назари билан қарамайсан — қандоқ бўлса шундайлигича қабул қилаверасан. Нимагаки турмада дўсти содиқ, хешу ақрабо йўқ, ҳар қандай янги кимса, гарчи у китобий бўлса ҳам юрагингга яқин туюлади.

Гамцемлидзе қайтиб келди. Бир даста китобни стол устига ташлади-да, алланималар деб гўлдираганча бориб ўз сўрисига чўзилди. Ҳаммамиз китобга ёпишдик.

Талашиб ўтиришни истамай, стол ёнига энг охирида бордим. Иккита китоб: Горькийнинг «Короленко замони» билан «Рус трамвайига — 60 йил» деган брошюра қолган эди.

Илгари икки марта ўқиган бўлсам ҳам Горькийни танладим.

— Зазажон, менга қандайдир минераль китоб тегди — «Шўр бешик»¹ деган. Қанақа китоб бу? — деб сўради Тигран мендан.

— Яхши ҳикоя, албатта ўқи! — дедим мен. Кейин: — Чернишевский йўқ эканми? — деб сўрадим Гамцемлидзедан. У менга шубҳаланиб қаради, аммо ҳазиллашмаётганимни сезгач:

— Йўқ экан... — деб пўнгиллади.

— Балки Горькийни ўқирсан?

— Ўқиганман...

— Намунча Чернишевскийга ёпишиб олмасанг, Гамцемлидзе? Йўқ бўлса нима қиласан! — деди Тигран.

— Мен сиёсий озуқага, яъни сиёсий адабиётга эҳтиёж сезаман! Чунки миям жойида, сеникига ўхшаб суюлиб кетмаган!

— Опқоч-а, опқоч! Мияси жойида эмиш! Сен ҳам менга ўхшаш бир ҳаромтомоқсан, шунинг учун ҳам менинг ёнимда ётибсан... Кўнгиллари Чернишевскийни тусаб қопти! Бу ҳақда олдинроқ, турмага тушмасдан аввал ўйлаш керак эди! Энди борини ўқиб, «Таво чемо»² хиргойи қилаверасан!

— Нимани ўқиш, нимани хиргойи қилишни ўзим биламан! Ҳар ҳолда бу ердагиларнинг ҳаммаси сендақа қотил эмас! — деди Гамцемлидзе зарда билан.

— Қотилинг нимаси! Муҳтарам қотил, дейиш керак! — унинг гапини тузатган бўлди Тигран.

— Ҳе, ўргилдим сендақа закийдан! — деб хитоб қилди Гамцемлидзе.

— Уэр, «закий» дегани нима? — астойдил таажжубланиб сўради Тигран.

— Галварс! — деди Гамцемлидзе ва нариги ёнбошига ағдарилди.

— Сени отанг галварс!

— Қўйсанг-чи, Тигран, шу аҳмоқ билан тенг бўласанми! — дея баҳсга аралашди Лимон.

— Ўртоқ Девдариани, оғзингизга қараб гапиринг! — деди Гамцемлидзе жириллаб.

— Ўчир овозингни, ҳе сендақа сиёсатдонни!

¹ «Шўр бешик» — грузин ёзувчиси Р. Коркиянинг ҳикояси.

² «Таво чемо» — З. Палиашвилининг «Даиси» операсидан ария. Маъноси: «Шўрлик бошим».

— Менга пўписа қилманг! Ўғрилар салтанати эмас бу ер! — Гамцемлидзе бўш келмади.

— Деҳқонлар салтанати ҳам эмас! — деди Девдариани гавдасини сўридан хиёл кўтариб.

— Бўлди-да энди, Гамцемлидзе, биласан-ку, турма — ўғриларники! — бақариб берди Чейшвили. — Тўғримми, Чичико?

— Тўғри, тўғри, азизим! Илойим ўшалардан ортмасин!

Камерага сукунат чўкди. Ҳамма китобга тикилиб олган эди. Улар ўқияптими ё ўз хаёли билан бандми, бўғини худо билади. Менимча Исидор амакидан бўлак ҳеч ким ўқиётгани йўқ — бир соатдан буён ўшандан бошқа одамнинг китоби варақланмайди. Исидор амаки чалқанчасига ётар ва ҳадеб қўли билан Чейшвили бурқситаётган папирос тутунини ҳайдарди.

Тавба... Неча ойдан бери бир камерада яшаяпмиз. Бир-биримизни гўё миримиздан сиримизгача биладигандаймиз. Оқиқчасига гаплашамиз. Аммо айти пайтда бир-биримиздан нақадар йироқмиз! Орамиздаги мана шу жарлик менга уфқни эслатади: яқинлашганинг сари узоқлашаверади...

Маҳбусларнинг табиати ҳар хил. Бири сиртлонга ўхшайди — силлиқ, абжир. Бошқаси худди балиқнинг ўзгинаси: энди тутдим деганинда, қўлингдан чиқади-ке-тади... Яна бири — бўри: дамани ичига ютиб, пайт пойлайди. Ановиниси илондай бировнинг босиб олишидан қўрқади, шунинг учун ҳам заҳари тилининг учида. Яна биттаси зада бўлган оҳудай олазарак. Уларнинг бари-си ҳам ночор, нотагон, шунинг учун ҳам бири сиртлон, бири балиқ, бири бўри, бири илон бўлишга мажбур... Аммо дили очиқ, бебоклари ҳам йўқ эмас: бундайларнинг ичидаги тамом сиртида. Улар аллақачон тақдирга тан бериб қўйишган, нимадир юз беришини кутишади. Лекин ўша «нимадир»нинг нималигини ва қачон юз беришини турмада ҳеч ким билмайди. Аммо кунлардан бир кун юз бериши муқаррар. Ўша «нимадир» ҳамма нарсага нуқта қўяди. Ҳар ким қилмишига яраша оладиганини олади, ҳар кимнинг гуноҳи заргар тарозисида мисқоллаб ўлчанади. Ўша «нимадир»ни маҳбуслардан бири Худо, бошқаси — Тақдир, яна бирови — Адолат деб атайди.

Мен ҳам маҳбусман, мен ҳам ана шу Адолат рўёбга

чиқишини кутиб ётибман. Камера эшиги очилиб, Адолат кириб келишини ва елкамга одил кафтини ташлаб:

— Заза Накашидзе, тур, кетдик! — дейишини кутяпман...

— Гамцемлидзе, мана айбноманг! — деди назоратчи ва ранги дув оқариб кетган Гамцемлидзега буклоғлиқ қоғозни узатди.

Гамцемлидзе қўллари титраб-қақшаб қоғозни олди-ю, ҳаммамизга ҳадик билан бир-бир қараб чиқди, сўнг айбномани шоша-пиша чўнтагига солиб, жойига ўтирди.

Камерада аввалига бўғиқ бир ғовур кўтарилди, кейин ҳамма жим бўлиб қолди. Сира кутилмаган воқеа юз берган эди. Турманинг ёзилмаган қонунига кўра, ҳар бир маҳбус ўзи ҳақидаги айбномани старостага бериши, у ҳаммага ўқиб эшиттириши керак, — одамлар тақдир уларни кимга дучор қилганини, қайси маҳбус қандай айб билан қамоққа олинганини билишни хоҳлашади. Гамцемлидзе ана шу муқаддас таомилни бузган эди!..

Камерадаги вазият таранглаша бошлади. Бамисоли ҳаво етишмаётгандай эди... Ҳар биримизнинг жингиртоб бўлган асабларимиз аллақандай кўринмас иплар билан битта умумий асабга улангану бирортамиз эҳтиётсизлик қилиб ана шу ипга тегиб кетсак... ёпирай, худо кўрсатмасин... Биринчи бўлиб асаб торини чертиб кўришга Гоголь журъат этди. Ниҳоятда эҳтиёткорлик билан қўл урди, ҳар ҳолда староста, камерада ўйламай қилинган ҳар қандай ишнинг оқибати нима бўлишини яхши билади.

— Гамцемлидзе, хафа бўлмагин-у... сал чакки иш қилдингми дейман-да! — деди у бутунлай беозор бир оҳангда.

— Нимаси чакки, ўртоқ староста? — деб таажжубланди Гамцемлидзе.

— Шуниси чаккики, бу ерда ҳаммамизнинг ҳуқуқимиз бир... — Гоголь тўхтаб, Девдарианига кўз қирини ташлади. — Ўғрилар мустасно, албатта... Ҳар биримиз нима сабабдан қамоққа тушиб қолганимизни сен биласан масалан... — Гоголь яна сулиш олиб, Тигранга қараб қўйди. Гулоян билан Девдариани ўз суриларида ётишар, баҳсга аралашмасди. — Демокчманки, сен биз ҳақимиздаги ҳамма гапни биласан, энди биз ҳам сенинг кимлигингни, нима гуноҳ қилганингни билиб қўййлик-да, оғайни?

— Ҳайронман, мендан нима истайсизлар ўзи?— деди Гамцемлидзе асабийлашиб.

— Айбномани старостага узат. Қовдаси шунақа,— деди Шошиа.

— Қанақа айбнома? Ким айбловчию ким айбланувчи, ким айбдору ким бегуноҳлигини худо билади ҳали!— деб қичқирди Гамцемлидзе.

— Айбномани ўқиб бер! — деди яна Шошиа хотиржам, лекин қатъий оҳангда.

— Айбнома деганинг нимаси? — Гамцемлидзе бўш келмади.— Ёзишаверади-да оғизларига келган гапни! Мана, сен! — У Гулоянга мурожаат қилди.— Қотилликда айбланасан. Лекин одам ўлдирганмисан?

Гулоян тескари қаради.

— Ўлдирган!— унинг учун Девдариани жавоб берди.

— Ростданми? — деб сўради Гамцемлидзе Тиграндан.

Тигран бошини ҳам қилди.

— Сен пора олганмисан? — Гамцемлидзе Мебуришвилига ўгирилди.

— Порани ҳар ким ҳар хил тушунади.— Мебуришвили аниқ жавобдан қочди.

— Сен-чи, Чейшвили?

— Менга қара, Гамцемлидзе! — деди Девдариани.— Гапни айлантормасанг-чи! Орамизда фақат икки киши одам ўлдирмаган, ўғирлик қилмаган, пора олмаган, умуман бегуноҳ, бу — ҳурматли Исидор амаки билан Заза Накашидзе. Қани, ким буни рад эта олади?

— Мени ҳам айбим йўқ! — деб чийиллади Гамцемлидзе.

— Буниси бизга қоронғи,..— деди Лимон.— Узат айбномани старостага!

— Бериб бўпман! Мен учун староста йўқ! Ўзим-ўзимга старостаман! Мен сизларга папуас эмасман, менга йўлбошчининг кераги йўқ! Бу қанақа золимлик! Ҳе, ўргилдим! Сен,— у Лимонга ўгирилди,— сен мени қўрқитма! Биласанми, Америка Озодлик Декларациясининг отаси Джефферсон¹ нима деган: «Мен инсон тафаккурига нисбатан ўтказиладиган тазйиқнинг ҳар қандай кўринишига қаршиман»,— деган. Мен ҳам унинг сўзларини такрорлайман!

¹ Джефферсон Томас (1743—1826) — Американинг давлат арбоби, файласуф, АҚШ мустақиллиги баён этилган «Мустақиллик Декларацияси» лойиҳасининг муаллифи (1775 й.).

Лимон индамади.

— Тортиб олиш керак, вассалом! — деди Чичико.

Гамцемлидзе чўнтагидан айбномани чиқазди-ю, йўл-йўлакай ғижимлаганча челака қараб югурди. Аммо у кечиккан эди. Чейшвили билан Гулоян унинг йўлини тўсиб, худди чорчўпга михланган Исо Масихдай, деворга қапиштириб қўйишди.

Гоголь ерда сочилиб ётган қоғоз парчаларини йиғиштириб, энг юқори сўрига чиқди-да, айбномани ўқишга чоғланди.

— Қўйворинглар! — деб бақирди у тепадан.

Чейшвили билан Гулоян ўзларини четга олишди. Гамцемлидзе секин сирғалиб полга ўтирди-ю, деворга суянганча миқ этмай қолди.

— Джефферсон ўша гапларни гапирганда президент эди — бу биринчидан, икки миллиондан ортиқ қўшини бор эди — бу иккинчидан, қолаверса, икки юз миллиондан иборат аҳолининг мададига суянарди — бу учинчидан. Ёдингда бўлсин, Гамцемлидзе! Энди эшитинглар! — Гоголь нотиқликнинг ажойиб намунаси бўлмиш айбномани ўқишга киришди...

«Вячеслав Ражденович Гамцемлидзенинг Грузия ССР Жиноят кодексининг 118-моддасида кўзда тутилган жинояти юзасидан

АЙБНОМА

Жиной иш... йил 20 ноябрда Тбилиси шаҳар Оржоникидзе район прокуратураси томонидан қўзғатилган.

Шу иш юзасидан ўтказилган тергов натижасида қуйидагилар аниқланди:

24 октябрь куни тахминан соат 23 дан 30 минутлар ўтганда Вячеслав Ражденович Гамцемлидзе ўз дўсти, ҳозирги пайтда ҳибсда бўлган Вахтанг Кириллович Гамкрелидзенинг квартирасига (Чавчавадзе проезде, 761-уй) келади ва унинг умр йўлдоши Елена Абибовна Гажонияга 100 (юз) сўм пул беради. Жабрланувчи Гажониянинг гувоҳлик беришича, Гамцемлидзе Гамкрелидзенинг яқин дўсти сифатида олдинлари ҳам унга моддий ёрдам бериб турган. Аммо бу гал 100 (юз) сўм эвазига Гамцемлидзе Гажонияга бирга ётишни таклиф қилади. Жабрланувчи Гажония эри қамоқдалиги сабабли бир неча йилдан бери сўққабош эди, шунга қарамай, Гамцемлидзе билан жинсий алоқа қилишдан қатъиян бош

тортади. Жабрланувчи Гажониянинг гувоҳлик беришича, у Гамцемлидзенинг ўзига ғалатиноқ қараб юрганини илгари ҳам сезган. Таклифи рад этилгач, айбланувчи Вячеслав Ражденович Гамцемлидзе (оилали) ўз ҳирсини қондириш мақсадида жабрланувчи Гажонияга ташланади. Қўшнилариининг диққатини тортмаслик учун жабрланувчи Гажония анчагача чидайди, овозини чиқазмайди, аммо айбланувчи Гамцемлидзе хиралик қилаверади. Шундан сўнг жабрланувчи Гажония айбланувчи Гамцемлидзенинг чап елкасидан қаттиқ тишлаб, бир парча гўштни узиб олади, Гамцемлидзе қичқириб юборади. Унинг овозини эшитиб югуриб кирган қўшнилари қутуриб кетган Гамцемлидзе жабрланувчи Гажониянинг кўйлагини йиртиб ташлаганини, уни зўрламоқчи бўлаётганини, аёл Гамцемлидзенинг қучоғидан қутулишга зўр бериб уринаётганини кўришади...»

Гоголь айбномани ўқиб бўлиб, ҳаммага бир-бир назар ташлади. Тош қотган маҳбуслар унга бақрайиб қараб туришарди. Айбномада ёзилган гаплар улар учун, худди мусаффо осмонда гумбурлаган момақалдироқдай, кутилмаган ва тушунарсиз бир нарса эди.

Гоголь сўридан тушиб, Гамцемлидзенинг олдига келди.

— Ҳуш, буёғи қандоқ бўлди?

— Ёлғон! Ҳаммаси ёлғон! — деб қичқирди Гамцемлидзе.

Шу он Гоголь бир силтаб, Гамцемлидзенинг чап ёқасини йиртди, очилиб қолган елкасидаги қизғиш чандиқни ҳамма кўрди.

Беҳад таранглашган асаб торлари чирс узилди...

...Шундан кейин юз берган воқеани эсласам, юрагим орқасига тортиб кетади. Ҳамма бараварига Гамцемлидзенинг устига ёпирилди. Биров уни тепкилар, биров аямай мушт солар, Гамцемлидзе эса гужанак бўлиб олиб, ҳар зарба тушганда чўзиб-чўзиб инграрди.

Чидаб туrolмадим. Ўзимни оломон устига отиб, дуч келганини қарамасдан муштлайвердим.

— Нима қилипсишлар, қотиллар! Бас қилинглари! Бўлди! Ўлдириб қўясизлар-ку! Бас қилинглари!

Кейин чопиб бориб, эшикни муштлай бошладим.

— Ёрдам беринглари! Ўлдириб қўйишади! Ёрдам беринглари!

Кимнингдир бақувват қўли мени эшикдан узиб олди. Рўпарамда кўзлари қонга тўлган Гоголь ҳансираб ту-

рарди. Яна Гамцемлидзе томон юлқинган эдим, иягим остига тушган муштдан ер-парчин бўлдим...

...Қўзимни очганимда камера сув қўйгандай эди. Гоголь билан Гамцемлидзедан бошқа ҳамма ўз жойида ўтирарди.

Ўшимга келганимни кўрган Тигран бир муддат менга индамай тикилиб турди-да, энсаси қотиб қўл силтади:

— Шу одамни қотилликда айблашяптими?!

— Нима гап бўлди ўзи? — деб сўрадим ёнимда ўтирган Исидор амакидан.

— Гап шундаки, бу ерда ўтирганларнинг кўпчилиги хотинларини дўстларининг паноҳига қолдириб келишган...

— Ўлдиришдими уни?

— Йўқ.

— Айбномага ишонасизми, Исидор амаки?

— Қайдам... Толстой: «Шайтон, бу — йўлдан озган фариштадир», — деган. Демак, гуноҳ қилмасидан олдин шайтон ҳам фаришта бўлган... Мен Толстойга ишонаман...

Исидор амаки ўрнидан туриб, ўз сўрисиغا ўтди.

УЧРАШУВ

Ўзун, энсиз хона. Ўзун, энсиз стол. Ўзун, энсиз икки-та скамейка. Столнинг бир томонида — маҳбуслар, иккинчи томонида уларнинг ота-оналари, қариндош-уруғлари ўтиришади. Столнинг икки бошида, тамада ва унинг ёрдамчисидай, назоратчилар тик турволади. Вақти-вақти билан стол ёнида ўтирганларга: «Бўлди, бўлди, тура қолинглар!» — деб луқма ташлаб қўйишади. Пичир-пичир билан бошланган суҳбат охири ғала-ғовурга айланиб кетади. Маҳбуслар энтика-энтика нималарнидир тушунтиришади, илтимос қилишади, яқинлари «хўп» дегандай бош ирғашади, ваъда беришади, қўллари билан кўзёшларини артишади.

Ниҳоят хайрлашув пайти келади. Учрашув муддати тугади. Келганларни бошқа хонага чиқазиб юборишади. Маҳбусларни эса биттама-битта камераларга тарқатишади.

Ҳамма жойда бўлгани каби турмада ҳам учрашувнинг ўз вақт-соати ва тартиб-қондаси бор. Шу бонсдан назоратчи мени учрашувга чақирганида жуда таажжуб-

ландим. Бўш хонага киритвориб, ўзи қаёққадир жўнаб қолгани эса яна ҳам ажабланарли эди.

Мен стол ёнига ўтириб, рўпарадаги эшикка тикилиб туравердим. Ҳеч ким чиқмади. Сабр косам тўлиб кетди. Билагимнинг томирини ушладим-у, ўзим ҳам кулиб юбордим: юрагим деворнинг орқасида турган назоратчи ҳам эшитадиган даражада гупиллаб уриб ётибди-ю, томирни ушлаб кўришга бало борми?!

Бирдан эшик очилиб, хонага ойим кириб келди.

Эғнида эски, аммо яхши сақланган коверкот плаш, бўйнида оқ холли кўк рўмол, қўлида кичкина қора саквояж билан термос.

Ойим бақирмади, йиғламади, кучоғини очиб югурмади. Шошмасдан стол ёнига келди-ю, қўлидаги нарсаларини қўйди. Сўнг:

— Салом, ўғлим! — деди.

— Салом, ойижон!

Кейин саквояжни очиб, ичидан бир қути сигарета олди. Гугуртни чақиб, лабига яқин олиб борганидагина ияги билан қўллари титраётганини кўрдим.

— Фақат йиғламанг, ойижон! — дедим аста.

— Йиғламайман, ўғлим! Йиғлайвериб кўзимда ёш қолмаган...

Ойим сигарета тутатди. Сўнг саквояж билан термосни олиб, менга яқинроқ келиб ўтирди.

...Ё алҳазар, бу аёлга айтадиган қанча гапим бор-у! Жуда кўп нарсаларни ҳикоя қилиб беришим, тушунтиришим, илтимос қилишим керак! Қани энди кўксига бош қўйиб, етказган заҳматларим учун узр сўрасам, худди уникидай, кўзёшларим тугагунча йиғлайверсам, йиғлайверсам, йиғлайверсам!.. Бу кунни қанча кутдим! Мана энди ойижоним рўпарамда ўтирибди-ю, худди фалаж бўлган одамдай, ўрнимдан жиплолмайман, ёнига бориб, оппоқ сочлари ярашиб турган бошини бағримга босолмайман...

Ойим аҳволимни тушунди шекилли, шундоққина ёнимга келиб ўтирди, сўнг атрофга тезгина бир аланглаб олдию, термоснинг тунука қопқоғини очиб столга қўйди ва унга титроқ қўл билан қайноқ, кўпириб турган қаҳва қўйди.

Қаҳванинг хушбўй ҳиди гуп этиб димоғимга урилиб, бошим айланиб кетди. Бир ой жазирама саҳрода сувсиз қолган бадавийдай қаҳвага ёпишдим. Термоснинг қизиб кетган қопқоғи бармоқларимни, лабларимни,

тилимни куйдирар, аммо мен ҳеч нарсани сезмасдим. Бунақа роҳатни сўз билан тушунтириб бўлмайди. Хушбўй ичимликни энтикиб ҳўпларканман, ойим чурқ этмай илиқ кафти билан нуқул бошимни силарди. Шу тобда дунёда иккаламиздан бўлак ҳеч ким йўқдай эди назаримда.

Анчадан кейин тилимиз калимага келди.

— Яна ичасанми? — деб сўради ойим.

Мен бош силкидим.

Энди шошмасдан, қаҳванинг аллақачон унутилган таъмини сезиб ича бошладим.

— Қаҳва яхши эканми?

— Жудаям зўр!... Учрашувга қандай қилиб рухсат олдингиз, ойи? Тергов тугаптими?

Жавобни кутиб, бутун жисмим қулоққа айланди. Худо кўрсатмасин, тергов шу босқичда тугаган бўлса, тамом бўлдим! Ахир айбисизлигимни ҳали исбот қилолганим йўқ-ку!

— Йўқ, тергов давом этади, аммо ишингни энди бошқа терговчи кўrsa керак... Сочингни олиб ташлашибди-да, а? — деб қолди ойим жилмайганча, гапни бошқа ёққа буриб.

— Буни қаёқдан билдингиз, ойи?

— Министрнинг олдига кирдим.

Мен донг қотиб қолдим.

— Қанақа министр?

— Ички ишлар министрига-да, қанақа министр бўларди?

Ё раббим, нималар бўляпти ўзи?! Министрга кирипти-я! Ахир мен уни тушимда кўрган эдим-ку!..

— Қачон, ойи?!

— Ўн тўртинчи июнь куни.

Қичқириб юборишимга сал қолди. Қанақа тасодиф бу! Тушимни ойнмга айтиб берсаммикин ёки йўқми? Улгуролмайман, ҳали замон учрашув вақти тугайди. Кейин, ишониши ҳам гумон...

— Ўша мен эдим-да, ойи!

— Нима?

— Сиз гаплашган министр — мен эдим!

— Баракалла, ўғлим! Асло руҳингни туширма! — деди ойим кулиб.

— Йўқ, рост айтяпман!

— Дарвоқе, сенга қаеридир ўхшаб кетади. Лекин мен унга, министрга: турмада ётган ўғлимга ўхшаркан-

сиз, деёлмайман-ку!.. Сендан бор ҳақиқатни аниқлашга сўз бердим. Эшитяпсанми? Бор ҳақиқатни! Мени хижо-латга қўйма, ўғлим!

Ойимнинг овозида шунча дард, шунча ўтинч бор эди-ки, ўлкам тўлиб, йиғлаб юборишимга сал қолди.

— Ростом иккаламизда айб йўқ, ойи! Ёлғон бўлса, ўлай агар! Бунн Харабадзе ҳам тасдиқлайди!

— Ҳм. Харабадзе дегин... Анови ҳўкиз Ростом Амил-ахвари бошини шунақаям айлангириб ташлаганки, ун-дан тайинли бир гап чиқишига ҳам ишонмай турибман...

— Кўрдингизми уни?

— Нуқул кулади, бир нималар деб гўлдирайди... Го-ҳо, мени гапиртиришмаяпти, деб бақириб қолади...

— Ўша кеча ҳам шунақа деган эди...

— Адвокат университетдан сенга характеристика олиб келиб беришимни илтимос қилди.

— Деканга боринг.

— Бордим...

— Хўш?

— Местком раисига жўнатди.

— Нима учун?

— Характеристика бериш — касаба союз ташкилоти-нинг вазифаси, дейди.

— У нима деди?

— Бермади.

— Нега?

— Сенинг қотил эмаслигинг тўғрисида справка талаб қилди.

— Ким бераркан бунақа справкани?

— Шунисига бошим қотиб қолди-да!

— Энди нима бўлади?

— Қўшнилардан характеристика олиб борган эдим, қабул қилмади: думалоқ муҳр керак эмиш.

— Вой ярамас-эй! Ўзим уни раисликка сайлаган эдим-а!

— Додингни кимга айтасан!

— Нима қиламиз энди, ойи?— дедим ҳафсалам пир бўлиб.— Характеристика беришмапти, Харабадзе касал...

— Аллақандай «Ангинин» деган дори бор эмиш, японларники...

— Зўр-ку! — мен суюниб кетдим.

— Зўрликка зўрку-я... Аммо бутун Грузияда атиги икки шишача бор экан-да... Биттасини кимгадир бери-шибди, иккинчисини ҳам бировга асраб туришганмиш...

— Олиб сотарларда-чи?

— Қайдам... Эҳтимол бордир, лекин нархи осмонда-да...

— Ойижон! Жон ойи! Харабадзени қандай қилиб бўлса ҳам даволаш керак!

— Балки ҳожати йўқдир?

— Менга ишонмаяпсизми, ойи?

— Гап унда эмас, ўғлим... Харабадзе ҳамма айбни сизларга ағдарса-чи, унда нима бўлади?

— Бунақа бўлиши мумкин эмас! Ойижон! Ҳамма нарсани сотинг-у, лекин дорини топинг! Акс ҳолда хароб бўламиз.

— Харабадзенинг қариндошлари ўша дорини қидирмаяпти деб ўйлайсанми? Йўқ ҳеч қаерда!

— Ҳамма нарсани сотинг, ойи!

— Нимани сотаман, ўғлим?

Ҳа, дарвоқе, ниманиям сотарди? Эсимни таниганимдан бери уйимиздаги буюмларни сотамиз...

— Қарз олинг, ойи! Чиққанимдан кейин ўзим узаман... Ортиғи билан узаман!

— Бўпти, ўғлим!

— Бирортасидан сўранг.

— Албатта сўрайман, ўғлим.

— Анови... Харабадзенинг уруғлари билан гаплашинг. Ҳаммасига ўша галварс сабабчилигини тушунтиринг. Шишани ўша отган!

— Тушунтираман, ўғлим, тушунтираман.

— Қандай қилиб бўлса ҳам даволашсин! Бўлмаса ўлдираман, калласини оламан у аблаҳни! Энди менга бари бир!

— Хўп, ўғлим, айтаман!

— Мени қотил деб билишларини истамайман!

— Тўғри қиласан, ўғлим!

— Айтинг ҳаммасига — терговчига ҳам, министрға ҳам, судьяга ҳам, Харабадзенинг уруғларига ҳам, врачга ҳам, анови гувоҳлар, — саккизта эркакка ҳам айтинг: нима бўлганини яхшилаб эслашсин! Менга ишонишсин! Бўлмаса уларни ҳам, ўзимни ҳам ўлдираман.

— Айтаман, ўғлим, айтаман!

— Нима қиларди орага суқилиб! Тинчгина ўтирган эдик! Ким уни қақирибди?! Ўзи хиралик қилиб ёнимизга ўтирволди!

— Қўй, ўзингни бос, ўғлим! Қўлимдан келган ҳамма нарсани қиламан! Ўзингни бос, болагинам!

— Йўқ, йўқ, йўқ!

Бутун вужудим титрарди. Ойим сакраб туриб, елкамдан қучди.

— Бўлди, ўғлим, бўлди! Сени ташлаб қўймайман, ҳамма ишни қиламан! Керак бўлса, одамлардан садақа сўрайман! Бу ҳам етмаса, жонимни тикаман! Сендан юз ўгирмайман, ўғлим! Сени қаёққа жўнатишмасин, судьянинг оёғини ўпиб бўлса ҳам, изингдан боришга рухсат оламан! Рухсат бермаса, мен ҳам жиноятга қўл ураман! Иккаламиз бирга бўламиз! Қўрқма, қўзичоғим!..

Мен тиз чўкиб, ойимнинг тиззасига бош қўйдим, қўлларини ўпа бошладим.

— Мени кечиринг, ойижон! Кечиринг!..

— Унақа дема, ўғлим! Сендан мен кечирим сўрашим керак — келиб, ярангга туз сепдим... Майли, ҳечқиси йўқ, бу кунлар ҳам ўтиб кетади!..

Хонага назоратчи кирди.

— Учрашув вақти тугади,— деди у бизга қарамасдан.

— Яна бир минут, ўғлим, атиги бир минутгина! — деб ёлворди ойим.

Назоратчи индамай чиқиб кетди.

— Тур, ўғлим! Дадил бўл! Қани, менга қара-чи! Едингда тут: ҳамма илтимосларингни бажо келтираман. Қўрқма!

— Раҳмат, ойи!

— Яқинда сени янги терговчи чақиради.

— Раҳмат, ойи!

— Лекин қўполлик қилма!

— Хўп, ойижон!

— Мулойим гаплаш, ҳаммасини тушунтир, ишонтиргин уни!

— Ҳаракат қиламан, ойи!

— Энди хайрлашамиз! Ўзингни эҳтиёт қил! — Ойим ўрнидан турди.

— Бўпти, ойи!

— Берироқ кел-чи...

Мен ойимнинг ёнига бордим. У мени бағрига босиб, ҳўнграб юборди. Қўзёшлари юзидан думалаб тушиб, иягидан чакиллаб тома бошлади. Мен ноқобил фарзанди учун қўзёшларини ҳанузгача асраб қололган онамга ҳайрат билан боқардим.

Уни аста ўтқиздим. Ойим қўлларини стол устида чал-

каштириб, билагига бошини қўйганча силкиниб-силкиниб йиғлайверди.

Бир минут ўтди, икки минут ўтди... Назоратчидан дарак йўқ эди. Чидасизматим. Бориб эшикни муштлашга тушдим. Ҳовлиқиб назоратчи кирди.

— Олиб кетинг мени, илтимос!

Назоратчи ойимга қаради. Ойим рўмолининг учи билан кўзларини артиб, бош ирғади ва назоратчига мамнун жилмайиб қўйди.

Биз хонадан чиқдигу чурқ этмай коридорни босиб ўтдик. Назоратчи ҳовлидаги водопровод олдида тўхтаб сув ичди, енгил билан оғзини артаркан:

— Ич! — деди менга.

Сув ичгим йўқ эди, назоратчининг ҳам чанқоқ эмаслигини сезиб турардим. У азбаройи мени деб тўхтаган эди.

— Ювинвол, йигитча! — деди у яна.— Яхшимас, кўзларинг қизариб кетипти...

Юзимга ҳовучлаб муздай сув сепдим, анча енгил тортиб, назоратчига миннатдорлик билан қарардим,

— Ойингми? — деб сўради у.

— Ҳа!

— Сезувдим, кулгиларинг ўхшаркан.

— Эҳтимол.

— Уят эмасми?

Мен назоратчига таажжуб билан боқдим.

— Нега тикилиб қолдинг? Уялмайсанми, дейман?— деб такрорлади у.

Индаматим, қондага кўра қўлимни орқамга қилиб, юриб кетдим.

СЕНТИМЕНТАЛ ГУМАНИЗМ

Турмада ўғрининг ошиғи олчи, у ҳеч кимга бўйсунмайди. Ўғри бировнинг ишига аралашмайди, биров ўғрининг ишига аралашуви ҳақида-ку гап бўлиши мумкин эмас. Шунга қарамай, маълумоти, касби, қисмати, хулқ-атвори ва миллатидан қатъий назар, бошқа ҳар қандай кишидан кўра ўғри билан турмада ётган минг марта афзал. Ўғри йўқ камера кимсасиз оролга ўхшайди, кема ҳалокатига учраганлар бу ерда кимдир қутқаришини кутиб, бир-бирларининг гўштарини ейишади. Ўғрилар ўртасидаги тенг ҳуқуқлилики кишини баъзан ҳайратга солади! Ўғри ўғридан фақат маълумотининг қай даража-

да эканлиги билангина фарқ қилади, чунки уларнинг конституциясида мажбурий умумтаълим тўғрисидаги модда йўқ. Дарвоқе, маълумот ўғрига ҳеч қандай имтиёз ҳам бермайди: уларнинг бари бир хилда бахтсиз. Улар учун ижтимоий, моддий ёки миллий чегара йўқ. Ўғри Месопотамияданми, Танзанияданми, Чохатауриданми — бари бир ўғри. Ўғрилар учун қора, оқ, қизил, сариқ ранглар ҳам бўлмайди — ҳамма ўғри бир хилда қора. Ўғри ишламайди, унинг касби йўқ, шу сабабли унинг учун касб рақобати ёки касбдан ғурурланиш деган туйғулар ҳам бегона. Ўғриларнинг бирдан-бир касби — ўғирлик. Ўғри ўғрини қандайдир буюк фазилати учун ҳурмат қилиши мумкин, лекин бу унинг шахсий иши. Ўғрилар турмада бирга тамадди қилишади, сўнги бурда нонни бўлиб ейишади, ҳаммавақт бир-бирларини қўллаб қувватлашади. Ўғри озодликда қанчалик қўрқоқ ва ишончсиз бўлса, турмада шу қадар ботир ва шеригига беҳад садоқатли бўлади. Турма ўғрилар учун бамисоли жаннат, бу ерда улар ўзларини денгиздаги балиқдай ҳис қилишади. Шунинг учун ҳам улар камерани тозалашмайди, шунинг учун ҳам Гоголь тузган навбатчилар рўйхатида ҳаммамизнинг фамилиямиз бор-у, Девдариани билан Гулояннинг фамилияси йўқ.

Бугун Шошиа билан Мебуришвили навбатчи. Улар челақни бўшатиб келишди, бакка сув тўлғазишди, мана энди Шошиа тўнғиллай-тўнғиллай камерани супурипти. Тигран иккаламиз шахмат ўйнаймиз, бошқалар ўз сўриларида чордона қуриб ўтиришибди.

— Нима, бошқалардан ёмон ўғриманми? Бошқалардан кам ўғирлаганманми? — деб қолди бирдан Шошиа жиғибийрон бўлиб.

Гапни қаёққа бураётганини сезиб турган бўлсам ҳам, индамадим...

— Рост-да, кимдан камим бор? — деди яна Шошиа супурги дастаси билан оёғимизга туртиб.

Тигран фарзинни кўтарганча қотиб қолди. Аввал менга, сўнг Шошиага қаради.

— Ким ҳақида гапиряпсан, азизим Шошиа? — деб сўради ниҳоят.

Шошиа унинг сўзларига парво қилмай, бидирлай кетди:

— Ўғримисан, Мао Цзэ-дунмисан, Искандар шоҳмисан — менга бари бир! Тозалик ҳаммага керак! Ҳа! Бош-

қаларнинг ахлатини тозалаш менинг ишим эмас! Шуми адолат?!¹

— Зазажон, кимни чалпияпти бу? — деб сўради Гулоян мендан.

— Юрсанг-чи, менга жавоб бериб юборишса, ўйинимиз чала қолади.

— Хаши¹ саккиз! — деди Тигран шахмат донасини суриб.

— Кабоб² тўрт! — деб жавоб бердим мен.

— Сенга фақат майнавозчилик бўлса! — Шошиа менга ташланиб қолди.

— Нега унақа дейсан, Шошиа, кеча навбатчилик қилдим-ку! — дедим ҳайрон бўлиб.

— Сени айтаётганим йўқ... Бошқалар бор...

— Ким ўша бошқалар? Менми?

— Албатта! Девдариани икковинг! — деди Шошиа бўш келмай.

— Хўш, нима демоқчисан? Гапир!

— Шулар билан тенг бўласанми, Шошиа?! — деб бақриб берди Мебуришвили. — Биласан-ку, турма ўғриларники. Тўғрими гапим, староста?

— Сен етмай турувдинг! — деди гижиниб Гоголь. — Айтилди-ку: ўғри — турманинг хўжайини. Яна сўрайдиган бўлсанг тилингни суғуриб оламан!

— Мен нима дедим? — Мебуришвили ўзини оқлашга тушди. — Турма ўшаларники дедим, холос.

— Ўшаларинг — ким? Нега уларники бўларкан?! — Шошиа яна қайнаб кетди. — Ишлаш, супуриб-сидириш, челақни бўшатиш, сув ташишга келганда турма уларники бўлмай қолади, еб-ичиш бўлса жон дейишади.

— Шошиа, ишламаган — тишламайди, дея кўрма зинҳор! Балоба қоласан! — дедим мен.

Ҳамма кулди.

— Рост-да! Турмада шулар хўжайин, бошқа жойда эса... — Шошиа уёғини айтишга журъат этолмади.

— Хўш, хўш... Бошқа жойинг қаер? — деб сўради Тигран.

— Нима, турма шунчалик камёб нарса эканми? Марҳамат, биздан ажралиб, «Совет Иттифоқи ўғриларининг

^{1,2} Хаши, кабоб — миллий таомлар. Гулоян билан Накашидзе хаши деганда «Н»ни, кабоб деганда «К»ни (шахмат таклари) назарда тутишади.

Автоном республикаси»ни тузиб олишсин! — деди Шошиа.

— Лимон иккаламиз ҳам ўғри эканлигимиз ёдингдан чиқдимиз? — Тигран шундай дедию шахмат тахтасидаги доналарни сидириб ташлади.

— Ҳой, одамлар! — Шошиа сўрида ётганларга ўғирилди. — Нима деяпти булар? Биздан ортиқ жойи бор эканми буларни? Лимон иккаласи нимани қойил қип қўйипти? Биттаси ўн сўм учун одам ўлдирган, иккинчиси ёпиқ бозорда бир ночор деҳқоннинг пишлоғини ўғирлаган. Ҳой, Гулоян, шунини билиб қўй: мен ўмарган пулларни бутун уруғ-аймоғинг бир бўлиб ўн йилда ҳам санаб тугатолмайди! Бир миллион тўққиз юз минг! Бу қўлга тушганимдагиси! Сув қилиб юборган пулларимни санашга яна ўн йил керак! Хўш, қани айт-чи, ким кўпроқ ўғирлаган: менми ё Лимон икковингми? А? Мендан қареларинг ортиқ? — Шошиа жаҳл билан супургини полга улоқтирди-ю, икки қўлини белига тираганча Гулоянга тикилиб қолди.

— Шошиа, — деди ранги оқариб кетган Тигран. — Чипқонлигингни билардим-у, лекин қачон ёрилишингни билмасдим! — Шундай деб у ўз сўриси ёнига борди-да, бир тортишда тушагини чокидан сўкиб, ичидан устара чиқазди.

Ҳамманинг нафаси ичига тушиб кетди. Устара борлиги ҳеч қайсимизнинг хаёлимизга ҳам келмаганди. Шошиа орқасига тисарилдию деворга суянганча қотди-қолди.

Девдариани сўридан сакраб тушиб, Тиграннинг йўлини тўсди.

— Нима қиласан жўжахўрозлик қилиб! Буёққа ол устарани!

— Қўйвор, Лимон, қонини ичаман бу аблаҳни! — деди Гулоян титраб.

— Узат, деяпман!

Гулоян устарани Лимонга бериб, рўпарамга ўтирди. Пайтдан фойдаланган Шошиа шоша-пиша ўз сўрисиغا чиқволди.

Девдариани устарани буклаб, Исидор амакининг сўрисиغا отди.

— Яшириб қўйинг, Исидор амаки!

Сўнг Шошиага ўғирилди:

— Гоголадзе!

Ўтакаси ёрилган Шошиа миқ этмасди. Шу тобда у

итдан қочиб дарахтга чиқволган, ғажиб ташламоқчи бўлиб пастда ириллаётган рақибига даҳшат билан тикилиб турган мушукка ўхшарди.

— Гоголадзе! — дея такрорлади яна Девдариани. — Қаерим сендан ортиқлигини айтайми?... Биринчидан, мен — Девдарианиман... Иккинчидан, мен одамман, сен — ҳайвонсан... Учинчидан, миллион сўм ўғирлаган махлуқ қайтиб бу ишни қилмайди! Сизлар-чи? Сизлар нима қилгансизлар? Шеригинг Гварамадзе миллион сўмни дарахт тагига кўмиб қўйибди. Одамми у?! Йўқ, палид у! Сен ҳам шунақасан! Сен ҳам пулни ерга кўмиб қўйган бўлсанг керак ҳойнаҳой! Ўлганингдан кейин болаларинг қанаққиб топади ўша пулларни?! Қабрингга тупуришади ҳали! Билдингми?

— Нега, нима учун? — деб ғўлдиради Шошиа.

— Шунинг учунки, сен ҳам палидсан!.. Пулни ҳам ерга кўмадимми одам!.. Наҳотки пулга муҳтож қариндошларинг бўлмаса? Ёки кўча-кўйда қўл чўзиб турган тиланчига ҳам кўзинг тушмаганми? Черковга боргин эди, шу пайтгача ер ютмаганига шукроналар айтиб, шам ёққин эди!.. Пулни кўмганмиш-а! Ҳў, текинтомоқ иблислар!.. Яна ўзингларни бизга солиштириб ўтирибсизларми?! Сен ҳеч қачон бу ердан чиқиб кетолмайсан, чунки озодликда юришга муносибмассан! Сени суягинг шу ерда чириши керак!

— Чирияпти-ку ҳалиям! — деди Шошиа йиғламсираб.

— Баттар бўл! Сенлар одаммисанлар? Еб тўймас, очкўз аждарҳосанлар! Сенларга қанча бўлса ҳам оз кўринаверади! Бугун — бир миллион, эртага — икки миллион, индинга — уч миллион бўлса дейсанлар!

— Мен давлатдан ўғирлайман, сенлар камбағал одамларни шиласанлар! — деди Шошиа ўзини оқлаган бўлиб.

— Камбағалларни эмас, сенга ўхшаган аблаҳларни шиламиз!

— Мен меҳнат қиламан!

— Меҳнат қиламан? Ҳозиргина «ўғирлаганман» дединг-ку?

— Ўғирлаган бўлсам ўғирлагандирман. Лекин сен нега энди мени шиласан?

— Ўғирлаган ўғри — ўғри эмас, исини чиқазмаган ўғри!

— Айтдим-ку, мен давлатникини ўғирлайман. Бу бутунлай бошқа нарса!

— Нима, давлатга пул керак эмасми сенингча? Ёки давлат — соғин сигирми? Сенга ўхшаган ҳаромхўрлар кечасию кундузи қонини сўриб турганига чидаган давлатга раҳмат! Ўлай агар, раҳмим келади давлатга!

Шу гапларни гапираётганида Девдарианининг кўнглидан нима ўйлар кечганини билмайман-у, аммо Шошиага ўхшаганлар қонини сўриб ётганини кўз олдимга келтириб, давлатга ростдан ҳам ичим ачиб кетди.

— Бўпти, бўпти, Девдариани, энди қўлимга рўмолча олиб, давлатга мотам тутарканман-да! Топган етимчангни қара-ю! — деди Шошиа кесатиб.

— Шунча пулни нима қиласанлар, а? Деворга ёпиштирасанларми?

— Бола-чақага, Лимон, фарзандларга, — деди Шошиа маъноли жилмайиб.

— Бола-чақа эмиш-а! Биламан сенларни! «Ҳақиқий грузин» қилиб ўстирмоқчисанлар-да, а? Зиёлиларни тарбиялаясанлар? Инглиз тили, музика, рақс... Тоғда дача, денгиз бўйида дача, ўрмонда дача, машина, диплом, Тбилисида «ёғли» жой, ҳашаматли уй... Хўш, болаларнинг ўзлари нима қилишади, а? Унақа ношудларни кимга кераги бор? Ҳе, қўшмозор бўлинглар ўша такасалтангларнинг билан! Тағин Тигранга таъна қилганига ўласанми! Тигран бир одамни ўлдирган, бунинг учун жавоб беради. Сен-чи? Сен кулиб туриб минглаб одамларни жонини оласан, энди жавобгарликдан қочмоқчимисан?! Камерани йиғиштиришдан бўйин товлайсан! Челакни бўшатиб келишга оғринасан! Ҳў, ярамас! Пастга тушгин, каллангни мана шу челакка тиқмасам одам эмасман!

Девдариани нафасини ростлади.

— Ўзинг-чи, ўзинг! — деб тўнғиллади Шошиа. — Ўзинг фариштамисан?! Ҳе, ўргилдим!..

— Мен ўзимни фариштаман деётганим йўқ! Ўлганимдан кейин зурриётим тугайди. Сен бўлсанг, иккита ит-ваччанг етмагандай, яна аллақандай Сиранушга уйла-ниб, ҳалигиларни кўпайтирмоқчимисан!

— Уйланаман! — деб бақирди Шошиа, гўё Девдариани севгилисини тортиб олаётгандай.

Ортиқ чидаб бўлмасди. Бениҳоя таранглашган асаб торлари ё узилиши ё бўшашиши керак эди... Шошианинг охирги нидоси жонга ора кирди: асаблар бўшашиб, ҳамма кулиб юборди...

— Ол-а! Бир-бировларининг кекирдакларини узиб

олишади, деб ўйловдим. Булар ҳиринглашади-я! Хуш, нега куласанлар? — деб тўнғиллади Тигран сўрисига чўзиларкан. Девдариани ҳам ўз жойига қайтди. Мен Исидор амакининг ёнига ўтирдим.

— Эшитдингизми, Исидор амаки? Бу Лимон эмас, нақ Маратнинг ўзгинаси!

Исидор амаки бош-ирғаб қўйди, бир лаҳза ўйланиб турди-да, сўнг қўлини юқорига кўтариб, эҳтирос билан хитоб қилди:

— Агар Кавкасионининг мангу музликлари қалби қайноқ, руҳи тетик, феъли кенг ватандошларимизни ҳовридан тушириб турмаганда улар ўзларидаги беҳисоб нуқсонларга қарамай ажойиб мўъжизалар яратишган бўлур эди...

Сентиментал (французча) — ҳаддан ташқари таъсирчан, йиғлоқи дегани.

Гуманизм (лотинча) — одамларга муҳаббат, инсон қадр-қимматига ҳурмат туйғуси билан йўғрилган дунёқараш.

«Гуманизм» деган сўз библиядаги илк сўзлар ичида нечанчи ўринда туришини ёки Ер юзида инсон пайдо бўлганидан кейин қайси минг йилликда бу сўз биринчи бор тилга олинганини аниқ билмайман, лекин бир нарсаси шубҳасиз: энг улуғ инсонпарварлик олло-таоло гуноҳга ботган Одам Ато билан Момо Ҳавони жаннатдан қувиб юбориб, шу тариқа уларни абадий ҳузур-ҳаловат ва беташвиш турмуш азобидан халос этганида содир бўлган.

Ушанда яратганнинг бу қилмишини кўпчилик, жумладан Одам Ато билан Момо Ҳаво ҳам, ўта шафқатсизлик деб баҳолашган эди. Энди эса, бу воқеага йиғирманчи асрнинг иккинчи ярмидан туриб назар ташлаганимда парвардигор инсонпарварлиكنинг, ўз бандаларига меҳр-шафқатнинг олий намунасини кўрсатганига астойдил имон келтираман. Одам Ато билан Момо Ҳавога ҳаёт қувончларини бахш этган, уларнинг томирларини қайноқ қон билан тўлдирган, жаннат нағмаларидан мудроққа кетган қалбларида изтироб ва эҳтирос оловини ёққан оллоҳнинг бу иродасини яна қандай баҳолаш мумкин?!

Мана шу ҳақиқий гуманизм, мана шу буюк инсонпарварлик учун парвардигори оламга Одам Ато ва ра-

фиқасининг беҳисоб ва миннатдор авлодлари номидан қанчадан-қанча шукроналар айтганман...

Энди сентиментал гуманизм масаласига келсак, бу тушунча анча кейин пайдо бўлган, уни, худо каби, одамлар ўйлаб топишган ва шуниси ажабланарлики, одамлараро муносабатнинг бу маҳсули... турмада дунёга келган...

Турмада ҳамма раҳмдил бўлиб кетади. Масалан, Гулоян кунбўйи Р. Қоркиянинг «Шўр бешик» ҳикояси қаҳрамонининг аччиқ қисматига ачиниб, ёш тўкиб ўтирди.

— Шу ҳам ишми? Ёш болани армияга олишга уялишмаганини қаранглар-а! Аблаҳ оқ гвардиячилар-чи? Унга ўқ узиштипти-я! Бола отдан йиқилганида одамларнинг кўзи қаёқда эди? Ёрдам беришса бўлмасмиди? Сизлар мана шунақасизлар, грузинлар!

— Ҳикоя грузинлар ҳақида эмас-ку, Тигран! Ундан ташқари, замон шунақа эди у пайтда... Уруш кетаётган эди...

— Э, қўйсанг-чи! Уша ерда бўлганларнинг ҳаммасини пешонасидан отиш керак! Ўн беш йил намакобда ётиб кўр-чи, нима аҳволга тушаркинсан!..

Тигран, тонетлик ўрмончини киприк қоқмай жонидан жудо қилган Тигран юм-юм йиғларди.

Турмада марҳумларга ҳам ачинишади: Лаврентий Павлович Мебуришвили, истеъфога чиққан (ёки ишдан ҳайдалган) майор, қабристоннинг собиқ директори, ҳар бир қабр устига кунига уч мартадан борардим, бирининг атрофидаги гулларга сув қуярдим, иккинчисининг тепасида соатлаб ёш тўкардим, таниш-билишларнинг қабр тошлари чангини мана шу шоҳи рўмолчам билан артардим, дея бизни ишонтиришга уринади.

— Ҳой, қабристон директори,— деб мурожаат қилади унга Шошиа,— нима учун ўттизта сохта қабр, яна тош қўйилган қабр топилганини ёки жасад устига жасад қўйиб, уларнинг қариндош-уруғларини шилганининг гапирмайсан?

— Сохта қабрларни ўзимга опқўймаганман, азизим! Ўттизта қабрни бошимга ураманми? Дўстларимни ўйлаганман, сизларни ўйлаганман!.. Ҳамманинг борадиган жойи ўша ер... Ҳар қандай келажак бугундан бошланади, сўнг ўтмишга айланади, ана шу ўтмиш — бизнинг келажагимиз,— деб тушунтиради Мебуришвили.

— Ҳе, фалсафандан ўргилдим! Улай агар бир нарсa тушунган бўлсам! — дейди Шошиа.

— Қабристонга олиб бориб, ўша сохта қабрга тиққанларида тушунасан! — деб тасалли беради унга Мебуришвили.

— Ҳой биродарлар! — Шошианинг хуноби ошади. — Нима учун бу одам сохта қабрларни пуллайди?

— Менга қара, — дея унинг гапини бўлади Тигран, — сохта деганинг нимаси?

— Ёлғон деганим-да! Қабр бор. «Бу ерга ўғри Тигран Гулоян дафн этилган, № 23041», — деган ёзув ҳам бор. Лекин қабр бўш. Тушундингми энди?

— Демак, тирик одамларни кўмган экан-да? — дейди Тигран.

— Бир ҳисобда шундай... Ана шунақа сохта қабрлар ўттизта бўлган, бу ўша қабрларни сотган, пора олган... — деб изоҳ беради Шошиа.

— Ишонманглар бунга гапига! Нимани тушунарди бу чаласавод! Порани нима алоқаси бор? Нима ўзи пора дегани? Бошига кулфат тушганда бировга ёрдам берсаму у бунинг эвазига менга миннатдорлик билдирса — пора бўладими шу? Қанча одамга қабр ҳадя қилиб юбордим! Мана, масалан, бирортангиз олдимга келиб, қабр учун тузукроқ жой ажратиб беринг, десангиз, йўқ дейманми? — астойдил таажжубланди Мебуришвили.

— Ҳм... Қандай даҳшат! Лекин бу ҳам инсонпарварликка қиради! — дейди бир нуқтага тикилиб, ўй суриб ётган Чейшвили.

— Қўйсанг-чи, Мебуришвили? Чўпчагингни бошқаларга айтасан, аҳмоқ одам йўқ бу ерда! Бўйнига хоч осволиб, ўзини авлиё қилиб кўрсатмоқчи! Қип-қизил порахўрсан, нафси ўпқон, дарди бедаво порахўрсан, билдингми?! — дея гапга аралашди Чичико Гоголь. Гамцемлидзе билан бўлган жанжалдан кейин уни олти сутка карцерга қамаб қўйишган, шундан бери анча мулойим тортиб қолган эди, аммо Мебуришвилига нисбатан нафратини барибир яширолмади.

— Ўзинг жиноятчи бўла туриб, мендан бир туки ортиқ бўлмаган манови одамлар олдида каминани ҳақорат қилишга уялмайсанми, Гоголь? — деди Мебуришвили ўта босиқлик билан. Чунки Гоголнинг Гамцемлидзега қандай калтаклаганини ҳали ёдидан чиқазмаган эди.

— Ўрнимдан турайми, Мебуришвили? — дея пўписа қилди Девдариани.

— Ўғриларни назарда тутганим йўқ! — Мебуришвили шоша-пиша гапини тўғрилади.

— Бекор айтибсан! Бу ерда сендан палидроқ одам йўқ! — деб ўшқирди Гоголь.

— Нега энди, Гоголь? Мени биров билан адаштираётган бўлмагин тагин? — деди Мебуришвили.

— Йўқ, адаштираётганим йўқ! Сен одамларнинг бошига тушган кулфат орқасидан бойлик орттирган, қабрларни пуллаган, энди эса бўйнига хоч осволиб, биз билан бир камерада ўтирган ва кечалари ўғринча тамадди қиладиган Коммунистик партиянинг собиқ аъзоси ўртоқ Мебуришвили бўласан! Гапим тўғрими?

— Ўзингни гўлликка солма, Гоголь! Партия билети ўз вақтида иккаламиз учун ҳам нон карточкаси олиш воситаси бўлган! Бўйнимга хоч осаманми, гишт осаманми, бу — менинг ишим!

— Йўқ, фақат сенинг ишинг эмас! — деб эътироз билдирди Гоголь.

— Яна кимнинг иши? — деди кесатиб Мебуришвили.

— Лоақал менинг ишим! — деб жавоб берди Гоголь.

— Мен билан партиянинг ўртасига ким сени даллол этиб тайинлади? — деди Мебуришвили жиғи-бийрон бўлиб. — Ҳе, сендақа марксизм-ленинизм ғояси учун курашчидан ўргилдим! Мен ўз вақтида, мени хароб қилмасларидан олдин, ҳақиқий коммунист бўлганман, агар билсанг!

— Хароб қилмасларидан олдин деган гапингни қандай тушуниш керак Мебуришвили? Пора олишни тақиқлаб қўйишган-да, шундайми?

— Мен порахўр бўлиб туғилмаганман!

— Ҳа сен ҳамма вақт фаришта бўлгансан!

— Ҳа, шунақа!

— Билаган! Шу даражада софдил бўлгансанки, ҳатто пораларнинг ҳисобидан ҳам партвзнос тўлагансан?

— Сенга ўхшаб?

— Ёлғон гапиряпсан, Мебуришвили! Мен учун партия билети ҳеч қачон нон карточкаси бўлган эмас, чунки мен партиясизман! Марксизм-ленинизм ғоялари билан ҳам қизиқмаганман! Мени бошқа нарса ташвишлантиради: ўз партияси ва ўз партбилетини ўттизта сохта қабрга алмаштирган одам менга ёки бошқаларга вафо қилармиди? Ҳаммамизни мол бозоридаги жонвордай сотиб юборасан-ку!

Мебуришвили индамади.

— Қалбингга-ку тупурибсан, энди муқаддас хочни ҳам ҳаром қилмоқчимисан?

— Эътиқод эркинлиги конституцияда ёзиб қўйилган!

— Худони ва виждонни сотиш эркинлиги ҳамми?

Гоголь Мебуришвилининг устига бостириб бора бошлади. Мебуришвили оғирроқ бирор нарса излаб, атрофга аланглади, лекин ҳеч нарса топа олмай, стулни кўтарди:

— Яқинлашма! Бошингни ёраман!

— Гоголь, қўйсанг-чи! — деди Девдариани.

— Аралашма, Лимон! Мен сенларнинг ўғирлик ишларингга аралашмайман-ку! — дея чўрт кесди уни Гоголь ва бизга ўгирилиб: — Қим аралашса — ўлдираман! — деди кўзини олайтириб.

— Яқинлашма! — деб чинқирди яна Мебуришвили ва стулни бир четга улоқтириб, эшикка қараб югурди. Аммо Гоголь унга етиб олиб, бақувват панжалари билан ёқасидан ушлади-да, бир силтаб ўзига қаратди:

— Хочни чиқаз!

Мебуришвили буйруқни бажо келтирди.

Гоголь хочни кафтига қўйиб, унга бир оз тикилиб тургач:

— Унта амри вожибдан хабаринг борми? Исонинг амри вожибидан? — деб сўради Мебуришвилидан.

— Бу ер диний мактаб эмас, Гоголь? — деди Мебуришвили.

— Гапир! — Гоголь унинг иягига муштини тиради.

— Ўлдирма! — деди Мебуришвили овози титраб.

— Қўрқма, ўлдирмайман, лекин бу — бешинчи амр.

Бир бошдан айт.

— Хиёнат қилма!

— Олтинчиси бу! Бир бошдан айт, деяпман.

— Ёдимда йўқ.

— Инжил нечта, буни биларсан?

— Тў... Тўртта, — деди Мебуришвили иккиланиброқ.

— Тўғри. Тўртта. — Гоголь шундай дедию қулочкашлаб Мебуришвилининг юзига тарсаки тортиб юборди. — Бу бир, ўзинг хиёнат қилган партия номидан!

— Бу икки, ўзинг хиёнат қилган худо номидан! — Гоголь яна тарсаки тушириб, Мебуришвилининг бўйнидаги хочни юлиб олди. — Буни осиб юришга муносиб эмассан!

— Мана буниси — уч, қабристонингдаги марҳумлар номидан! — Учинчи зарбадан Мебуришвили чайқалиб кетди.

— Буниси эса — мендан! — Гоголнинг гурзидай муш-

ти Мебуришвилининг бошига тушди. У бир инградио чўккалаб қолди. Гоголь хочни унинг ёнига қўйиб, бориб эшикни тақиллата бошлади.

— Бзовта қилганим учун узр, оғайнилар! — деди сўнг бизга қараб. — Бошқа иложим йўқ эди! Ёшлигимдан бунақа аблаҳларни ёмон кўраман! Нима учун директоримни урдим? Нима учун ёшим бир жойга борган бўлишига қарамай, безори деган айб билан қамоққа тушдим? Чунки директорим ҳам мановингга ўхшаган разил одам!

Камерага назоратчи кирди.

— Нима гап? Ким тақиллатди? — деди у удағайлаб.

— Илтимос, манови иблисни опчиқиб кетинг, начальник, кейин мени ҳам олинг, мен уни дўппосладим! — деди Гоголь ва ўзи назоратчига кўмаклаша бошлади.

— Зўравонлик! — деб тўнғиллади Чейшвили, Гоголни олиб чиқиб кетишгач.

Гуманизмдан гуманизмнинг фарқи бор.

Эсимда, қамоққа тушмасимдан олдин, якшанба кунларидан бирида ўртоғим Нодар билан яёв Бетаниага¹ қараб жўнадик.

Йўлда дайдиб юрган эгасиз бир эшакка дуч келдик. Борадиган манзилининг тайини йўқ жонвор қулоқларини осилтирганча боши оққан томонга қараб одимларди.

— Бизга эмас, бўрига дуч келганида кўрарди кўрадиганини! — дедим мен. Нодар кулиб юборди.

— Нега куласан?

— Бир нарса эсимга тушиб кетди.

— Нима экан?

— Қизиқ бир иш бўлган: ўтган йили археолог ўртоқларим экспедицияга боришган эди... Йўл-йўлакай эшак сотиб олишибди. Манзилга етгач, эшакдан юкларни туширишибди, палаткаларни тикишибди, жойлашишибди, қарасалар, эшак ортиқча эмиш.

— Нима қиламиз бунини? — деб сўрабди биттаси.

— Қўйворамиз! — дебди иккинчиси.

— Йўғ-э, раҳм қилиш керак! Бўриларга ем бўлади! — деб ўртага тушибди учинчиси.

— Бўлмаса, шу ерда юраверсин! — дея маслаҳат берибди тўртинчиси.

¹ Бетаниа — Тбилиси яқинидаги кўҳна архитектура ёдгорлиги.

— Ким унинг ем-сувидан хабар олиб туради? — деб эътироз билдирибди бешинчиси.

— Унақа бўлса, ўлдирамиз! — дебди олтинчиси.

— Нима билан ўлдирамиз? Милтиғимиз йўқ-ку? — деб бош қашлабди биринчиси.

Кейин шундай тадбир ўйлаб топишибди: эшакнинг қорнига динамит боғлаб, пилигига гугурт чақишибди, эшак тилка-пора бўлиб кетибди-ю, ҳайтовур, бўриларга ем бўлишдан қутулибди. Даҳшатли воқеа, аммо бу ҳам гуманизмнинг бир кўриниши...

... Турмада ҳатто қурт-қумурсқаларга ҳам ачинишади. Масалан, Шошиа дуст-дори кашф этилишидан инсоният ҳам жабр кўрди, деб ишонади. Одамларнинг ортиқча қонини сўриб, шу тариқа организмда қон айланишини тартибга солиб турадиган тахтакана ва бургалар ўша дорининг дастидан қирилиб кетаётганмиш. Оқибатда гипертония, атеросклероз, лейкомия, инфаркт, инсульт, стенокардия ва яна ҳали ўзимиз ҳам билмайдиган турли-туман касалликлар бениҳоя кўпайганмиш.

— Илгари шунақа касалликларга ҳеч ким чалинганми? — деб сўрайди Шошиа.

Биздан садо чиқмайди, чунки жавоб беришга ожизмиз.

— Ана, кўрдингларми — мен ҳақ эканман! — дейди Шошиа севиниб.— Хитойда ҳам шундай бўлган эди. Чумчуқларни қириб ташлашди. Хўш, оқибати нима бўлди? Шолининг ҳосили пасайиб кетди! Тўғрими гапим?

Яна ҳамма жим. Бирдан Тигран тилга киради:

— Хўп, бурга билан чумчуқлар — майли. Бит-чи? Битдан нима фойда?

Энди Шошиа гангиб қолади, чунки бит инсон учун фойдалими-йўқми, аниқ билмайди.

Ҳа, турмада ҳамма нарсага ачинишади, фақат ўз асаблари ҳақида ўйлашмайди.

... Бу гал Гоголни нарсалари билан олиб чиқиб кетишди. Ҳаммамиз уни яхши кўрардик, бинобарин, у кетганидан кейин камера ўлик чиққан уйдай ҳувиллаб қолди. Фақат уйқуга ётишдан олдин Исидор амаки:

— Агар асабларимизни асрамасак, давлат беиш қолади: ўзимиз бир-биримизни гўрга тиқамиз! — дедию бошига адёлни тортди.

Ойим тўғри айтган экан. Бир ҳафтадан сўнг мени янги терговчи чақиртирди.

У Гагуадан ёшроқ эди. Кабинетга кирганимда саломлашмади, ўтиришга жой кўрсатмади, чекишни таклиф қилмади. Бу ишларни ўзим бажардим — терговчига салом бердим, стулга ўтирдим, стол устида турган «Иверия» қутисидан бир дона сигарета олдим-да, оёқларимни чалкаштирганча уни тутатдим.

Нега бунчалик сурбетлик қилдим — ҳайронман, Эҳтимол, янги терговчига айбим йўқлигини, бинобарин, ҳеч кимдан қўрқмаслигимни билдириб қўймоқчи бўлгандирман. Балки, ниҳоятда чарчаганимни, ҳамма нарса жонимга текканини, нима қилсалар ҳам менга бепарқлигини таъкидлаш истаги туғилгандир. Ойимнинг, ўзингни яхши тут, мулойим гаплаш, деган сўзлари ёдимда эди-ку, нега бундай қилдим-а? Терговчи менга истехзоли табассум билан қараб турарди. У бунақа қилиқларни минг маротабалаб кўрган, шунинг учун менинг бемаъни хатти-ҳаракатим унга заррача ҳам таъсир қилмаганди. Шунини тушундим у изза бўлиб кетдим ва ўтирган жойимда қаддимни ростладим.

— Фамилиям Хеладзе, — деди терговчи, — қўшимча тергов ўтказиш учун делонгизни менга беришди.

— Жуда соз! — дедим мен кулиб.

— Нега соз бўларкан? — деб сўради у.

— Қайдам.

— Бунақа дейишни нима кераги бор унда?

— Шунчаки, илтифот юзасидан.

— Унда яхши.

Орага жимлик чўкди. Хеладзе индамасди, менинг эса айтадиган янги гапим йўқ. Сигаретани охиригача чекдим, яна олишга уялиб турган эдим, Хеладзе бунини сезиб, битта сигарета узатди, ўзига ҳам олди.

— Раҳмат! — дея миннатдорлик билдирдим.

— Бемалол. Тутатавер.

— Олдин сиз ёқинг.

— Мен чекмайман. Беш йил бўлди... Лекин хумори тутиб туради...

— Бу ердан чиққанимдан кейин мен ҳам ташлайман!

Хеладзе жилмайди. Ножўя гапириб қўйганимни дарров сездим, лекин начора? Иккинчи сигаретани ҳам охиригача чекиб бўлгач, сабрим чидамади:

— Бошлаймизми?
— Нимани?
— Терговни-да!
— Тергов аллақачон бошланган.
— Сўроқ қилмайсизми?!
— Бирор янги гапинг борми?
— Йўқ.
— Эскилари сўзма-сўз ёзилган бу ерда.
— Нега чақирдингиз бўлмаса?
— Шундоқ. Сен билан Амилахварини бир кўриб қўй-
гим келди-да.

— Кўрмоқчи бўлсангиз, суратимиз бор-ку! — дедим
энсам қотиб ва боя терговчини кўрганда йилт этган
умид учқуни сўна бошлаганини ҳис қилдим.

Хеладзе папкани очиб, қоғозларни узоқ кўздан ке-
чирди, кейин бошини кўтариб:

— Суратда сен қотилга ўхшайсан, Накашидзе! Шун-
га ишонаверайми?— деди у ниҳоятда осойишта оҳангда.

Кўзларимиз тўқнашди. Унинг ўтқир нигоҳига чидаб
туришга роса уриндим-у, аммо уддасидан чиқолмадим,
сал ўтмаёқ ерга қарадим.

Бир оздан сўнг терговчига яна кўз ташлаган эдим,
чеҳрасида ғолиб келган кишиларникига хос тантана
ифодасини эмас, аллақандай надомат ва мунг аксини
кўрдим.

— Хўш, нима маслаҳат берасан, Накашидзе?
— Виждонингиз буюрганини қилинг.
— Мана булар-чи? — у папкага кафтини қўйди.
— Ўзингиз биласиз...
— Сенинг фойдангга фақат унтагина факт бор, На-
кашидзе.

Менинг фойдамга ҳам нимадир борлигини шунча ой-
дан бери биринчи марта эшитишим.

— Ростдан-а! — дея қичқириб юбора ёздим.

— Биринчидан, сен билан Амилахвари берган маъ-
лумотлар айнан бир хил. Тергов материалларига қара-
ганда, олдиндан тил бириктириш учун сизларда имко-
ният бўлмаган. Иккинчидан, жабрланувчи Харабадзега
тегишли бир минг беш юз сўм пулни ўзлаштиришга ури-
нишди, деган айб ҳам олиб ташланади. Ўша оқшом Ха-
рабадзенинг ёнида пули бўлмаганлигини буфетчи тас-
диқлади. Эски мижоз сифатида буфетчи уни насяга
сийлаган. Учунчидан, Амилахвари айбни ўз зиммасига
олди. Мана ўз қўли билан ёзган иқрорномаси. Ўқи.

Титроқ қўл билан Ростомнинг маълумотномасини олиб, ўқий бошладим. Бу ўта ишонарли қилиб ўз-ўзига ёзилган туҳматнома эди.

— Елғон! Амилахвари виждон азобидан қийналяпти, у ўзини менинг олдимда гуноҳкор деб ҳисобляпти, чунки ресторанга у бошлаб борган эди, ўшанинг зарбидан Харабадзе тилдан қолди. Соселиянинг ўлимига бизнинг алоқамиз йўқлигини тасдиқлайдиган бирдан-бир гувоҳ — Харабадзе. Амилахварининг ҳамма айбни ўз бўйнига олаётганига сабаб — мана шу. У мени асраб қолмоқчи, тушуняпсизми? Қотил — Харабадзенинг ўзи! Ҳа, Харабадзе! Харабадзе! — Мен Ростомнинг хатини майда-майда қилиб йиртиб, столга ташладим. — Ёзинг, гапларимни ёзиб қўйинг! Бор ҳақиқат — мана шу! Бўлмаса мени тинч қўйинг! Нима қилсангиз ҳам ихтиёр ўзингизда! Терговингизга ҳам, адолатингизга ҳам, кодексу гуманизмингизга ҳам тупурдим! Ёзинг: ўша одамни мен ўлдирдим, аслида олдин анови чўчқа Харабадзени ўлдириш керак эди! Улгуролмадим! Майли, ҳечқиси йўқ! Бу ердан эсон-омон чиқсам — тирик қўймайман, агар унгача оёғини узатвормаса! Ана ўшанақа палидларни дўппослаганимиз учун бизга мукофот беришингиз керак, медаль, орден беришингиз керак, ҳайкал қўйишингиз керак бизга! Э-э, оғзимни оғритиб сизга гапириб ўтирибман-а! Қани ўша адолатингиз? Нега ёзма-япсиз?! Сотилганмисиз? Тилла беришганми? Харабадзени ёнини олинг! Ўшанга хушомад қилинг! Шамоллаб қолмасин тағин! Айниган мияси баттар айнимасин! Кунига уч маҳалдан қон босимини ўлчанг! Америкада тайёрланган дорилардан топиб беринг! Элчихонага хат ёзинг — Грузиянинг фахри ва виждони, умидимиз юлдузи, суянган тоғимиз ўлим ёқасида, денг! Ёзинг!.. Накашидзе айбига иқрор бўлди, тергов тугади, дело ёпилди, деб ёзинг! Ёзинг!!!

... Титраб-қақшаб стулга ўтириб қолдим. Чаккаларим зирқираб, кўз олдим қоронғилашиб кетди. Теваракатрофимдаги ҳамма нарса — турма ва терговчи, қалин папка билан Ростомнинг иқрорномаси, хонадаги ҳаво ва тамаки тутуни, Харабадзенинг хаёлимда жонланган қиёфаси билан ўзимнинг енгилтаклигим — ҳаммаси аралаш-қуралашига миямни шу қадар пармалардики, шу тобда бу азоблардан қутулиш учун ўлишга ҳам тайёр эдим.

Хеладзе сўзларимни бошини эгганча чурқ этмай

эшитди. Кейин шошмасдан Ростомнинг мен йиртиб ташлаган иқрорномаси ёзилган қоғоз парчаларини тера бошлади. Уларни кафтига тўплаб, саватга ташлаганидан сўнг:

— Асабларинг чатоқ-ку, йигитча? Намунча ўзингни қийнамасанг? — деди мулойимлик билан.

— Кечиринг...

— Шу даражага етгансан деб ўйламаган эдим... — У, ўрнидан туриб, хонада уёқдан-буёққа юра бошлади.

— Мени кечиринг, ҳурматли... айб менда эмас. Сиз ўз ҳолатингиздан келиб чиқиб гапиряпсиз... Турмадаги тартиб-қоида эса бутунлай бошқача. Асабни авайлаш осонми бу ерда... Ўзимни иродали одам деб ҳисоблардим, янглишган эканман...

— Ҳечқиси йўқ... Энг муҳими, аблаҳ эмас экансан... Сенинг ўрнингда бошқа одам бўлганда Амилахварини бадном қилиши мумкин эди.

— Ростдан ҳам у ўлдиргани йўқ! Нега унга туҳмат қилишим керак?!

— Нега, дейсанми? Тергов ишида шундай иборалар борки, уларнинг ёрдамида бировга туҳмат қилмасдан ҳам сувдан қуруқ чиқиб кетиш мумкин. Масалан; «эҳтимол», «аниқ ёдимда йўқ», «бир нарсa деёлмайман», «назаримда шунақа», «бўлса бордир» ва шунга ўхшаш иборалар. Тушундингми?

— Айтганларимни ёзиб беришим мумкин!

— Кераги йўқ. Сени сўроқ қилиш ниятида келмаганман. Маълумотларинг ҳам керак эмас. Бари бир айтганингдай қилиб ёзиб беролмайсан.

— Нима учун келгансиз бўлмаса? Айтинг!

— Сенга ёрдам ва маслаҳат бериш учун келганман, — деди у. Кўзларимиз яна тўқнашди. Негадир этим жунжикиб кетди. Нима бўлаяпти ўзи? Наҳотки бу ҳам алдаётган бўлса? Терговчи маҳбус билан шу йўсинда гаплашганини ким эшитган? Қайси маҳбус бунга ишонади? Ҳар қандай терговчи: «Бўйнингга олсанг, гуноҳинг енгиллашади!» «Иқрор бўлсанг, уёғига ёрдам берамиз!» «Хўп деявер, ҳеч кимга айтмаймиз!» — деган ваъдаларни беради... Бунга ҳамма билади... Лекин бу одам... Бунақа терговчини биринчи кўришим!

— Ўзинг маслаҳат бер, Накашидзе, — деди у яна. — Нима қилсамикин?

Тағин кўз уриштирдик... Энди чидайман, тикилиб ту-

равераман! Ичидагини кўзларидан билиб оламан! Агар алдаётган бўлса ўзи нигоҳини олиб қочади!

Мен унга узоқ, жуда узоқ тикилдим, у ҳам киприк қоқмай қараб тураверди. Хеладзе алдамаётган эди!

— Мен нима маслаҳат беришим мумкин? — дедим ҳайрон бўлиб.

— Яхшилаб эсла... Менга дастак бўладиган бирор тафсилотни хотирангга келтир. Агар фақат бунга ишонадиган бўлсак,— у папкага қўлини қўйди,— икковимиз ҳам доғда қолишимиз мумкин...

— Билмайман... Мени фақат Харабадзенинг айбига иқроор бўлишигина сақлаб қолиши мумкин. Тўғриси айтса, албатта...

— Айтармикин?

Мен жавоб беролмадим, чунки Харабадзегга ишонмасдим. Умуман ҳеч нарсага ишончим қолмаган эди.

— Кеча касалхонага борувдим,— дея давом этди терговчи,— Харабадзе анча ўзига кепқопти, лекин сўроқ қилишга вақт эрта. Бирор ҳафталардан кейин хотираси батамом тикланади. Дўхтирлар шундай дейишяпти. Лекин бўйнига олармикин? Ҳамма гап мана шунда.

— Соселиянинг ўлганини билмайди-ку, ахир! Иккинчи шишани улоқтиргани ҳамоно Амилахвари уни сопқолди! Шиша Соселияга текканини кўргани йўқ у!..

— Сопқолди, сопқолди! Нима билан сопқолди ўша Амилахваринг? Экспертиза хулосасида, тўмтоқ предмет билан урилган, дейилган.

— Ўлай агар, мушт билан солди! Фақат мушт билан!

— Мушти ҳам бор экан-да! Демак, Харабадзе Соселиянинг ўлганини билмайди, дегин?

— Билмайди.

— Билиб қолиши мумкин-ку?

— Билмаслиги керак!

— Қандай қилиб?

— Айтманг унга!

— Алдайинми?

— Ёлғонга кирмайди бу! Ахир ўлдириш нияти йўқ эди-ку! Шишани отди, холос. Агар ўша шиша Соселиянинг ўлимига сабабчи бўлганини билиб қолса, албатта бўйнига олмайди! Ўтинаман, Соселиянинг ўлганини Харабадзегга айтманг! Илтимос!

— Бўпти, хотиржам бўл! Айтмайман... Агар айтиб қўйишмаган бўлса...

Хеладзе ўйланиб қолди. Кейин стол устидан папка-

ни олиб, кетишга чоғланди-ю, бирдан энгашиб телефон номерини тера бошлади.

— Алло, Миминошвили? Хеладеман. Ҳозироқ Камо кўчасидаги тез ёрдам касалхонасига милиционерни жўнат! Саккизинчи палатада ётган Харабадезининг ёнига ҳеч кимни киритмасин, дўхтирларни ҳам, қариндошуруғларини ҳам! Тушундингми? Ҳеч кимни! Саккизинчи палата. Харабаде... Мен етиб боргунимча-да!.. Ҳа!..

Хеладе трубкини қўйиб, бошқа номерни терди.

— Бош врачни улаворинг!... Шалва Михайлович! Салом... Шалва Михайлович, Хеладеман... Яхшимисиз... Шалва Михайлович, ҳозир бир ходимимизни касалхона-нгизга жўнатдим... Саккизинчи палатага, Харабадезининг олдига... Ҳа, ҳа... Илтимос, мен боргунимча палатага ҳеч кимни киритмасангиз... Ҳозир етиб бораман... Илтимос... Раҳмат! Саломат бўлинг... Раҳмат!..

У енгил тин олиб, терлаб кетган пешонасини енги билан артди, сўнг электр қўнғироқ тугмачасини босди.

Соқчи кирди.

— Олиб кетинг.

Хеладе хайрлашмасдан чиқиб кетди.

Е УЛИШ, Е ҚОЛИШ

Тигран Гулоян сўроқдан сувга бўккан мушукдай шумшайиб қайтиб келди. Ҳеч қайсимизга қарамай, ўзини сўрига ташлади-да, бошига ёстиқни ёпди. Биз бир мудат анграйиб қолдик, охири Чейшвили жимликни бузди:

— Ҳм... Ҳаёт шунақа экан-да...

— Нима бўлди. Тигран? — деб сўрадим мен.

— Ўз ҳолига қўйсаларинг-чи уни, кўряпсизлар-ку аҳволини,— дея гапга аралашди Шошиа.— Ҳозир: «Нима гап, Тигран!», «Нима бўлди, Тигран?», «У нима деди?», «Сен нима деб жавоб бердинг?», «Отишадими?», «Ун беш йил беришадими?», «Ўлдираётганингда эсхушинг қаёқда эди?», «Ундан кўра ўғирлик қилсанг бўлмасмиди?» — деб бошини қотирасизлар. Кўзини очирмайсизлар!.. Хўш, Тигран? Нима деди терговчи?

— Сени бошлаб сўкишни буюрди!

— Наҳотки? Мени-я?!

— Ҳа, сени. «Миллиондан ортиқ пулни ўмарган Го-голадзени болохонадор қилиб бир сўкинг!»— деди.— Уқдингми?

— Ҳе, ўша терговчингни!.. Илойим ҳамма маҳбуслари тумтарақай қочиб, беиш қолсин ўша терговчинг! Илойим тез кунда жаназасига борай! — деди бидирлаб Шошиа.

— Уёғи билан ишим йўқ... Сўкинг, деди. Вассалом!! — яна ўша гапни қайтарди Гулоян.

— Қўявер, Тигран, нима бўлганини айт! — орага Девдариани суқилди.

— Э-э, нима бўларди, Лимонжон! Бир кампир мени таниб қолди! Ўн саккиз кишининг орасидан топди, ялмоғиз!

— Епирай! — деб инграб юборди Чейшвили.

— Сени таниш шунчалик қийин эканми?! Қалланг-ни қара — арава босган челака ўхшайди! — Шошиа яна сасиди.

— Ҳазилни вақти эмас, Шошиа! — деди Гулоян ғижиниб. Шошиа жим бўлиб қолди.

— Хўш, кейин-чи? — деб сўради Девдариани.

— Нима — кейин?! Мен ҳам бўш келганим йўқ. Бу қанақаси: ўн еттита малла соч ўрисни ичига битта тахтаканага ўхшаш қоп-қора арманини қўшиб қўйиб, қайсиниси Гулоян десангиз ҳамма ҳам мени кўрсатади-да! — дедим.

— Кейин нима бўлди?

— Нима бўларди! Кампир олдимга келиб «мана шу!» — деди. Ҳой, бувижон, ўйлаб иш тутинг, мени хароб қиласиз, деб роса ёлвордим.

— У-чи?

— Биладан, ўғлим, лекин таниб турган бўлсам, нима қилай?! — дейди.

— Ана, айтмадимми?! — деб ҳиринглади Шошиа.

— Тигран унга бир ўқрайиб, давом этди:

— Бувижон, яна бир ўйлаб кўринг, — дедим.

— Хўп, ўғлим, ўйлаб кўриб, анови малла йигитни кўрсатсам, хурсанд бўласанми? — дейди.

— Кўрсатаверинг. Хурсанд бўламанми-йўқми — бу менинг ишим, дедим. Қаёқда!.. Қулоқ солмади...

— Кейин?

— Нима — кейин?! Яшанг, кампиршо, қойил қилдингиз, деб елкасига қоқиб қўйдим — шу!..

— Энди нима қилмоқчисан? — деб сўради Чейшвили.

— Иссиқроқ кийим-кечак опкелтирмоқчиман, нима қилардим! Бир ҳафтадан кейин суд бўлади. Ўн беш йилни ёпиштиришса керак...

— Ун беш йил?! — деб юбордим бехосдан.

— Тахминим шу... Қасддан ўлдирганим йўқ-ку, ахир... Тасодифан шунақа бўлқолди... Қоида бўйича бунақа иш учун отишмайди... Тигран бу гапларни шу қадар хотиржам оҳангда гапирдики, бирдан аъзойи баданим музлаб кетди. Кейин эгилиб, бир пойафзалини ечди-да, ичидан буклоглик газетани олди.— Терговчини кини ёпиштирдим. Ма, Заза, ўқи!

— Янгими? — деб сўрадим мен.

— Нима фарқи бор? Биз учун шу йил чиққан ҳамма газеталар — янги! — Тигран қўлларини боши остида чалкаштирганча эшитишга чоғланди.

Мен газетани очдим, май сони эди. Биринчи, иккинчи, учинчи саҳифаларни статистика бошқармасининг «Колхоз ва совхозларда баҳорги дала ишлари планининг бажарилишига доир» жадваллар эгаллаганди.

— Нимасини ўқийман — нуқул жадвал-ку! — дедим мен.

— Охирги саҳифани ўқи! — деб маслаҳат берди Девдариани. «Қишлоқ техникаси янгиликлари».

— Бўлаверади! — дея сўз қотди Шошиа.

— «Гуржаан районининг Телиани қишлоғидаги колхоз агроном-механизатори Гиви Батиашвили бир пайтнинг ўзида ҳам олма арчадиган, ҳам ёнғоқ чақадиган машина яратди. Иккита болғача билан бир неча пичоқдан иборат ушбу қурилма юз йигирма вольтли ўзгарувчан токда ишлайди, бошқариш осон, иш унуми юқори. Агар бир тонна олмани қўлда арчиш учун қирқ ишчи-куни, бир тонна ёнғоқни чақиш учун эса — ўн олти ишчи-куни сарфлашга тўғри келса, машина бу юмушни бир иш кунида бажаради. Шу тариқа, янги машина кўплаб ходимларни ишдан озод этиб, боғдорчилик районларидаги хўжаликларда миллион сўмлаб маблағни тежеаб қолиш имконини беради.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, олма ва ёнғоқларни машинага солиш, шунингдек, чақилган ёнғоқларни пустилогидан ажратиш жараёни ҳали механизациялаштирилмаган, аммо яқин келажакда машина такомиллаштирилажагига ўртоқ Батиашвилининг ишончи комил. Машина синовдан муваффақиятли ўтди. Тез кунда у боғдорчилик районларида кенг миқёсда қўллана бошланади».

— Эҳтимол, муаллиф Давлат мукофотиға тавсия этилгандир,— деди Чейшвили.

— Билмадим, бу ерда у ҳақда ёзилмаган.

— Ёзиш шарт эмас! Бир одам қўлидан келган ишни қипти. Ўз районининг юкини енгиллаштирибди! — деди Шошиа.

— Худо яратган жонзотлар ичида инсондан ялқови йўқ! — дея гапга аралашди Исидор амаки.— Дунё яралгандан бери инсон тинимсиз меҳнат қилади, тер тўкади, азият чекади, турли-туман машиналар, агрегатлар, станоклар, механизмлар яратади, мусиқа, шеър, романлар тўқиб ташлайдиган роботлар ясайди, ўқийдиган, таржима қиладиган, эшитадиган ва кўрадиган автоматлар ихтиро этади, денгиз тубига, ер қаърига шўнгийди, Ойга учади... Хўш, нима мақсадда шундай қилади? Сира ўйлаб кўрганмисизлар? Ўзи ишламаслик учун шундай қилади! Ҳа, ҳа! Темир-терсақларни ишлатиб қўйиб, ўзи сояда ётаверса! Қўлини совуқ сувга урмаса! Қаранглар-а, ўша Батишвили дегани олма арчишни ҳам, ёнғоқ чақишни ҳам хоҳламай қопти! Машина ўйлаб топибди!.. Агар ихтиёр менда бўлганда, уни биринчи дуч келган олма дарахтига осардим! Мукофот дейсанлар-а!

— Башарти масалага жиддий ёндошилса, мантиқий фикрлаш муқаррар равишда шундай хулосага олиб келадик, охир-оқибатда биз ё табиий инқироз туфайли ер юзидан йўқ бўлиб кетамиз, ёки бир-биримизни қириб ташлаймиз, ёхуд олло-таоло ҳаммамизнинг жонимизни олиб, ўзи биринчи одамни яратган лойга айлантиради! — Чейшвили бутун инсоният устидан ана шундай ҳукм чиқарди.

— Чейшвили, эҳтимол сен тупроқ билан тупукдан пайдо бўлгандирсан, лекин мени ўз отам яратган! — деди Шошиа хафа бўлиб.

— Бу гумроҳ, жоҳил бандага гап тушунтириб бўладими! — Чейшвили мадад сўрагандай Исидор амакига қаради.

— Ким жоҳил?! — деди Шошиа ранги ўчиб.

— Ким бўларди — сен-да! Умрида лоақал иккита китоб ўқимаган нодон, тўнкасан!

— Ўзинг-чи? Мана сен Чернишевскийни ёддан биласан, нега бўлмаса шундай зукко одам мен билан ўтирибсан? Қани, гапир, алиментхўр! — Шошиа рақибини уялтирган бўлди.

— Бари бир одамзот бир-бирини қириб ташлайди,— деб сўзида давом этди Чейшвили. — Бу жараённи аллақачон Тигран Гулоян билан Заза Накашидзе бошлаб

беришган! — У артистона ҳаракат билан бизга ишора қилди.

— Ўчир овозингни, Чейшвили! Биласан-ку, суд учун битта одамни ўлдирсанг ҳам, юзта одамни ўлдирсанг ҳам фарқи йўқ: ўша-ўша қотилсан! — Тигран шундай дейиши билан Чейшвилининг дами ичига тушиб кетди.

— Мен ёмон гап гапирганим йўқ. Ё одамлар бир-бировларини қириб ташлашади, ёки оллонинг ўзи ҳам-мамизнинг жонимизни олади. Шундайми, Исидор амаки?

— Йўқ, унақа эмас. Худо бутун инсониятнинг жонини ололмайди, — эътироз билдирди Исидор амаки.

— Нима учун?

— Чунки худони одамлар кашф этган, шундан буён худо инсонлар онгида худо бўлиб яшаб келяпти. Инсоният бўлмаса — худо ҳам бўлмайди!

— Тўғри, лекин бир марта олло-таоло одамзотни қириб ташлаган-ку?

— Қачон?

— Оламни сув босганда!

— У шунчаки пўписа эди!

— Йўғ-э?

— Ҳа, агар ростдан ҳам худонинг шунақа нияти бўлганда, Нуҳ алайҳиссаломни ҳам ўлдирарди. Лекин ҳазрати Нуҳ тирик қолади, шу тариқа худо Нуҳ тимсолида ўзини ҳам сақлаб қолади!

— Фикрингизга қўшилмайман, Исидор амаки! Ахир худо одамзот пайдо бўлмасидан олдин ҳам бор эди-ку?!

— Ким биларди буни? Фақат худонинг ўзи биларди, холос. Маълумки, ёлғиз бир рақамини тақсимлаб ҳам, кўпайтириб ҳам бўлмайди, бундай арифметика худоба ёқмаслиги табиий. Тушуняпсизларми? Худо бўлиш, мангу барҳаёт бўлиб қолиш учун унга одамлар керак эди. Одамлар йўқ экан — худо ҳам йўқ!

— Исидор амаки тўғри гапиряпти! — деб хитоб қилди Тигран. — Ўлганимдан кейин мен учун худо ҳам, прокурор ҳам, судья ҳам бўлмайди. Қўшсанг ҳам, олсанг ҳам — бари бир ноль чиқади. Шундайми, Шошиа?

— Бекор айтибсан! Сен ўлганинг билан худонинг ихтиёрида сенга ўхшаган яна уч миллиард аҳмоқ қолаверади! Икки мингинчи йилга бориб уларнинг сони саккиз миллиардга етади!

— Менга ўхшаган-а? — деди Тигран кесатиб.

— Сендан баттарлари ҳам бор.

— Саккиз бўлмаса, ярми бўлар?
— Ярим миллиардми?
— Йўқ, саккизнинг ярми, яъни тўрт миллиард.
— Вой-бўй! Жинни бўлқолиш ҳеч гапмас бунақада!
— Шуни айтяпман-да: бутун одамзот Тигранга ўхшаб қолса, худо ўз ишидан номус қилиб, ҳаммани у дунёга жўнатади! — деди Чейшвили бўш келмай.
— Менга қара, Чейшвили, карантин пайтида сенга ҳам укол қилишганмиди? — деб қолди бирдан Девдариани.

— Қанақа укол?
— Уколдақа укол-да. Карантинда ётганингда.
— Уколни нима алоқаси бор?
— Алоқаси бор-да. Айтавер, қилишганми, йўқми? — деди яна Девдариани сирли оҳангда.

— Қилишган. Нимайди?!
— Каттасиними, кичигиними?
— Каттасини!
— Ҳа-а-а...
— Ҳўш, кейин нима? — Чейшвили ташвишга тушиб қолди.

— Қанақа уколлигини айтишганмиди?
— Ҳа, айтишган, терлама, вабо ва ўлатга қарши.
— Ҳа-ҳа-ҳа! — Девдариани хахолаб кулиб юборди.
— Нима гап, Девдариани? Нимаси кулгили буни? — Чейшвили асабийлаша бошлади.

— Демак, учта укол.
— Йўқ, иккитаси укол, биттаси шунчаки эмлаш!
— Ана холос! — Девдариани қўлларини икки томонга ёзди.

— Айта қолсангиз-чи, нима гап ўзи?
Девдариани жавоб бериш ўрнига «шўринг қурсин» дегандай бошини сарак-сарак қилди. Кейин Чейшвилига шунақанги ачиниб қарадики, бирдан юрагимни аллақандай ваҳима чулғаб олди, чунки Девдариани айтган уколни менга ҳам, бошқаларга ҳам қилишган эди.
— Гапирсанг-чи, Девдариани, қон қилвординг-ку одамни! — деб ёлворди Чейшвили.

— Аёл киши тушингга кирмаганига кўп бўлдимми?
Чейшвили аввал жилмайди, сўнг хахолаб кулди, кейин бирдан ранги докадек оқариб кетди:

— Наҳотки?!
Девдариани унга ҳамдардлик тўла нигоҳ билан тикилиб, бош ирғади.

— Елғон! Ишонмайман! — деб чинқириб юборди Чейшвили.— Бунақа бўлиши мумкин эмас!

— Қўй, хафа бўлма! — дея тасалли берди унга Лимон.— Ун йил ўтади-кетди...

— У нима деганинг?!

— Шунақа-да. Ҳар битта укол беш йилга мўлжалланган... Тўғриси, бу ўринда турма маъмуриятини ҳам айблаб бўлмайди. Биз, оғайни, эркаклармиз... Аёлларсиз аҳволимиз нима кечишини ҳаммамиз яхши биламиз. Турма қондасида — ҳалиги... эркакларни аёллар билан таъминлаб туриш кўзда тутилмаган... Шунинг учун ҳам укол қилишади, асабимизни асраш учун шундай қилишади...

— Асабни ҳам падарига лаънат! — деб қичқирди Чейшвили.— Гўримга орқалаб кетаманми ўша асаб деганингни! Ун йил бичилган қулдай яшашнинг ўзи бўладими! Нима кераги бор менга бунақа ҳаётни! Ким ҳуқуқ берган уларга?! Нима, мен Распутинманми ёки Чезаре Боржияманми?! Ё тавба! Тинчлантирадиган укол эмиш-а! Қип-қизил ўзбошимчалик! Ун йил-а, ун йил! Мен ҳозир яшамоқчиман, ҳозир оила қурмоқчиман! Бу нима деган гап?! Нега энди мени тақдирим қандайдир турма бошлиғига боғлиқ бўлиши керак?! Кимга халақит беряпти иссиқ мижозлигим? Қани гапиринглар, ҳой биродарлар! Нега индамайсизлар?! Ё сизларга укол қилишмаганми?! Сен нега тиржайяпсан?! — Чейшвили бирдан Шошиага ташланиб қолди. — Сенга ҳам укол қилишган-ку, ахир, галварс!

— Э-э, менга бари бир! Мени иккита болам бор!.. Аёллар масаласига келсак... Менга тиркаладиган моддани ўйласам, аёл уёқда турсин, ҳатто фаришта ҳам кўзимга кўринмайди!

— Сиз-чи, Исидор амаки? — Чейшвили Исидорга юзланди. У хижолатомуз жилмайиб, оппоқ сочини силади. Чейшвили ўринсиз савол берганини сезди-ю, дарҳол менга тирғалди:

— Сен-чи?!

— Менга биттагина кичкина укол қилишган, холос.

— Кичкина?

— Ҳа.

— Кичкинаси қанақа бўлади, Девдариани?

— Кичкина укол — бир йилга мўлжалланган! — деб изоҳ берди Лимон.

— Мени уколим экан-ку! Улар чалкаштириб юбо-

ришибди. Бир йил — мени муддатим! Ҳар қанча ури-
нишмасин, суд бир йилдан ортиқ бермайди! Буёғи нима
бўлади энди?!

Хахолаб кулиб юбормаслик учун шоша сўримга
чиқдим у юзимни ёстиққа босдим.

— Ариза ёз! — деди кимдир.

— Қанақа ариза? Нима ҳақда? — деб сўради Чей-
швили ҳайрон бўлиб.

— Эркаклик қобилиятингни тиклаш ҳақида-да! —
деди Девдариани.

— Шу пайтгача қаёқда эдинглар? Аризадан нима
фойда энди? — Чейшвилининг руҳи баттар тушиб кетди.

— Ёз дегандан кейин ёзавермайсанми!

— Қоғоз! — деб қичқирди Чейшвили. Унга қоғоз
беришди. — Қалам! — қалам узатишди. У стол ёнига
ўтирдию, ўйланиб қолди.

— Кимга ёзаман?

— Турма бошлиғига!

— Прокурорга!

— Президентга!

— Духтирга!

— БМТ га!

— Распутинга! — ҳар томондан таклифлар ёғилиб
кетди.

— Мао Цзэ-дунга ёз, унда жень-шень бор, жуда фой-
дали дейишади! — дея маслаҳат берди Шошиа.

— Ифвогар! — Чейшвили афтини буриштирди. —
Кимга ёзишим керак, Девдариани?

— Турма бошлиғига, иложи борица дағдаға қил! —
деб маслаҳат берди у.

— Раҳмат, дўстим! — Чейшвилининг ўпкаси тўлиб
кеди. — Сизлар, — у бизга ўтирилди, — қип-қизил ҳай-
вонсизлар!

— Зазажон, у ариза ёзгунча газетани ўқиб тур! —
деб илтимос қилди Тигран.

— Хўп бўлади. Бошладим. «Агар соғлом бўлай де-
санг».

— Айнан бизбоп экан! — деди Шошиа.

— «Умрида бирон марта бўлса ҳам боши оғриманган
одамни топиш қийин...»

— Нотўғри! Мени бошим ҳеч қачон оғриган эмас! —
деб гапимни бўлди Гулоян.

— Тигран, бу ерда одамлар ҳақида гап кетяпти! —
дедим мен ва ўқишда давом этдим: «Кўп ҳолларда бош

оғриғи қисқа бўлади. Мабодо оғриқ кучайиб, узоқ давом этса, бу нарса кишининг иш қобилиятига таъсир этмай қолмайди, кузатишлар шуни кўрсатадики, бундай ҳолат касаллик аломатидир, демак, дарҳол врачга муурожаат қилиш лозим. Шунингдек, ошқозон, жигар, буйрак, кўричак касалликларида, тан жароҳатланганда, тиш оғриганда ва айниқса, ўткир юқумли касалликлар бўлмиш терлама, чечак, вабога йўлиққанда мутахассиснинг аралашуви мақсадга мувофиқдир. Ўз-ўзини даволаш — соғлиққа зарар. Медицина фанлари кандидати, врач К. Долгорукова...»

— Кейинги пайтларда бу газетадан тамом путур кетди! — деб тўнғиллади Исидор амаки.

— Нега энди! Фойдали гапларни ёзипти? Агар шу маслаҳат босилиб чиқмаганда ҳолимиз нима кечарди? — деди Тигран.

— «Ажойиботлар оламида», — ўқишда давом этдим мен.

— Олавер келган жойидан! — деб далда берди менга Шошиа.

— «Германия Демократик Республикаси орнитологлари ғалати тадқиқот ўтказдилар».

— Зазажон, орнитолог дегани нима дегани? — деб сўради Тигран.

— Билмайман, Тигранжон.

— Орнитология — зоологиянинг бир бўлаги, қушлар ҳаётини ўрганади, — деди ариза ёзиб ўтирган Чейшвили.

— Ёпирай, кроссворд экан-да? — деб кулди Гулоян.

— «Улар шаҳардагина эмас, ҳатто ўрмонда истиқомат қилувчи қушлар ҳам ин қураётган пайтда оддий хас-чўплардан ташқари ўта замонавий материаллар — алюмин, пензолосиликат, полиэтилен, нейлон толалари ва бошқа ҳар турли симлардан маҳорат билан фойдаланишини исбот қилдилар. Бир чумчуқ инидан радио қисмларининг бежирим ўрилган кумуш толаларини топишди...»

— Опқочяпсан, Накашидзе, газетада бунақа гапларни ёзишмайди! — деди Девдариани ишонмай.

— Улай агар, мана, ёзиб қўйишибди?

— Ундоқ бўлса, ўша чумчуқнинг телефони ҳам бўлиши керак. Чиққанимдан кейин албатта қўнғироқ қиламан.

Гур кулги кўтарилди.

— Уҳ, кўпдан бери бунақа қаттиқ кулмаган эдим, охири бахайр бўлсин-да, ишқилиб! — деди Шошиа.

— Уқийман! «Меҳмондорчиликда киши ўзини қандай тутмоғи керак».

— Буни бизга алоқаси йўқ! — Шошиа қўл силтади.

— Нима учун? Балки ишимиз ўнгидан келиб, тез кунда қўйиб юборишар! — деди Тигран ширин энтикиб.

— «Меҳмондорчиликка борганда ҳеч қачон биринчи бўлиб ўтирманг. Ҳеч қачон идишдан охирги луқмани олманг, бу одобсизликка киради. Буни бошқаларга қўйиб беринг».

— Ким — ўша бошқалар? — деб сўради Шошиа.

— Мен қаёқдан биламан? Мана — «Буни бошқаларга қўйиб беринг», — деб ёзилган.

— Нима, бошқа одам учун ўша луқма охиргиси ҳисобланмайдими? — деди Девдариани.

— Эҳтимол, бу газетани ўқимайдиганлар назарда тутилгандир, — деб изоҳ берди Исидор амаки.

— Бўлди! Бас қилинглар! — Чейшвили бирдан сапчиб ўрнидан туриб кетди.

— Нима гап? — дедим ўтакам ёрилиб.

— Ёзиб бўлдим!

Ҳамма нафасини ичига ютди.

— Ёзиб бўлдим! — деб такрорлади Чейшвили. У қаттиқ ҳаяжонда эди. Юзи бўғриқиб кетган, пешонаси реза-реза тер, ариза тутган қўли хиёл титрарди.

— Уқи! — деб буюрди Девдариани. Чейшвили ўқий бошлади:

— «Грузия ССР Ички ишлар министрлиги Ортачала Маҳбуслар уйи (қамоқхонаси)нинг бошлиғи гр-н А. И. Габедовага

тергов бераётган, ҳеч қандай далилсиз қамоққа олинган ва Сизга тегишли турманинг 5-корпус, 10-камерасида ётган Галактион Варламович Чейшвилидан

Қатъий талабнома-ариза

Шуни маълум қиламанки, 1950 йили, 24 ёшимда грузинларимизнинг алмисоқдан қолган, устини минг йиллик моғор босган чиркин-оилавий анъаналаридан юз ўгириб, тақдиримни бошқа (грузин бўлмаган) миллат вакили — ўзим билан тенгқур, хушрўйгина, юмшоқ та-

биат, Тбилиси Давлат университетининг филология факультетини тугатган бир жувон билан боғлаган эдим (бу ўринда муқаддас ҳисобланмиш «қиз» деган сўзни атайлаб ишлатмаяпман). Шунинг оқибатида ота-онам ва қариндош-уруғларим билан юзкўрмас бўлиб кетдик.

Табиийки, фарзандларимиз дунёга келди. «Фарзандларимиз» сўзини шартли маънода тушуниш керак, чунки уларнинг пайдо бўлиш жараёни кўпам иккаламизга боғлиқ эмаслигига юз фоиз ишонаман, зеро у билан ўтказган ҳузурбахш онларим билан бегуноҳдан-бегуноҳ икки боланинг туғилиш муддатлари асло бир-бирига мос келмайди. Мен буни обдон ҳисоб-китоб қилиб кўрдим. Демокчиманки, рафиқам ҳадя этган ҳар иккала боланинг ҳам пайдо бўлишида менинг мутлақо иштироким йўқ. Шунинг учун улардан воз кечдим. Тўғри, норасидалар ўзимга сал ўхшаб кетишади, лекин ташқи ўхшашлик ҳеч нарсага узил-кесил асос бўлолмайди. «Қозонга яқин юрсанг қораси юқар...» деган мақол бежиз айтилмаган. Хулласи калом, оиладан юз ўгириб, алимент тўлашдан бўйин товлаганим учун шу кунларда Сизга ишониб топширилган масканда истиқомат қилиб турибман. Лекин ҳозир гап бунда эмас, гап бошқа нарса устида.

Тамомила мўътабар манбалардан менга шу нарса маълум бўлдики,— у ҳам маъқуллагандай виқор билан бош силкиди, — шу нарса маълум бўлдики, бу ерда сиртдан қараганда инсоний, аммо моҳият жиҳатидан бағоят ваҳшиёна бир саъй-ҳаракат содир этилганким, буни Мальтуснинг инсониятга нафрат билан йўғрилган ғоясининг рўёбга чиқиши деб баҳоламоқ мумкин. Ана шу ҳаракатнинг қурбони биз, мазкур ҳолда, шахсан мен бўлдим. Гап шундаки, карантинда ётган пайтимда Сизнинг кўрсатмангизга биноан менга жинсий қобилиятни сусайтирадиган доридан укол қилишган, қилганда ҳам катта игнада, таъсири ўн-ўн беш йилга етадиган миқдорда укол қилишган. Ваҳоланки, менга бериладиган жазо муддати бир йиллик мажбурий меҳнатдан нарига ўтмайди, бу муддатнинг ҳам ярмини тергов органларининг «ғамхўрлиги» туфайли мутлақо менга тўғри келмайдиган шароитда ўтаб бўлдим. Демак, жазо муддати тугаганидан кейин яна ўн тўрт йил энг юксак инсоний туйғулардан бебаҳра юрарканман, ҳолбуки, табиий та-раққиёт давомийлигини таъминлаб, ўзаро жинсий ало-

қаларни тартибга солиб турадиган асосий омил ана шу туйғулардир.

Сиз аблаҳона бу иш амалга оширилганини тан олмаслигингиз мумкин, лекин рад этиб бўлмайдиган далил бор: беш ойдан буён, афсус ва надоматлар бўлғайким, вужудимда аёл зотиға эҳтиёж туйғусини сезмаяпман, бу ҳол фожиали оқибатларға олиб келиши мумкин.

Шу муносабат билан, ҳар тарафлама мукаммал оила қуриш ниятида юрган ва ҳали келажак авлод ва ўз зурриётлари олдида эркаклик бурчини бажаришға улгурмаган соғлом ва бенуқсон инсон сифатида кескин норозилик билдираман ҳамда жинсий қобилиятимни тиклаш учун шошилиш чоралар кўрилишини, айбдорлар эса қаттиқ жазоланишини қатъиян талаб этаман. Акс ҳолда очлик эълон қиламан.

Ариза ёзувчи Г. Чейшвили».

Дамимиз ичимизга тушиб кетди.

Ҳаммамиз даҳшатли англашилмовчилик юз берганини, бир қарашда бегараз туюладиган ҳазилимиз юракни ларзага келтирувчи томошаға, беўхшов масхарабозликка айланиб кетганини ангадик. Бироқ масхарабоз ким — мана шу таги зил ҳазилни ўйлаб топганларми ёки қаттиқ асабийлашганидан ҳануз ўзига келолмай, бизга жавдираб қараб турган мана бу мискин одамми — билиб бўлмасди.

Сукунат қанчага чўзилганини эслаёлмайман. Бошим ҳам, юрагим гўё уришдан тўхтаб қолгандай эди. Бир маҳал Гулояннинг:

— Врачлардан сўралса — уни соппа-соғ дейишадил! — деган дўрилдоқ овози эшитилди.

— Тигран Гулоян! — деди унга жавобан Исидор амаки паст, хаста товуш билан. — Сен — аблаҳсан, сендан нафратланаман! — Тигран миқ этмади. — Девдариани, сен ҳам ундан қолишмайсан, шунинг учун сендан ҳам нафратламан! — Девдариани индамай юзини четга бурди. — Сизлар ҳам, Накашидзе билан Шошиа, икковларингиз ҳам — разил одамсизлар, сизлардан ҳам жирканаман! — Ранги оқариб кетган Шошиа деразаға тикилди, мен юзимни ёстиққа босдим. — Ўзинг ҳам мана шулардан баттар нотавонсан! — Исидор амаки Чейшвилига ўгирилди. — Аммо орангизда энг палиди менман, ўзимман, шунинг учун сизлардан кўра ўзимдан кўпроқ нафратланаман!

— Нима гап, Исидор амаки? Нима бўлди?— деб сўради Чейшвили таажжубланиб, сўнг нима гаплигини сезиб қолди шекилли, синиқ жилмайиб, бошини ҳам қилганча сўрига бориб ўтирди. Кейин шошмасдан, гўё, ўзини ўзи мажбур қилаётгандай, аризани бўлак-бўлак қилиб йиртаркан:

— Нималар бўляпти ўзи, а? Буни нима дейиш мумкин? — деб сўради бўғиқ товуш билан.

— Ҳеч нарсa. Бунинг исми йўқ! — дея ҳамма учун Исидор амаки жавоб берди.

Эшик очилиб, қозон кўтарган назоратчи кирди. У қозонни камеранинг ўртасига қўйди-ю, ҳеч ким ўрнидан жилмаганини кўриб, анграйганча ҳаммамизга бир-бир қараб чиқди, сўнг индамай чиқиб кетди. Кечқурун қозонни олиб кетиш учун кирганида ҳам овқатга қўл урилмаган эди. Назоратчи безовталаниб қолди:

— Ие, ие, бу нима қилиқ? Очлик эълон қилганмисизлар?!

— Қўрқма! Кўтар ювиндингни. Ошпазга айтиб қўй, қозонга гўшт солишни унутмасин! — деди Девдариани. Назоратчи сал енгил тортди.

— Э-э, шунақа демайсанми! Хўш, қанақа гўшт солсин? Бузоқ гўшtimi ёки қўй гўшtimi?

— Одам гўшти! — деб жавоб берди Девдариани.

Назоратчи апил-тапил камерадан чиқиб кетди.

Бир ҳафта бурун Чейшвилини нарсалари билан олиб чиқиб кетишди. Уша вақеадан кейин у биз билан гаплашмай қўйган эди, бинобарин, назоратчи чақириб қолганида, яна бир балони бошлашдимикин, деган хавотир билан бизга гулайиб қараб қўйди. Лекин ундай эмаслигига ишонч ҳосил қилгач, тамом довдираб қолди. Камера ичида зир югуриб лаш-лушларини йиғиштирди, шошганидан ушлаган нарсаси нуқул қўлидан тушиб кетарди, ниҳоят бор-будини қопчасига жойлаб, эшик томон юрди. Остонага етганда бирдан тўхтаб, қопини ерга ташлади-да, олдимизга чопиб келиб, ҳар биримизни биттадан бағрига босиб ўпа бошлади, ўзи ҳам йиғлади, бизни ҳам йиғлатди.

Камерада беш киши қолдик — мен, Тигран, Лимон, Шошиа ва Исидор амаки.

Ҳар бир маҳбуснинг турмадан озод бўлиши ҳаммага қувонч бахш этади, лекин айни пайтда қаттиқ ўкинтиради ҳам. Турмада қолаётган ҳар бир маҳбус айбининг

қай даражада оғир-енгиллигини ҳам унутиб, назоратчи ўзининг эмас, бошқа бировнинг фамилиясини айтиб чақирганидан хафа бўлади, ҳатто ўлим жазосини кутаётганлар ҳам ўкинади, зеро ҳеч қаерда турмадагичалик мўъжизага ишонишмайди.

Биз беш киши қолдик. Гўё вақт ҳам тўхтаб қолгандай эди. Ҳеч кимни олиб келишмайди, ҳеч кимни қўйиб ҳам юборишмайди... Қизиқ: камерада қанча кўп маҳбус бўлса, ўзингни шунча ёлғиз, ёруғ дунёдан узилиб, одамлар ва буюмлар ичига сингиб кетгандай сезасан. Баъзан шундай бўлади: қазноғингга кириб, қачонлардир ўзинг ҳар эҳтимолга яшириб қўйган каттакон эски михни қидира бошлайсан, ҳаммаёқни ағдар-тўнтар қилиб ҳам топа олмайсан, ҳолбуки, мих шундоққина оёғинг остида ётган бўлади. Камерада ҳам шундай: атрофинг тўла одам-у, ҳеч ким сени кўрмайди, сен билан ҳеч кимнинг иши йўқ... Мана энди, саноқли одам қолганимиздан сўнг, камера баттар ҳувиллаб, гўё бу ердан столни ҳам, стулларни ҳам, челақни ҳам ва ҳатто сув турадиган бочкани ҳам олиб чиқиб кетишгандай туюлади. Ўзимизни ҳам ечинтириб, қип-яланғоч қилиб қўйишгандай гўё... Биз энди илгаригидан кўра бир-биримизнинг фикримизни равшанроқ ўқиймиз, илгаригидан кўра ўз дардимизни, ёлғизлигимизни чуқурроқ ҳис этамиз, шундан қаттиқ асабийлашамиз. Бир-биримизни ғажиб ташлагимиз келади-ю, аммо ўзимизни аранг тиямиз. Ўттиз кишига мўлжалланган камера бизга — беш кишига торлик қилаётгандай. Нафасимиз бўғилади. Тасалли берадиган бирдан-бир нарса — бу, инсониятнинг суянчи, ифтихори, саждағоҳи бўлмиш нон-туздир.

Дунёда турма камерасидаги дастурхондан улуғроқ ва суюклироқ дастурхон бўлмаса кераг-ов. Бу ерда дастурхон ҳамиша ўртада. Бу таомил муқаддас ҳисобланади. Камерада бирга туз тотган одамлар ўла-ўлгунча оғанини бўлиб қолишади. Охириги бурда деган калима турмада кулгили эшитилади, чунки бу ерда охириги бурда бўлмайди. Ҳамма нарса охиригача барчага баравар тақсимланади ва ўша заҳоти бараварига танаввул қилинади.

Ўн кунда бир марта уйдан посилка келарди. Кейин бизга номаълум сабабларга кўра бу оралиқ йигирма кунга чўзилди. Сал ўтмай, назоратчи бизни маъмуриятнинг янги буйруғи билан таништирди. Бу ҳужжат билан

пукта ва ҳар тарафлама танишганимиздан сўнг шу на-
са маълум бўлдики, биринчидан, ота-оналардан кела-
диган посилка маҳбусларнинг кўнглини бузармиш, улар-
ни изтиробга, баъзи ҳолларда эса, ҳатто жазавага со-
либ қўярмиш, иккинчидан, бундай оилавий ёрдамнинг
иқтисодий самараси, давлат нуқтаи назаридан олиб қа-
раганда сезиларли эмас эмиш, бинобарин, янги қои-
данинг қабул қилиниши тўғри ва мақсадга мувофиқ
тадбир эмиш. Ушбу қоидага кўра бундан буён посилка-
лар олти ойда бир марта қабул қилиниш керак, шунда
ҳам фақат инсонпарварлик нуқтаи назаридан, яъни баъ-
зи бир ширин томоққа ўрганиб қолган кимсалар она-
лари, хотинлари, холалари едириб юрган таомларнинг
таъмини унутиб юбормаслиги учун. Турмада берилади-
ган таомларнинг мазаси ва қуввати масаласига келган-
да эса, давлат бун ҳар бир маҳбус ўзининг нима учун
мана шу аҳволга тушиб қолганини тўла англаб етиши
ва яхшилаб эслаб қолиши учун тамомила етарли, деб
ҳисоблармиш.

Юқорида баён қилинган хулосаларга суяниб, мен,
Шошпа ва Исидор амаки бугун менга келган посилка-
нинг бу йил охиргиси эканлигини тан олишдан бошқа
иложимиз йўқ эди, зеро посилкалар фақат бизга келар-
ди. Гулоян билан Девдарианини эса маҳбуслар таъмин-
нотига доир бу янги тартиб мутлақо ташвишлантирмас-
ди. Девдарианининг айтишича, ҳамманикидан андак
фарқ қиладиган ҳаёт йўлини танлаганидан бери иззат-
нафси таҳқирланган ота-она ноқобил фарзандидан юз
ўгирган экан, демак, унга посилка келиши ҳақида гап
ҳам бўлиши мумкин эмас. Тиграннинг тақдири сал бош-
қачароқ: биринчидан, тирик қолган яккаю ягона қарин-
дошларидан бўлмиш холаси Ленинаканда тураркан.
Тбилисига тез бузиладиган маҳсулотни, айтайлик, чуч-
вара ёки қовурдоқни жўнатоилмаслиги табиий. Иккин-
чидан, Тиграннинг озодликда юрган пайтида танаввул
қиладиган кундалик таомларининг миқдори ва сифа-
ти турманикидан анча паст бўлган, бинобарин, у ташқи
олам билан озиқ-овқат бобида бирон-бир муносабат
ўрнатишга ҳеч қандай эҳтиёж сезмайди. Ундан ташқа-
ри, Тиграннинг ўзи бир кун менга ёрилган — озодлик-
да юрганида турманинг овқатларини соғиниб қолармиш,
ўзи кўникиб қолган турма ошхонасининг хушбўй ҳи-
дига қачон етишаман, деб орзу қилармиш.

... Онамнинг хатини неча қайталаб ўқигунимча Шо-

шиа елиб-югуриб стол тузади. Ҳар гал посилка ичига хат солинган бўлар ва унда жўнатилаётган овқатларнинг рўйхати келтириларди.

«Ўғлим, сенга мана шуларни жўнатыпман:

1) нон — 1 дона.

2) котлет — 8 дона.

3) кўкат — пиёз, саримсоқ, редиска, тархун, цицимати — 1 боғдан.

4) олма — 4 дона.

5) колбаса — 1 дона.

6) қанд — 1 қути.

7) тамаки — 2 қути.

Кечир мени, қўзичоғим. Сени соғинган онанг».

Хат оддий дафтар варағига катта-катта ҳарфлар билан чиройли қилиб ёзилган эди. Уни ўқиб, тотингим эмас, ўкириб-ўкириб йиғлагим келди.

— Ҳурматли биродарлар, столга марҳамат! — деди Шошиа.

Мен хатни чўнтагимга солиб, стол ёнига келдим. Бошқалар ҳам ўтирибди. Бир муддат, гўё роҳибнинг фатвосини кутгандай, стол устидаги нарсаларга тикилиб турдик.

— Бошла! — деди менга Шошиа.

— Нега мен бошлайман?

— Чунки сенинг онанг жўнатган. Бўла қол, сўлагим оқиб кетяпти!

— Исидор амаки, сиз бошланг! — дедим мен.

Исидор амаки бир дона йирик, шарбатга тўла цициматини олиб, тўрт буклади-да, туз сепиб ғарчиллатиб тишлади. Биз ҳам бараварига дастурхонга ёпишдик. Аввалига орқа-олдимизга қарамай, ютоқиб ея бошладик. Сал тўйганимиздан кейин шошмасдан, овқатнинг мазасини ҳис этиб, ҳузур қилиб чайнашга ўтдик. Столда учта котлет билан бир бўлак колбаса қолганида:

— Тез тугаб қолди-да! — дедим мен ўзимни оқлаган киши бўлиб.

— Битта котлетни сен ейсан, қолганини биз яримтадан бўлишамиз, — деб таклиф киритди Девдариани.

— Ойинг, юборган нарсаларимнинг ҳаммасини фақат ўғлимнинг ўзи ейди, деб ўйласа керак! — деди кулиб Тигран.

— Эҳтимол...

— Нима қипти? Саккизта котлет бир одамга ҳам етмайди! — деди Шошиа. Юрагим зирқираб кетди. Ишдан

ҳориб-чарчаб чиққан ойимнинг мункиллаб бозорга боргани, гўшт растасига кириб, эти шилиб олинган қоқ суякни арзонроқ харид қилиш ниятида хўппа семиз, кўзларини ёғ босган қассоб билан узоқ савдолашгани ҳаёлимдан ўтди.

— Кўп гўшт олиш учун кўп пул керак, Шошиа! — дедим ўзимни аранг босиб ва ўкириб юбормаслик учун котлетни оғзимга солдим.

— Пул дейсанми? Пул бижғиб ётибди бир жойда, азизим! Мана мундоғ! — Шошиа қўлини пешонасига қилди.

— Қаерда ўша жой? — деди Тигран ҳовлиқиб.

— Арслоннинг кетида! Қўлингни тиқиб олаверасан! — деб тушунтирди Шошиа.

— Шунақа осон эканми? — Тигран унча ишонмади.

— Албатта! — Шошиа ўнг енгини шимарди. — Шундоқ тикасану олаверасан!

— Ифлос одамсан, Шошиа, тфу! — деб бир четга туфурди Тигран. — Қилмиш-қидирмиш дейдилар? Сени жойинг мана шу сассиқ қафас!

Шошиа столдан қандайдир мўъжиза юз бериб ейилмай қолган бир бош редискани олиб, чап кафтига қўйди-да, худди Гамлет бош суягига қараб изҳори дил этгандай, ўнг қўлининг кўрсатгич бармоғи билан редискани ниқтаб, гапга тушиб кетди:

— Азиз дўстларим, бугун умр йўлимга якун ясаган нуқта мана шу нарса бўлади! Ҳолингга вой, нотавон Шошиа! Бебаҳо орзуларим ва бетизгин хаёлларим, алвидо! Алвидо, — қисматим чархпалаги! Мен сени тоғ чўққисига минг машаққат билан олиб чиққан эдим, сен барча умидларимни кунпаякун қилиб пастга думаладинг! Эвоҳ!.. Қирқ йиллик умримнинг ўттиз йилини қоранон, пиёз ва редиска еб ўтказдим. Ўттиз йил давомида оқ нону сарёғ, икраю қўзи гўшtidан пиширилган кабоб, димламаю лаққа балиқ, беданаю қирғовул, ваннахонаси, ошхонаси, ҳожатхонасигача ялтироқ сопол ёпиштирилган икки қаватли кошона, қора лимузину денгиз бўйида қулинг ўргилсин чорбоғ, чиройли хотину шириндан-шакар фарзандларни орзу қилиб яшадим! Ўттиз йиллик армонимни ўн йилда рўёбга чиқаздим! Оҳ-оҳ! Қани, қайси бирингиз уч хил — қора, қизил ва сариқ икра еган? Қайси бирингиз қовурилган сарёғ еган? Фақат соқолингизни олиб қўйгани учун сартарошга қайси бирингиз ўн сўм бергансиз? Юз сўмликларни сур-

най ичига бураб жойлаганмисиз? Ана шунақа! Биламан, анови лақма Тигран: «Шунча пулни қаёқдан олгансан, Шошиа?» — деб сўрайди. Уша ердан, азизим! Арслоннинг кетидан! Нима демоқчисан, Девдариани? Биз ҳам пулни арслоннинг кетидан суғуриб оламиз, демоқчимисан? Бўлса бордир. Лекин сизлар қўлларинг билан ола-сизлар, мен эса — бошимни тикиб оламан. Арслон нари борганда қўлларингни тишлаши мумкин, мени эса бошимни ғажиб ташлайди. Фарқи катта, а? Нима? Буни оқибати нима бўлади, деб сўрамоқчимисиз, Исидор амаки? Минг афсус! Яхшилик билан тугамайди! Ҳозир мен ўтиб кетган ўша ўттиз йилни, қора нон, пиёз ва редискани орзу қиламан. Икки қаватли кошона ўрнига юз хонали турмадаман, мрамар ҳожатхона ўрнига — челақни, чиройли хотин ва ширин-шакар фарзандлар ўрнига сизларга ўхшаган разил ва палид нусхаларни кўриб турибман. Илойим, қоранглар ўчсин!.. Яна саволлар борми, Исидор амаки? — Шошиа ҳаммага таъзим қилиб, жим бўлди.

— Масхарабозсан, Шошиа! — деди Девдариани.

— Йўқ, азизим Лимон, Шошиа масхарабоз эмас, ўлимга маҳкум одам! — Шошиа чуқур хўрсинди.

— Қўй, ўзингни ночорликка солма, бари бир кўнглимни юмшатомайсан! Улсам, тепамда обидийда қилади, деб ўйлаяпсанми? Овора бўласан!

— Нега энди, Девдариани?

— Чунки сен ҳам, у ҳам,— Девдариани Тигранга ишора қилди,— ҳаммамиз ўлишимиз керак.

— Сен ўзингни ўйла, Лимонжон, мени ўлимим масаласини судья иккаламиз ҳал қиламиз! — деб эътироз билдирди Гулоян.

— Шошма, Тигран! Сен мендан олдин ўлишинг керак, Шошиа!

— Нима учун?

— Чунки сенинг ҳамма орзуларинг ушалиб бўлган, мен ҳали ўзимга аталган тушларнинг ярмисини ҳам кўрганам йўқ!

— Бу нарса сабаб бўлолмайди. Мени ўлгим йўқ! — Шошиа норозилик билдирди.

— Нима қиласан бу ёруғ дунёда?

— Ие, у нима деганинг? Ҳали чала қолган ишларим кўп?!

— Қанақа иш?

— Иш кўп, Лимон! — Шошиа бир оз ўйланиб тур-

ди-да, сўнг давом этди: — Самадлодаги¹ уйни битка-зишим керак — бу бир. Марткопидаги,² қайнонамнинг томорқасидаги иккинчи уйнинг девори кўтарилган, фақат томини ёпиш қолган — бу икки. Иккита ўғлимни олий ўқув юртига жойлашим керак — бу уч. Кейин уларни уй-жой кооперативига аъзо қилиб қўйиш керак — бу тўрт... Энди буёғини эшит: отамнинг икки хонали квартирасини мени уйимдаги бир хонали квартирага алмаштириш керак, учинчи қаватдаги квартирага. Кейин ўзим ўша бир хонали квартира ёнидаги уч хонали квартирага кўчишим керак. У ерда битта оила билан сўққабош бир қария яшайди. Оилага ўзимнинг икки хонали квартирамни, чолга эса қайнонамнинг бир хонали алоҳида квартирасини бераман. Лекин ўша оила мени икки хонали квартирамга кўчишни хоҳлама-япти. Чол яқинда ўлади, уни хонаси ҳам ўзимизга қолади, нима кераги бор овогарчиликни, дейди. Телефон қўйдириб бераман, дедим, ўн минг бераман, дедим — йўқ, дейди! Мана шунақа расво одам! Хўш, булар иш эмасми? Шу ишларни бир ёқлик қилиш керакми, йўқми? Керак. Энди бу ёғини эшит: цехимизни ёпишмоқчи... Хўш, қўшган улушимни қайтариб олишим, кейин ўзимга бошқа жой топишим керакми?.. Керак. Бунга ҳам ўзи бўлмайди. Яна: янги «Волга»га навбатим яқинлашиб қолди. Демак, қайнағамнинг номига олинган эски «Волга»ни бошқа одамга расмийлаштириш шарт — бир хонадонда иккита «Волга» бўлиши сал ноқулайроқ...

— Ҳеч қанақа ишинг йўқ экан-ку, Шошиа,— деб унинг гапини бўлди Исидор амаки,— бемалол ўлавер-шинг мумкин!

— Нега ишим бўлмас экан? Ҳозир санаганларим иш эмасми? — Шошианинг жиғибийрони чиқиб кетди.

— Бошқалар қилиши мумкин бўлган иш — иш эмас. Фақат ўзингга мўлжалланган, фақат ўзинг қилишинг лозим бўлган ишни — иш дейиш мумкин.

— Қанақа иш, масалан?

— Унақа ишлар кўп эмас. Биринчидан — оила, бола-чақа қилиш. Иккинчидан... Иккинчидан — турмада жазо муддатини ўташ... Учунчидан — ўлиш.

— Хизмат-чи, югур-югур-чи, пул топиш-чи, болалар тарбияси-чи? Булар иш эмасми сизнингча?

¹ Самадло — Тбилиси яқинидаги шаҳарча.

² Марткопи — Тбилиси яқинидаги қишлоқ.

— Яна қайтараман: сенсиз ҳам бошқалар қилиши мумкин бўлган иш — иш эмас!

— Иш бўлмай, нима?

— Ҳеч нарса. Одамларнинг шунчаки ўзаро муносабати, ҳамкорлиги, холос... Тушундингми?

— Йўқ!

— Билардим... — деб хўрсинди Исидор амаки ўрнидан тураркан. Шошиа ҳам ўз сўрисиға чиқди.

— Демак, ўлишдан бошқа қиладиган ишим қолмапти-да,— деб тўнғиллаб қўйди у.

Орадан бир неча минут ўтганидан сўнг Шошиаға аста кўз қиримни ташладим. У сўри устида қафасға тушган қушдай шумшайиб ўтирар, рангида ранг қолмаган, маънос нигоҳи олисларға, жазирама август офтоби ёндираётган осмонға қадалганди.

Унга ичим ачиб кетди.

— Парво қилма, Шошиа! Исидор амаки ҳазиллашяпти! Тўғрими, Исидор амаки?

Исидор амаки гапимни англаб, кулиб қўйди.

— Тўғри, ҳазиллашдим, албатта, ҳазиллашдим!

— Эшитдингми, Шошиа?

— Шошиани куни битган! — деди у мен томонға қарамай.

— Мановини нима қилай? — деб қолди Тигран ейилмай қолган котлетни кўрсатиб.

— Оғзингға сол!

Тигран котлетни осмонға отиб, қўли билан илиб олди-ю, яна жойиға қўйди.

... Кечқурун бирдан эшик очилиб, назоратчи кириб келди. Ҳаммамиз дарров бошимизни кўтардик.

— Ётволдингларми?

Биз миқ этмадик .

— Балки карцерни соғиниб қолгандирсизлар?

Назоратчининг овозидан шуни пайқадимки, карцерни эслагиси ҳам йўқ. Бу сўзни тилға олишға уни бошқа нарса мажбур қилган: биз маҳбуслармиз, белгиланган вақтдан олдин ётишға ҳаққимиз йўқ, у эса назоратчи, демак, турма тартиби бузилганини сезмасликка унинг ҳам ҳаққи йўқ.

Назоратчи журнални очди, андак бир нималарни ўқиб турди, сўнг бошини кўтариб:

— Староста ким? — деб сўради.

— Бизда староста йўқ! — деб жавоб берди Девдариани.

— Нима учун?

— Гоголь староста эди. Уни олиб кетишди. Янгисини сайлаганимиз йўқ. Умуман, бизга староста керак эмас.

— Нега керак эмас? Тартибга риоя қилиш керак! — Бу сўзларни ҳам у шунчаки йўлига айтди.

— Беш кишига старостани нима кераги бор? — деб тўнғилладим мен.

— Фамилиянг нима? — деб сўради назоратчи журналга тикилиб туриб.

— Накашидзе!

— Староста сен бўласан! — деди назоратчи. — Қаршимасмисизлар? — шундай деб, у шерикларимга қаради.

— Агар мажбурий бўлса, агар ўзи эътироз билдирмаса, агар сен шуни хоҳласанг, биз қарши эмасмиз! — деб жавоб берди Девдариани.

— Ундай бўлса, чойшаб билан жилдларни йиғиштириб, мен билан юр. Кирхонадан алмаштириб келасан!..

Чойшабларимизни ўн кунда бир алмаштиришади. Ушанда чўмилиб ҳам оламиз. Бизнинг чойшаб ва жилдларимиз кўзни қамаштирувчи оқ сурпдан эмас. Турманинг чойшаб ва жилдлари тез кир бўлмаслиги учун кулранг, хира матодан тикилади. Қолаверса, ўн кун унчалик ҳам кўп муддат эмас.

Камерадан ташқарида босилган ҳар бир қадам, бирор марта бўлса ҳам ортиқроқ ҳовлига чиқиш — маҳбус учун чет элга сафар қилиш, ҳеч бўлмаганда, Руставели проспектида сайр этишдай гап. Шунинг учун ҳам назоратчининг буйруғини эшитиб, суюниб кетдим.

У илгари мени сўроққа олиб бориб юрган ўша назоратчи эди. Биз чурқ этмай коридордан ўтдик, зинаподан ҳовлига тушдик-да, ҳаммом тарафга қараб кетдик. Кирхона ҳаммомнинг ёнида, ертўлада эди. У ердан доимо буғ кўтарилар, аёлларнинг ғала-ғовури эшитилиб турарди. Бугун корхона негадир жимжит эди.

Корхонага яқинлашганимизда бош корпусдан бир назоратчи маҳбусни олиб чиқди.

— Деворга қараб тур, — деб буюрди менинг назоратчим.

Мен девор ёнига бордим. Ҳалигилар яқинлашишди. Назоратчини овозидан танидим — ўтган сафар менинг назоратчим билан гаплашган одам эди.

— Салом, Арсен! — деди у.

— Салом!
— Нега авжинг паст? — деб сўради у.
— Отам оғирлашиб қолди, — деди менинг назорат-
чим.

— Нима бўлди?
— Қайдам...
— Дўхтир нима деяпти?
— Саноқли куни қолган, деди.
— Ёши неччида?
— Саксон олтида.
— Ҳа, анчага бориб қолган экан...
— Минг қилса ҳам ота-да...
— Албатта, албатта.
— Сени ўғлинг қалай? Тузалиб кетдими? — деб сў-
ради менинг назоратчим.

— Э, сўрама!... Тузалганда қандоқ! Шунақа шўх
бўлганки, ерга урсанг осмонга сапчийди!

— Ҳа, омон бўлсин ишқилиб.
— Раҳмат. Кеча дегин...
— Ҳозир! — деб унинг гапини бўлди Арсен. — Кир-
хонага бор, — у менга ўгирилди, — ўнгдаги бешинчи-
данман, дегин, чойшаб билан жилдларни санаб топши-
риб, тозасини ҳам санаб ол, қўл қўйиш эсингдан чиқма-
син. Тушундингми?

— Ўғрими? — деб сўради ҳалиги назоратчи.
— Йўқ. Қотилликда айбланияпти. Сеники-чи?
— Гиёҳванд.
— Нимани гапирятувдинг боя?
— Ҳа. Кеча кечқурун дегин, ҳовли томондан чопиб
келяпти. Чап қулоғи шишиб, лавлаги бўп кетибди... Ни-
ма бўлди, десам...

— Бор, нега қараб турибсан? — деб дўқ урди менга
Арсен.

Зинапоядан ертўлага тушдим-у, юзимга урилган қай-
ноқ буғ, бадбўй ҳид ва эндигина дазмол урилган мато-
лардан анқиётган куйинди исидан кўнглим озиб кетди.
Сал ўзимни тутиб олганимдан кейин оёғим билан пружина
қоқилган эшикни очиб, ичкарига кирдим, ортим-
дан эшик қарсиллаб ёпилди. Мен кирган жой даҳлизча
экан, у ердан нам туман сузиб юрган кенг-мўл кирхона-
га ўтдим. Кирхонанинг тўрида ланг очиқ яна бир эшик
кўриниб турарди, бу қозонхона эшиги бўлиб, улкан
қозонлардаги совий бошлаган сувлардан хиёл буғ кўта-
риларди — афтидан кирлар ювиб бўлинганга ўхшайди.

Кирхонанинг ўнг томонида дазмолланган чойшаб ва жилдлар тахлаб қўйилган узун стол бор эди. Стол ёнида белигача қипяланғоч, иссиқдан юзлари бўғриққан қирқ ёшлардаги дуркун бир аёл турарди. Тим қора сочлари терлаб кетган юзи ва оппоқ елкаларини буткул қоплаб олган эди. Таранг тортилган сийнабанди остида йирик кўкраклари тирсиллаб турарди. У дазмоллаш билан машғул эди.

Кўзим тиниб, чайқалиб кетдим. Пойгоҳга қўйилган узун курсига шоша-пиша ўтирволдим. Аёл ўшандагина мени пайқади. У заррача қўрқув ёки хижолатсиз, ҳайрат билан менга тикилиб қолди. Аста-секин нигоҳидаги ҳайрат синчковликка, сўнг қувончга айланди.

Бу ҳол кўз очиб-юмгунча юз берди, ҳар ҳолда менга шундай туюлди.

— Мен ўнгдаги бешинчиданман, — дедим тилим зўрға айланиб, — кир чойшаб ва жилдларни олиб келувдим, мана...

Аёл парво қилмади. Қайтанга баттар жилмайди.

— Бешта чойшаб билан бешта жилд. Қаерга қўяй?

— Анови ерга! — аёл эшик томонга бир қараб олди. — Бир ўзингмисан?

— У ҳовлида кутяпти, — деб жавоб бердим мен ва қўлимдаги нарсаларни курсига қўйдим.

— Исминг нима?

— Заза.

— Яқинроқ кел.

Мен каловланиб қолдим.

— Келавер, қўрқма.

— Тоза чойшаблар қаерда?

— Бериоқ кел!

— Қаерда тозалари?

— Шу ерда. Ке, ол.

Мен унга яқинлашдим.

— Қани? Мен қўл қўйишим керак.

— Кела қолсанг-чи! — Аёл дазмолни столга қўйиб, менга қўлларини чўзди. — Бўла қол, тентак, кейин кеч бўлади! — унинг овози титраб, кўкси қизил доғлар билан қопланди. — Бўл, бўла қол, тезроқ, тезроқ!

Ёнгинасига қандай бориб қолганимни билмайман.

...Аёл мени жазава билан бағрига босиб, бўйниму елкаларимни сийпалай кетди. Сўнг қайноқ лабларининг тафтини, иссиқ кўксини туйдим. Тиззаларим бўшашди. Ҳўл полга ётганимизни, аъзойи баданим титраб, кўз-

ларимни аллақандай парда қоплаганини эслайман, холос. Кейин бир-биримизга чирмашиб, қандайдир пуштиранг туман ичида суза бошладик, гоҳ кулар, гоҳ йиглардик, қулоғимга узук-юлук сўзларимиз эшитиларди:

- Жоним!..
- Қуёшим!..
- Э, парвардигор!..
- Кетма!..
- Кетмайман!..
- Ростдан кетмайсан-а?
- Албатта!..
- О қадрдоним!..

Бирдан миямнинг аллақаерида қаттиқ тугун пайдо бўлди... Вужудим таранглашди... Сўнг бўгин-бўгинимгача бўшашиб, танамга илиқ бир ҳаловат югурди... Қаердандир салқин шабада эсгандай бўлди... Кўзларимни очдим.

Аёл жилмайганча ҳали титроғи босилмаган бармоқлари билан пешонамдаги совуқ терни артарди.

- Исминг нима? — деб сўрадим ундан.
- Тур, кеп қолади анови?
- Исминг нима?
- Маро.
- Нега қамашди?
- Тур.
- Чойшабларни опкелувдим.
- Биламан.
- Қўл қўйишим керак экан.
- Кераги йўқ. Столда турибди, олавер. Энди тур! Мен ўрнимдан турдим.
- Нега қамашди сени, Маро?
- Совун ўғирлаган эдим! — деди у кулиб.
- Ёлғон!
- Милиционерга тилимни ҳам кўрсатувдим.
- Йўқ, тўғриси айт.
- Қимсан ўзинг — маҳбусмисан ёки прокурормисан?
- Билгим келяпти-да...
- Мен сендан сўраётганим йўқ-ку! Чойшабларингни юлу жунаб қол!
- Сени энди кўрмайманми?
- Ёшинг неччида?
- Йигирмада.
- Кўриниб турибди!

— Шаҳарда-чи?

— Бор энди! Керак бўлсанг ўзим топволаман.

У сапчиб ўрнидан турдию мириқиб керишди. Икки елкасидан тутиб, чеккасидан ўпдим. Юзи нам ва совуқ эди.

... Назоратчилар ҳамон гаплашиб туришарди.

— Бўлдимиз? — деб сўради менинг назоратчим.

— Ҳа.

— Дарров-а?

— Ҳа.

— Нима бўлди, рангинг оқариб кетибди?

— Ҳавоси оғир экан!

— Гапинг тўғри, — деди у. — Доим сасиб ётади. Шунинг учун киргим келмайди-да!.. Қани, кетдик! Хайр, Гоги! — у оғайниси билан хайрлашди.

— Омон бўл, Арсен.

...Гулоян билан Девдариани шахмат ўйнашар, Исидор амаки китоб ўқир, Шошиа эса тош қотганча шифтга тикилиб ўтирарди.

— Хўш? — деди Девдариани.

— Опкелдим! — шундай деб, чойшаб ва жилдларни сўрига ташладиму, дармоним қуриганидан ўзим ҳам чўзилиб қолдим.

— Аёлларни кўрдингми?

— Қанақа аёлларни?

— Қир ювадиган аёлларни-да.

— Йўқ, кетиб қолишган экан.

— Э-э... Мен ҳам бир марта чойшаб алмаштиришга борганман... Ярим яланғоч аёлларга тикилишдан оғир азоб йўқ! — деди Девдариани ўрнидан тураркан.

— Қаёққа? Ўйна! — деб бақирди Тигран.

— Нимасини ўйнайман, галварс, бир юришдан кейин мотсан! — деб жавоб берди Девдариани ва ўзини сўрига ташлади.

Девдариани билан ёнма-ён ётамиз. Ҳозир ухляяптими, йўқми — билиб бўлмайди. Қўлларини боши остида чалкаштириб олган, кўзлари юмуқ... Мени эса бугунги воқеадан кейин сира уйқум келмаяпти. Биров билан гаплашгим келади. Саргузаштимни сўзлаб бериш учун эмас! Худо сақласин! Гапириб берсам, шерикларим жинни бўлқолишади. Ишонмасликлари ҳам мумкин. Қолаверса, бунақа воқеаларни дoston қилиб юришни хуш кўрмайман.

Девдариани ухляпти... Шошиа-чи? Йўқ, у уйғоқ... Ҳар гал у билан суҳбатлашганимдан кейин жонимдан тўйиб кетаман, йиғлагим, бутун инсониятни, лаънатлагим келади. Тигран-чи? Тигран ғирт қонхўр. Нимани гапирса, охири ўлим билан тугайди. Энг қизиғи: ўлим унинг учун оддий гап, худди сайр тафсилотини ҳикоя қилиб бергандай, яйраб сўзлайверади... Бунақа одам онкологик касалхонанинг бош врач бўлиб ишлагани тузук... Исидор амаки-чи? О, бу киши билан гаплашсам — роҳат қиламан! Лекин у ухляпти, хуррак отиб ётибди...

Мен ух тортиб, девор томонга ағдарилдим. (Лаънати лампочка! Шунақа асабга тегадик! Унинг жинчиқроқдай хира шуъласига сира кўниколмайман!)

— Ҳа, йигитча!

Бу — Девдариани! Демак, уйғоқ экан! Худога шукур!

— Уйқим келмаяпти, Лимон!

— Севиб қолдингми?

— Қизиқ одатим бор, Лимон... Бирорта аёлни кўриб, икки оғиз гаплашишим билан севаман-қоламан!

— Бахтсиз одам экансан!

— Бу ҳам майли: айтайлик, кўчада турибман. Атрофим ғиж-ғиж одам. Ёнимдан бегона аёл ўтиб кета туриб, бехосдан кўз қирини ташладими — тамом, мени танлади, бир ишора қилсам кифоя: менга турмушга чиқади, ҳеч бўлмаганда, бир кечани мен билан ўтказди, деб ўйлайвераман... Аҳмоқман-а, тўғрими?

— Бахтли одамсан!

— Нима учун?

— Чунки аҳмоқлигини ўзинг ҳам биласан.

— Мана бугун ҳам... кир ювадиган хотинни кўрдиму севиб қолдим. Сира кўз олдимдан кетмаяпти...

— Нуну-чи? Ундан кўнглинг совидими?

— Йўқ, лекин Марони кўпроқ қўмсаяпман... нима десамикин... жисман!

— Исми Мароми?

— Ҳа.

— Чиройлими?

— Қайдам. Турмада ҳамма аёл чиройли кўринаверади.

— Рост айтасан.

Орага жимлик чўкди... Бир оздан сўнг Лимон яна тилга кирди, энди мен билан эмас, ўзи билан ўзи гаплаша бошлади:

— У ҳақиқатан гузал эди...

Мен ҳозир Девдарианининг дил сўзларини тинглашимни, ҳозир у йиллар давомида юрагини ўртаб ётган дардларини тўкиб солишини англаб, нафасимни ичимга ютдим.

— ...Майданда¹ Ефрем Бабаликашвили деган бир малла яҳудий ўғри бор эди. Анча бурун биз у билан ўнинчи трамвайда «иш» қилардик. Кейин у тиллага ўтиб кетди. Ҳозир Исроилда — яқинда кетиб қолди. Бир кун Бабаликашвили менга яхши бир «иш» топширди: Сололаки², Коджор кўчаси, тиш дўхтирининг квартираси... Шунга ҳам ўн йил бўлди: лекин худди кечагидай эсимда... Июль ойи эди, ҳарорат қирқ даражадан кам эмас. Тбилиси ҳувиллаб қолган — ҳамма дала ҳовлиси-га чиқиб кетган пайт. Лекин ҳалиги дўхтир уйида, иш билан овора. Шанба кун, беморлар қабул қилинадиган кун, «иш»га отландим. Бир ўзим. Жағимни боғлаб олганман... Йўлакда беморлар ўтиришибди. «Охири ким?» — деб сўрадим. Ҳеч ким миқ этмайди. Тиш дўхтирига навбатда турганлардан меҳрибон одамни топиш қийин бу дунёда. Ҳар ким ўз навбатини сизга бергиси келади. Майли, дедим-у, индамай бир четга ўтирдим. Охирги бемор чиқиб кетгунча кутдим. Қоронғи тушиб қолган эди. Бирдан кабинетдан енглари ҳимарифлик оқ халат қийган жиккаккина чол чиқиб келди. Йўлакдаги чироқни ёқдию мени кўриб, боши билан ичкарига таклиф этди. Унга эргашдим. Дўхтир индамай креслога ишора қилди. Ўтирдим. Тиш суғурадиган, тиш аралайдиган, тиш эговлайдиган ва яна аллақанақа асбобларга кўзим тушдию аъзойи баданимдан совуқ тер чиқиб кетди — болалигимдан тоқатим йўқ бунақа нарсаларга... Дўхтир пешонасида ялтираб турган ликопчасини тўғрилади, жағимдан богични ечди, бош бармоғи билан иягимдан итариб, оғзимни очишга мажбур қилди.

— Қайси тишингиз оғрияпти? — деб сўради ниҳоят андак таажжубланиб.

— Ҳеч қайсиниси! — дедиму қўлини нари итардим.

— Нега келдингиз бўлмаса?

— Ҳа энди...

— Менга қаранг, биродар, сиз билан майнавозчилик қилиб ўтиришга вақтим йўқ. Нима демоқчисиз, гапи-

^{1,2} Майдан, Сололаки — Тбилисидаги районларнинг эски номлари.

ринг! — деди дўхтир зарда билан ва халатини еча бош-
лади.

Креслодан турибоқ тиззаларим қалтираб, билакларим
бир пудлик тош осилгандай оғирлашиб кетганини сез-
дим. Бунақа ишга ёлғиз биринчи чиқишим эди, нақадар
ваҳимали бўлишини энди тушундим.

— Менга пул керак! Тилло керак!

— Қанақа пул? Қанақа тилло? — дўхтир ҳангу манг
бўлиб қолди.

— Қоғоз пул билан тилло тангалар!

— Эсингиз жойидами?! — деб қичқирди у астойдил
таажжубланиб.

Энди чекиниб бўлмасди. Пиджагимни ечдиму кама-
римдан тўппончани чиқаздим... Дўхтир ҳайкалдай қо-
тиб қолди, сўнг бир чайқалди, йиқилиб тушмаслик учун
ўзини апил-тапил креслога ташлади.

— Илтимос, анови шишачани олворинг, — деди у ой-
наванд шкафни кўрсатиб. Тили базўр айланарди.

Мен шкафни очиб, дўхтир айтган шишачани олдим,
ҳидлаб кўриб, беихтиёр кулиб юбордим: навшадил
спирти экан.

— Марҳамат!

Жилмайганимни кўриб, дўхтирга жон кирди. Спирт-
ни бир ҳидладию савдолашишга тушди.

— Қанча керак?

— Мен сиздан қарз сўраб келганим йўқ! — дедим —
Чиқазинг ҳаммасини! Иложи борица, тезроқ!

— Ҳозир бақираман! — деб, пўписага ўтди у.

— Бақирсангиз бақираверинг! Бу ерда тиш суғу-
радиган дўхтир яшайди. Бақирингизга ҳеч ким қулоқ
солмайди.

— Менда пул ҳам, тилло ҳам йўқ... — деди у инграб.

Вақт ўтиб борарди, машмашага тезроқ чек қўйиш
керак эди. Тепкини босиб, тўппончани дўхтирга тўғри-
ладим. Тўппончамнинг беҳато отишдан ташқари яна
бир афзаллиги бор: ўқдонидаги еттита ўқнинг ҳаммаси
юракни ваҳимага солиб, баралла кўриниб туради. Шу-
нинг учун ҳам «иш»га ёнимда тўппонча билан чиқа-
ман. Режам бу гал ҳам ўзини оқлади — дўхтир кресло-
дан тушиб, оёғимга йиқилди:

— Йўқ, йўқ! Ўлдирманг!.. Пулни, тиллою кумушлар-
ни бошимга ураманми!.. Олинг!.. Мана пул!

У сакраб туриб, шкафнинг ёнига пилдираб борди-
да, ундан бир даста юз сўмликларни олиб, оёғим ости-

га ташлади. Кейин ғаладонни тортиб, аллақанча қўйма олтинни чиқазди:

— Мана тилло! Олинг!

Шундан сўнг билагимдан тутиб, бошқа хонага судраб кирди.

— Мана, қизим иккаламизнинг тилло соатларимиз, мана булар қизимнинг билагузуги, исирғаси, ёқут кўзли узуги, икки карат, ўттиз минг сўм туради! Олинг, ҳаммаси сизники!

Мен эс-ҳушини йўқотган дўхтир изидан юриб, чўнтақларимни қимматбаҳо буюмларга тўлдирардим. У қутича ва ғаладонларни бўшатиб бўлгач, буфет ёнига чопиб борди-да, иккала эшигини ланг очиб, худди чайқов бозоридаги савдогардай, ўз буюмларини мақтай кетди:

— Мана биллур идишлар, олинг! Чех биллури, баҳоси олтин билан баробар!.. Бавар, саксон чинчилари, ноёб буюмлар дўконидан сотиб олганман! Олинг, ҳаммасини олинг!

Бирдан бу ночор одамни ҳам, ўзимни ҳам ёмон кўриб кетдим. Ҳозир мен ичида турган уй бадбўй ахлатхонани, ҳализамон домига тортиб кетадиган ботқоқликни ёдимга солди. Тўппончамни белимга тақиб, пиджагимнинг тугмаларини қададим-да, эшикка қараб юрдим. Дўхтир ҳамон бир нималар деб вайсарди, аммо энди уни эшитмасдим... Шу пайт оғайниларимдан бирортаси ишонмайдиган, ишонса ҳам, устимдан роса куладиган ҳодиса бўй берди...

Эшик ёнида осиглиқ турган каттакон кўзгуда ўз аксимни кўрдиму, дарров ҳовримдан тушдим. Сенга бу ғалати туюлиши мумкин, лекин кишининг кўзгудаги акси унга шунақа таъсир қилади. Ўзим бунни синаб кўрганман: бир кеча ўз аксим билан гаплашганман, баҳслашганман, ҳатто муштлашганман ҳам! Ҳозир кўзгудан ўзимдан кўра чиройлироқ, кучлироқ ва ўзимдан кўра мардроқ одам қараб турарди. У гўё яхдек шиша бармоқларини пешонамга теккизгандай бўлди, шу заҳоти шаштимдан тушдим қўйдим. Кўзгуга яқинроқ бориб, унинг устки сўл бурчагига, рамка четига қистириб қўйилган суратни кўриб қолдим. Бу — икки қизнинг сурати эди. Кўзларимга ишонмасдим. Қизларнинг бири меннинг синглим Лейла эди.

— Бу қиз ким? — деб сўрадим дўхтирдан, буткул бегона овоз билан.

— Унгдагиси қизим Динара, униси университетда бирга ўқийдиган дугонаси Лейла Девдариани.

Суратни олиб, рояль устига қўйдим-да, чўнтагимдан тунаган нарсаларимни чиқаза бошладим.

— Нима қиялпсиз? — деди дўхтир каловланиб.

— Сизникига ҳеч ким келгани йўқ! Ҳеч ким ҳеч нарсангизни олгани ҳам йўқ!

Рояль устига пуллар, соат ва исирғаларни териб қўйдим.

— Ҳеч ким келгани йўқ сизникига!

Сўнг билагузук ва узукларни чиқаздим.

— Нима қиялпсиз, нима қиялпсиз? — дерди нуқул дўхтир таажжубланиб.

Мен пиджак ва шимимнинг чўнтакларини бўшатардим.

— Бу бизники эмас! Ўзингизнинг портсигарингиз! — деб қолди бир маҳал дўхтир. — Мен чекмайман... Манови узук ҳам бизники эмас, уни бармоғингиздан чиқаздингиз... Дастрўмол ҳам, гугурт ҳам ўзингизники...

Нарсаларимни чўнтагимга пала-партиш солдим у эшик томон юрдим.

— Хайр! — деди орқамдан дўхтир. — Ие, тобингиз қочдими? Балки дори ичворарсиз?

Эшик қабзасига энди қўл урган пайтимда қўнғироқ жиринглаб қолди.

Бир чўчиб тушдим, дарров атрофга алангладим. Деразадап сакрасаммикин? Иложи йўқ! Ҳамма деразаларга темир панжара қоқиб ташланган.

— Қўрқманг, қўрқманг! — деди дўхтир типирчилаб. — Ҳеч гап йўқ! Хотиржам бўлинг. Айтмайман, ўлай агар! Қўшним ё бирорта бемор бўлса керак... Миқ этмайман, мана кўрасиз!!!

У эшикни очди.

— Ана, айтмадимми, қизим Динара экан! — деб хитоб қилди дўхтир суюниб.

Остонада қора ёқали ва қора боғичли оқ кўйлак кийган, билагига қора билагузук таққан... бир фаришта жилмайиб турарди.

— Салом! — деди фаришта.

... Девдариани жим бўлиб қолди. Бир минут ўтди, икки минут ўтди, уч минут ўтди. Камерада фақат уйқуга кетган маҳбусларнинг бир маромда нафас олишигина эшитиларди. Мен интиқлик билан ҳикоянинг давомини кутардим, аммо Девдариани миқ этмасди. Эҳтимол

мени, ухлаб қолди, деб ўйлагандир. Икки-уч марта у ёнимдан-бу ёнимга ағдарилдим. Бари бир ундан садо чиқмади. Ё ўзи ухлаб қолдимикин? Қанақа тентаклик бу?!

— Кейин нима бўлди, Лимон? — деб сўрадим тоқатим тоқ бўлиб.

— ... У пайтда уйдан кетиб қолган эдим...— деб давом этди бир оздан сўнг Девдариани.— Икки йил қадам босмадим уйимизга. Шу икки йил ичида ойим уч марта Дидуби черковида менга лаънат ўқиди... синглим Лейла эса мен билан яшириқча, кўпинча Вакедаги боғда учрашиб турарди... Келади-ю, аввал бўйнимга осилиб, юзларимдан ўпади, кейин койишга тушиб кетади. Нималар деб ҳақорат қилмаган дейсан — ўғри ҳам, дайди ҳам, ўз онамнинг қотили ҳам, илон ҳам, чаён ҳам, худбин ҳам, қонхўр ҳам бўлдим унинг учун... Сўнг кўксимга бошини қўядию юм-юм йиғлайди, узоқ йиғлайди... Аҳмоқ бўлиб сен билан кўришиб юрибман, дейди. Қани гурурим, қани ориятим, дейди... Ойим билиб қолса, бўғиб ўлдиради мени, дейди. Лекин бари бир менга бошқача кўз билан қарарди, назаримда, мен билан фахрланарди. Аммо ойим... О, онагинам!.. Асли Инал-Ипалик. Мағрур аёл!.. Шуниси ҳам борки, синглим билан учрашувимиз ойимнинг хоҳиши билан бўлаётганини, Лейла билан боғда гаплашаётган пайтимизда у бирор муюлишдан бизни кузатиб туришини кўнглим сезарди, чунки Лейла боғдан ҳеч қачон мендан олдин кетмасди. Бундан ташқари, синглим ҳар гал оқ нон билан яхна котлет олиб келарди — мен уларни болалигимдан хуш кўрардим, ойим буни яхши биларди...

Бир куни боғда гаплашиб ўтириб синглимдан: «Нега турмушга чиқмайсан?» — деб сўрадим. «Чунки ҳеч ким ёнимга журъат этолмайди. Ҳамма сендан қўрқади!..» деб жавоб берди у. Лейла жуда чиройли эди... Ҳозир турмушга чиққан... Учта боласи бор... Лекин бари бир Динара ундан гўзалроқ...

Девдариани яна жим бўлиб қолди.

— Намунча қийнайсан! — дедим энтикиб. — Гапира қолсанг-чи, кейин нима бўлди?

— Нима бўларди... Динаранинг домига илиндиму уни кўриш умидида Лейланинг туғилган куни уйга бордим... Бу йигирма тўққизинчи августда бўлган эди...

— Кейин-чи?

— Уйга эрталаб келдим. Эшикни Лейла очди. Мени

кўрдию ҳўнграганча ўз хонасига кириб кетди. Бир соатча ойимнинг оёғига йиқилиб, кечирим сўрадим, тузалишга, ҳаётимни янгидан бошлашга ваъдалар бердим... Аниқ ёдимда йўқ, яна алламабалолар дедим... Сўнг ойимнинг мамнун қиёфасига боқдим... Хуллас, бу ҳол кечгача давом этди... Кечқурун меҳмонлар келишди. Меҳмонларки, Лейланинг уч-тўртта йигит-қиз ўртоқлари. Баъзилари мени танишарди, шунинг учун бирови ҳадиксираб, бирови таажжубланиб сўрашди... Бир маҳал Динара кеп қолди. Уша кунги кийимда... Кириши билан ҳаммаёқ нурга тўлгандай бўлди!.. Ёнида оқ куйлак устидан қора костюм кийган хушбичим бир йигит ҳам бор эди. Динара қандайдир сопол идишни кўтариб олганди. Нигоҳимиз тўқнашди. Унинг тим қора кўзларида аввал ҳайрат, сўнг беадат қўрқув ифодаси пайдо бўлди. Ранги дув оқариб, савол назари билан Лейлага қаради. Мен бўлсам... сурат бўлиб қолган эдим... Бир маҳал қулоғимга Лейланинг:

— Танишинглар, акам — Како, булар — дугонам Динара билан турмуш ўртоғи,— деган овози эшитилди.

Динаранинг қўлидаги сопол буюм ерга тушиб, чилчил бўлди... Кейин у қўллари билан кўзларини беркитди-да, шартта орқасига бурилиб, хонадан чопиб чиқиб кетди.

— Кейин-чи? — деб пичирладим мен.

— Томоша тугади! — Уй бир зумда бўм-бўш бўлиб қолди. Меҳмонлар нима воқеа рўй берганини ҳам англаёлмай, тарқаб кетишди. Буни фақат мен ва салпал Лейла биларди. Кейин ойим оёқларимни қучиб, кетмагин, деб ёлворишга тушди, агар кетадиган бўлсанг, мен билан синглингни ўлдириб, уйга ўт қўйиб кет, деди.

— Бари бир кетдингми?

— Кетдим.

— Ҳайвон экансан, Девдариани!

— Биламан... Дунёда ўғридай иродаси бўш одам йўқ. Ҳамма ўғриларни дойурак деб ўйлайди. Аслида унақа эмас. Бизда ирода бор, аммо...

— Нима «аммо»?

— Мутлақо кераги йўқ пайтда пайдо бўлади! — деди Девдариани ва нариги ёнбошига ағдарилди.

ТУРИНГЛАР, СУД КЕЛЯПТИ

Залда биттагина одам — айбланувчи бор, холос. Раислик қилувчи бўм-бўш залга хомуш нигоҳ ташлади,

муштига бир йўталиб олиб, айбланувчига боши билан «ўтиринг» деган ишорани қилди.

У ўтирди.

— Жуда жиддий ва узрли, бунинг устига, ўзига боғлиқ бўлмаган сабабларга кўра судлов тартибининг ҳамма бандларига роя қила олмаётгани учун суд ҳайъати муҳтарам жамоа ва айбланувчидан кечирим сўрайди.— Раислик қилувчи енг билан пешонасидаги терни артди. Залдан садо чиқмади.

— Бугун,— деб давом этди у,— яъни, шу йилнинг ўн иккинчи августида Исидор Иосифович Саларидзе томонидан Грузия ССР Жиноят кодексининг бир юзу тўртинчи моддасида кўзда тутилган жиноят содир этилганга доир жиний иш кўриб чиқилади.

Раислик қилувчи ўтирди.

— Айбланувчи, туринг!

Саларидзе ўрнидан турди.

— Фамилиянгиз?

— Саларидзе.

— Исми шарифингиз?

— Исидор Иосифович.

— Ёшингиз?

— Минг тўққиз юз ўнинчи йил ўн биринчи май куни эрталаб соат олтида Хашури шаҳрида дунёга келганман. Олий маълумотим бор. Грузин, рус, француз ва немис тилларини биламан. Қасбим — иқтисодчи. Статистика бошқармасида ишлаганман, оилалиман. Хотиним минг тўққиз юз олтишинчи йилда вафот этган. Қизим билан неварам бор. Вашлован кўчасидаги бир юзу эллик биринчи уйда яшаганман. Минг тўққиз юз ўттинчи йилдан бери партия аъзосиман.

— Аъзоси бўлгансиз,— деб унинг гапига аниқлик киритди раислик қилувчи.

— Аъзоси бўлганман ва ҳозир ҳам аъзосиман! — деб таъкидлади Саларидзе.

Раислик қилувчи эътироз билдирмади.

— Айбланувчи Саларидзе, айблов хулосасини сизга беришганми, беришган бўлса, қачон беришган?

— Ўтган шанбада олганман.

— Айбланувчи Саларидзе, суд — фолбин эмас, кунини аниқ айтинг!

Айбланувчи шифтга тикилиб, пичирлай бошлади — афтидан, ичида етти кунни санаб, ўн иккинчи августдан айириб ташламоқда эди.

- Бешинчи августда!
- Айблов хулосаси билан танишиб чиққанмисиз?
- Ҳа, ўқидим.
- Қўйилган айбни бўйнингизга оласизми?
- Йўқ!

Раислик қилувчи бундай жавобни кутмаган эди. У икки ёнида, узун тахта стол четида ўтирган кишиларга ҳайротомуз қараб қўйди. Улар ҳам унсиз бош силкишди. Шундан сўнг раислик қилувчи бўш залга мурожаат этди:

— Энди муҳокамага ўтамиз. Ишни Олий суднинг қуйидаги ҳайъати кўриб чиқади:

- раис Накашидзе,
- давлат қораловчиси — Девдариани,
- халқ маслаҳатчилари — Гулоян ва Гоголадзе.

Раис ҳайъат аъзоларини эълон қилиб бўлгач, жим бўлиб қолди ва ёғоч курсида ўтирган судланувчига — кўзларининг ости салқиб, қовоқлари шишиб кетган, ўзи эса бир бурдагина бўлиб қолган қарияга узоқ тикилиб турди.

— Судланувчи Саларидзе, суд ҳайъатига эътирозингиз борми?

— Йўқ! — деди Саларидзе хиёл ўрнидан қўзғалиб.

— Бошқа эътирозларингиз-чи!

— Йўқ!

— Дастлабки терговда оқловчидан воз кечган экансиз?

— Худди шундай!

— Балки суд оқловчи тайинлашини хоҳласиз?

— Кераги йўқ!

— Ундай бўлса, ўзингизга қўйилган айб ва шу ишга алоқадор бошқа нарсалар хусусида ҳам судга батафсил гапириб берсангиз.

Раис тирсакларини столга тираб, иягини икки кафтига қўйди-да, кўзларини юмганча судланувчининг сўзлашини кута бошлади.

— Тунги соат бирларда эшик қўнғироғининг қаттиқ жиринглашидан уйғониб кетдим,— дея ҳикоясини бошлади Саларидзе.— Билдимки — куёвим. Қизим ухлаб қолганга ўхшайди. Қўнғироқ тўхтамай жирингларди. Ниҳоят эшикни очилгани ва куёвимнинг хиргойи қилиб ичкарига киргани эшитилди.

— Ётволдингми? Мени кутмасдан-а?! — деб ўшқирди куёвим ва бир нарсани гурсиллатиб полга улоқтирди.

— Бақирма, ҳамма ухляпти. Кеч бўп қолди, кириб жойингга ёт! — деди қизим ялинчоқ овозда.

— Ҳамма? Қим ўша «ҳамма»? Э-э, анови иқтисодчи дадангми?

— Бола ҳам ухлаган.

— Бола ўзимники! Хоҳласам — уйғотаман, хоҳла-масам — йўқ!

Куёвим ҳамон йўлакда уймаланишарди. Яна ичиб келганини дарров сездим. Кейин улар ўз хоналарига, яъни қизим билан куёвим турадиган хонага кириб кетишди. Бақириқ-чақириқларни эшитиб турардим-у, аммо сўзларини илғамасдим. Қизим уни инсофга чақирар, ялиниб-ёлвор, у бўлса баттар авжга чиқар, алланималарни уриб синдирарди. Қизим бир неча бор инграб чинқирди, кейин бола додлай бошлади. Шуб-ҳам қолмади — у қизимни дўппослаётганди!.. Чидаб туролмадим. Ўрнимдан турдим у чироқни ёқиб, қизим билан куёвимнинг хонасига кирдим. Қизим каравотда ўтирганича бир қўли билан ёрилган лабидан оқаётган қонни артар, иккинчи қўли билан боласининг бошини силарди.

— Ўлдираман ҳаммангни, нонкўрлар! — деб бақирди куёвим. — Йўқол кўзимдан, қари кўппак, йўқол! — деб ўшқирди у мени остонада кўриши билан.

Чопиб бориб, юзига тарсаки тортиб юбордим. Аввалига у андак анграйиб турди-ю, кейин менга мушт солди. Қаттиқ урди. Полга ағдарилиб тушдим. Қизим додлаб тепамга келди.

— Ҳайвон! Йиртқич! — деб йиғларди у нуқул, мени турғизишга уринаркан.

— Буважо-он! — деб чинқирди неварам.

Бир амаллаб ўрнимдан турдим, гандираклаганча ўз хонамга ўтиб, деворда осиглиқ турган ўн икки калибрли ов милтигини олдим-да, изимга қайтдим. Куёвим милтиқни кўриб, сесканиб кетди.

— Жўна уйимдан! — дедим мен.

— Милтиқни ташла! — деб бақирди у.

— Йўқол уйимдан! — дедим яна мен.

— Ташла милтиқни, қари тентак! — деб ўшқирди у ва менга қараб кела бошлади.

Халқ маслаҳатчиси Гулоян ҳаяжонланганидан бўйин ва пешона томирлари ўйнаб, ўрнидан сапчиб туриб кетди. Давлат қораловчиси Девдариани уни зўрлаб жойига ўтқазиб қўйди. Раис тирноқларини ғажий бошлади.

— Милтиқни унга тўғриладим, оғзини қорнига тираб туриб, иккала тепкини туширдим,— деб давом этди судланувчи.— У жонҳолатда милтиққа ёпишиб, қўлимдан тортиб олмоқчи бўлди. Бараварига иккала тепкини босдим... Уқ овозини эшитмадим. Фақат қизимнинг ҳушдан кетиб йиқилганини ва куёвимнинг оғзидан отилиб чиққан қонни кўрдим. Кейин неварамнинг даҳшатдан бақрайиб қолган кўзларини илғадим... Буларнинг бари менига тушга ўхшаб туюлди: шу пайтда фожеа рўй берганига ҳеч ким мени ишонтиролмасди.

— Нима учун? — деб сўради раис.

— Гап шундаки, милтиқ ўқланмаган эди! — Судланувчи елкасидан тоғ ағдарилгандай енгил тин олди.

Суд ҳайъати ҳангу манг бўлиб қолди.

— Қанақасига? — деди ниҳоят раис.

— Милтиқ ўқланмаган эди! Икки кун бурун уни ўз қўлим билан тозаллаган эдим! Уқи йўқ эди! — деди яна судланувчи ишонч билан.

— Ким ўқлаган бўлмаса?

— Куёвим.

— Ким айтди сизга бунини?

— Ўзи. Қўлимда жон бераётиб, нигоҳи билан айтди... Мен тушундим. Бошқа одам тушунмаган бўларди, лекин мен тушундим.

— Бунини ким тасдиқлай олади?

— Ҳеч ким!

— Кейин нима бўлди?

— У ёғида менинг иштироким йўқ... Мен ҳеч нарсани билмайман.

— Яна нималар дея оласиз?

— Ҳеч нарсаси.

— Ўйлаб кўринг!

— Менинг бошқа гапим йўқ.

Раис елкасини қисиб, давлат қораловчисига қаради. У ҳам ҳайрон бўлиб, қўлларини икки томонга ёзди.

— Эҳтимол бирор нарсаси ёдингиздан кўтарилгандир? — деди яна раис.

— Нима ёдимдан кўтарилиши мумкин? — судланувчи раиснинг ниятини англамади.

— Сизни оқлаши мумкин бўлган бирор далил?

— Бунақа далил йўқ.

— Ундай бўлса,— дея раис бўш залга мурожаат этди,— давлат қораловчиси, адлия катта маслаҳатчиси, прокурор Девдарианига сўз бераман. Марҳамат!

- Прокурор судланувчини сўроқ қилишга киришди.
- Судланувчи Саларидзе! Милтиқ ўқланмаган, деб ўйлагансиз? Шундайми?
- Худди шундай.
- Унда ўқи йўқ милтиқни кўтариб киришнинг нима зарурати бор эди?
- Куёвимни қўрқитмоқчи эдим.
- Куёвингиз бўш милтиқдан қўрқишига ишончингиз комилмиди?
- Йўқ, қўрқмасди.
- Бари бир кўтариб киравердингизми?
- У милтиқ ўқланган деб ўйлаши мумкин эди.
- Бунинг нима аҳамияти бор? Милтиқда ўқ йўқлигини ўзингиз билгансиз-ку?
- Қўрқиб, кечирим сўрайди, деб ўйлагандим.
- Лекин бундай бўлмаган?
- Ҳа.
- Агар узр сўраганда қизингиз билан ўзингизга етказган озорини кечирармидингиз?
- Фақат тиз чўкиб сўраса, кечирардим!— деди Саларидзе бир оз сукутдан сўнг.
- Саларидзе! Куёвингиз милтиқдан қўрқмаган. Устингизга бостириб келаверган. Демак, у милтиқнинг хавфсизлигини, яъни ўқи йўқлигини билган. Шундайми?
- Тўғри.
- Унда нега тепкини туширдингиз? Нима мақсадда? Икковингиз ҳам милтиқ отилмаслигини яхши билгансиз-ку?
- Ҳа энди... ётиб қолгунча...
- Саларидзе! Куёвингиз милтиқ унинг учун ҳеч қандай хавф солмаслигини била туриб, нега қўлингиздан тортиб олмоқчи бўлди?
- Билмадим.
- Тепкини туширган пайтингизда милтиқ бари бир отилмаслигига ишонганмидингиз?
- Албатта.
- Нега бўлмаса тепкини босдингиз?
- Беихтиёр...
- Демак, милтиқ отилмаслигини билгансиз. Уёғига нима қилмоқчи эдингиз?
- Билмайман...
- Куёвингиз милтиқни тортиб олиши мумкинмиди?
- Ҳа.
- Саларидзе! Агар милтиқ ўқлаганини билганингиз-

да тепкини босармидингиз? Саволни қайтараман: агар милтиқда ўқ борлигини билганингизда отармидингиз?

Саларидзе сув сўради. Томоғини ҳўллаб олгач, бош чайқади-ю:

— Билмайман, — деди яна.

— Саларидзе! Шу воқеага қадар одам ўлдириш қўлингиздан келишини ҳеч ўйлаганмисиз?

— Менимча, бу ҳақда ўйламайдиган одамнинг ўзи йўқ.

— Хўш, қандай хулосага келдингиз?

— Энди хулосанинг аҳамияти йўқ: куёвим ўлган!

— Бизни бошқа нарса, қотиллик қасддан қилинганми ёки тасодифан юз берганми — мана шу нарса қизиқтиради, — деди прокурор, сўнг яна давом этди: — Саларидзе! Тағин бир савол: куёвингиз милтиқдан фойдаланиб турармиди?

— Ҳа, фойдаланарди.

— Охирги, энг охирги дақиқаларда ҳам милтиқ ўқлаганини айтмадимми?

— Йўқ, йўқ! — деб қичқирди Саларидзе. — Улаётган пайтида айтди, шунда ҳам, нигоҳи билан айтди! Қўлимда жон бераётиб, фақат менга, ўзимга айтди! Буни кўзларидан уқиб олдим!

Саларидзе кафтлари билан юзини беркитиб, жим бўлиб қолди...

— Ҳурматли раис! Менда бошқа савол йўқ.

— Муҳтарам маслаҳатчиларда савол борми? — деб сўради раис.

Гулоян бош чайқади. Гоголадзе эса «менда савол бор» деган ишорани қилди.

— Марҳамат!

— Судланувчи Саларидзе! Куёвингиз илгари ҳам уйга бемаҳал, маст ҳолда қайтармиди?

— Ҳа, шунақаси ҳам бўлган.

— Ёзган маълумотингизда шундай сўзлар бор: «Қизимни дўппослаётганига шубҳам қолмади!» — дегансиз. Бу билан куёвим қизимни шу воқеадан олдин ҳам урарди, демоқчимисиз?

— Билмайман... Лекин кейинги пайтларда кўп ичарди, тўполон қиларди, умуман, ичганида жуда бадҳазм бўлиб кетарди!

— Аниқроқ айтинг: кўп ичардими ёки кўп урармиди?

— Айтяпман-ку, ичганида жанжал чиқарарди, ўзини ёмон тутарди! Яна нима дейишим керак?

— Судланувчи Саларидзе! Асабийлашманг! Айбингизни енгиллаштирадиган далилларни юзага чиқазишга ҳаракат қияпмиз, шунинг учун савол берсак, ҳатто майда-чуйда савол берсак ҳам, гашингиз келмасин! Сизнинг фойдангизни ўйлаяпмиз! — деди маслаҳатчи Го-голадзе.

— Миннатдорман! — деб жавоб берди Саларидзе киноя билан.

— Миннатдор бўлишингиз керак, албатта! Энди айтинг-чи, «кейинги пайтларда» деган сўзларингизни қандай тушуниш керак?

— Ихтиёрингиз...

— «Кейинги пайтларда куёвим кўп ичадиган, тўполон қиладиган бўп қолди», — дедингиз. «Кейинги пайтларда» деганингизда қанча муддатни назарда тутаяпсиз: бир йилми, икки йилми, ўтган куни ёки кечадан берими?

— Тахминан бир йилча бўп қолди...

— Бир йил бурун нима бўлган эди куёвингизга? Нега бирдан ичадиган, тўполон қиладиган қилиқ чиқазди?

— Билмайман!

— Боя «қизим ва куёвимнинг хонаси» деган иборани икки марта қайтардингиз. Умуман, олдин қизингиз, сўнг куёвингизнинг исмини айтасиз.

— Ҳа, тўғри.

— Сабаб?

— Чунки қизим — ўз қизим, хона ўшаники, куёвим эса унга уйланганидан кейин кўчиб келган.

— Тушунарли.

— Тушунарли деганингиз нимаси! — Саларидзе яна қайнаб кетди. — Нима дейишим керак бўлмаса — ўз уйимдаги хонани куёвимники дейишим керакми?! Шунда тўғри бўладими сизнингча?

— «Уларнинг хонаси» десангиз тўғрироқ бўларди.

Саларидзе уҳ тортди.

— Яна савол. Давлат қораловчисига куёвимга: «Йў-қол уйимдан!» — деб бақирдим, дедингиз. Тўғрими?

— Тўғри.

— Шу тариқа куёвингизга, у ўз уйида эмас, балки бегона уйда, яъни сизнинг уйингизда яшаётганига ишора қилгансиз!

— Бўни ўзи яхши биларди!

— Демак, бегона уйда яшаган, шундайми?

— Токи тирик эканман, менинг уйим — ўз уйим ҳи-

собланади. Ўлганимдан кейин... — Саларидзе ноўрин ва бемаъни гапни гапирганини англаб, бирдан каловланиб қолди. Маслаҳатчи эса ғолибона оҳангда давом этди:

— Балки сизнинг мана шунақа муомалангиз оқиба-тида куёвингиз ичадиган, тўполон қиладиган бўлиб қол-гандир?

— Йўқ, унақа эмас!

— Сабаби нимада бўлмаса? Эҳтимол ўртоқлари йўлдан ургандир?

— Йўқ!

— Аёллар сабабчими?

— Йўқ!

— Балки ўйнаши бордир?

— Йўқ!

— Оиласига қарамай қўйдими?

— Йўқ!

— Нима сабаб бўлди ахир, нима?

— Пул!

— Нима? — Гоголадзе анграйиб қолди.

— Пул!

— Тушунмаяпман...

— Бир йил олдин куёвим оғир-вазмин, одобли йигит эди... Бир куни уйга ширакайф ҳолда кириб келди, хо-нанинг ўртасида андак хижолатомуз, шу билан бирга, ғолибона бир қиёфада гердайиб турди-да, столга бир ўрам йигирма беш сўмлик пулни ташлади.

— Нима бу? — деб сўради қизим ҳайрон бўлиб.

— Менинг улушим! — деди куёвим. Қизим пулни ўз хонасига олиб кириб кетди.

— Қаердан олдинг? — деб сўрадим мен.

— Арслоннинг кетидан! — Худди шундай деди, ҳур-матли маслаҳатчи. — Саларидзе Гоголадзегга ўгирилди. У индамади.— Ана ўша кундан бошлаб оиламизга рах-на тушди... Бир ҳафта ўтгач, овқатланиб ўтирганимизда куёвим дастурхондан нолиб қолди. Ертўласида қаида бир тонна вино, ўн-ўн беш яшик чех пивоси ва бирор юз дудланган балиғи бўлмаган оила оилами, деди уч-тўрт кундан кейин. Сал вақт ўтмай, яна пул кўтариб келди, қаердан олдинг, десам, яна арслоннинг кетини рўкач қилди, бу ҳам етмагандай, ишхонада бекорга жойни банд қилиб ўтирибсиз, умуман, сизнинг авлодин-гиз яшашни билмайди, деб қолди.

— Бир минутга! — деб унинг гапини бўлди раис.—

Қизингиз эридан, пулни қаердан оляпсиз, деб сўрамас-миди?

— Афсуски, хотинлар эрларидан бунақа нарсани сўрамайди!

— Хўш, кейин-чи?

— Огоҳлантирдим: охири вой бўлади, бир кунмас бир кун турмага тушасан, дедим. У бўлса, ҳаммамиз аллақачон қамоққа олинганмиз, жазо муддатини ўтаяпмиз, лекин буни ўзимиз сезмаймиз, деб жавоб берди... Мен унга, ҳеч қанақа жазо муддатини ўтаётганим йўқ, тинчгина ухляпман, чунки бирор ножўя иш қилганим йўқ, дедим. Шунақа десам, мени калака қилиб, устимдан кулди.

— Нега?

— «Қон босимингиз бир юз саксонга юз, юрагингиз чатоқ, бўғинларингизга туз йиғилган, кўксов, эмфизема деган касалларингиз бор! Қизингиз иккаламиз эрта-индин бандаликини бажо келтиришингизни кутиб ётибмиз! Қанақасига тинчгина ухларкансиз?» — худди мана шундоқ деб жавоб берди куёвим. Кейин бирдан қизимни ёмонлай кетди: бели ғўладай, бурни ўрадай, тишлари сўйлоқ эмиш, дугоналарига ўхшаш ғийбатчи ва нодон эмиш, одамларнинг олдида ўзини ақлли кўрсатиш учун қўлига тушган китобни суриштирмай ўқийверармиш... Аммо-лекин на мен, на қизим куёвим бизникига яғири чиққан шим, йиртиқ туфли ва ағдарма пиджакда келганини, ўзи ҳаром пулларни ташиётган мана шу уйдан ишга яқин-яқингача менинг шимимни кийиб қатнаб юрганини бирор марта ҳам юзига солганимиз йўқ.

— Одамларнинг хотираси хиралашиб қолган! — деди раис.

— Аксинча, одамларнинг хотираси шу қадар кучлики, улар буткул унутилиши керак бўлган нарсаларни асло унутишмайди!

— Орқага қарашни ҳеч ким хоҳламайди. Орқага қарасак, жарга қулаб кетамиз, деб ўйлашади, — деди прокурор.

— Шундай бўлмаслиги учун, орқага қарашдан олдин бир тўхташ керак. Орқага қараган ҳолда югуриб бўлмайди. Айниқса, олдинда ҳалигидай жарлик, қудуқ ёки ўрага ўхшаган нарсалар бўлса... Тўғрими? — деб сўради судланувчи.

— Судланувчи Саларидзе! Саволни биз берамиз! — деб уни огоҳлантирди раис.

— Э, ҳа, узр! — деди Саларидзе.

— Давом этинг!

Судланувчи гапи қаерда узилиб қолганини эслаб олиш учун бир оз ўйланиб турди, сўнг давом этди:

— Бир куни у қизим ўзимга ўхшашлигини афсусланиб гапирди... Куёвим кундан-кун ўзгариб борарди... Уйга ортиқча нарсалар, ҳар турли лаш-лушларни таший бошлади. Ярим йил ичида хотинига учта пўстин, ўндан ортиқ этик ва туфлилар, аллақанча кўйлак, қимматбаҳо исирғаю билагузуклар сотиб олди. Одатда келтирган нарсаларини кайф устида тўппа-тўғри полга улоқтирарди... Ташвишга тушиб қолдим. Лекин бунини биринчи бўлиб унга қизим айтди. Ана ўшанда биринчи марта калтак еди... Бир куни кечаси у хотинининг ҳамма пўстин ва кўйлаklarини, этик ва туфлиларини тилкапора қилиб, уйдан чиқиб кетди... Орадан бир ой ўтгач, ўртоқлари билан келиб, узр сўради, кўзёши қилди. Бу гал ҳам талай пул олиб келган эди... Қизим кўз ўнгимда шамдай сўна бошлади... Мендан ўзини олиб қочадиган, рўпара келганимизда эса сир бой бермай, кулиб турадиган одат чиқазди. Унга қараб туриб эзилиб кетардим, чунки қизим тақдирга тан берган телбага ўхшаб қолган эди. Ўша кунлари эри уни яна қаттиқ калтаклади... Мен хонамга биқинганча юрак-бағрим эзилиб, миқ этмай ўтиравердим... Неварам хонадонимизда бўлаётган бу кўнгилсизларни пайқаб қолмаслиги учун ёнимдан нари жилдирмасдим, аммо фойдасиз эди... Бола ҳамма нарсани сезиб турарди, чунки у ичкарида нималар бўлаётганига менадан кўра кўпроқ қизиқарди... Бу ҳол ўша кунга қадар давом этди... Ўша куни куёвим қизимни учинчи ва охириги марта урди... Мана, ҳаммаси тугади... Мени бошқа айтадиган гапим йўқ... — Судланувчи жойига ўтирди ва сўнгги сўз берилгунга қадар ўрнидан турмади.

— Муҳтарам давлат қораловчиси ва ҳурматли халқ маслаҳатчиларида бугун кўрилаётган ишга доир қўшимча мулоҳазалар борми? — деб сўради раис бошини кўтармай.

— Йўқ!

— Йўқ!

— Йўқ!

— Ундай бўлса, суд терговини якунлашга ва сўзни давлат қораловчисига беришга рухсат этгайсизлар! Марҳамат! — дея раис Девдарианига мурожаат қилди. Девдариани ўрнидан турди.

— Ҳурматли ўртоқлар! Ҳурматли суд раиси! Ҳурматли халқ маслаҳатчилари!

Жуда узоқ ўтмишда, инсоният ҳали ёввойилик босқичида яшаётган пайтида одам ўлдириш оддий ҳол бўлган. Аммо ҳозир биз одам гўштини емаймиз, бинобарин, бундай ҳолни мутлақо кечириб ҳам, оқлаб ҳам бўлмайди. Тараққиёт юксак чўққига кўтарилган, фақат инсон ҳуқуқларинигина эмас, балки ит, мушук, сичқон, балиқ, парранда ва ҳатто қурт-қумурсқалар ҳуқуқларини ҳамоя қилувчи комитет ва жамиятлар тўлиб-тошиб кетган ҳозирги даврда инсон қотилини бемалол одамхўр дейиш мумкин! Илгариги замонда қотилликнинг фақат учта қуроли бор эди — мушт, тўқмоқ ва тош. Кейинчалик эса, жамият тараққий этгани сайин қотиллик усуллари ҳам кўпайиб кетди. Патефон игнасида тортиб водород бомбасигача мана шу гўё кечиктириб бўлмайдиган ва ниҳоятда зарур ишга — одам ўлдиришга хизмат қилмоқда. Ҳозирги кунда қотиллик усуллари ер юзидаги одамларнинг сонидан ҳам кўп. Бугун биз кўриб чиқаётган қотиллик, яъни ўқи йўқ милтиқ билан одам ўлдириш эса ана шу усуллар орасида ниҳоятда антиқаси! — Прокурор ўз гапи йиғилганларда қандай таассурот қолдирганини билмоқчи бўлгандай, бўш залга бир кўз ташлаб чиқди, аммо ёлғизгина судланувчининг ҳайрат тўла нигоҳини кўрди-ю, бошини эгганча сўзида давом этди:— Электр токига уланган стул, дор ва ўқ қотилликка чек қўяди, деб ўйлаш гўллик бўлур эди. Қотиллик ўравонликнинг шундай бир турики, унга ўлимнинг ўзи ҳам бас келолмайди! Энди тасодифий, қасддан қилинмаган қотиллик масаласига келсак, бу ҳам табиий ўлимдай муқаррар ва абадийдир! Шунинг учун, менинг назаримда, тасодифан қотилга айланиб қолган кишиларга нисбатан маънавий таъсир ўтказишнинг енгилроқ шакллари қўллаш керак... Аммо... минг афсуски, инсон қасддан қилинган қотилликни тасодифий қотиллик деб тақдим этишни ўрганиши мумкин! Бундан ҳақиқий қотиллар фойдаланиб қолади! Энг даҳшатлиси шу!

Бугун биз муҳокама қилаётган қотилликни — мисли йўқ қотиллик, демоқчи эмасман, лекин бу воқеа ҳар ҳолда кам учрайдиган воқеа, негаки бир қарашда тасодифий, қасддан қилинмаган қотилликка ўхшаб кетади. Аслида эса бундай тасодиф жиноятчи бўйнига олган ҳақиқий қотилликдан хатарлироқ. Нима учун? Чунки қасддан қилинган қотиллик текширилаётган пайтда адолат-

сиз ҳукм чиқариш хавфи деярли бўлмайди. Тасодифий қотиллик бўйича чиқарилган ҳукмларнинг эса эллик фоизи шубҳа туғдиради, бундай ҳукм кимнингдир ноҳақ жабр тортишига сабабчи бўлади. Бунинг устига, йўл қўйилган хато баъзи ҳолда маҳбус учун, баъзан эса жамият учун кулфат келтиради.

Ҳуш, бундай пайтда нима қилиш керак?

Қай йўлни танламоқ лозим?

Қимнинг манфаати ҳақида кўпроқ ўйлаш зарур — жамиятнингми ёки шахсинингми?

Инсоният ўтмишидан бу саволга аниқ жавоб топиш қийин, зеро илгари бу муаммо хаспўшлаб келинган. Тарихда шундай мисоллар борки, улуғ шахслар ва буюк даҳолар жамият манфаати йўлида қурбон бўлиб кетишган. Ва аксинча, битта шахснинг хоҳиши, унинг нодонлиги ва инжиқлиги орқасида не-не шаҳар ва мамлакатлар хароб бўлиб, беҳисоб одамларнинг ёстиғи қуриган... Бир нарсa дейиш қийин... Шахсан ўзим қотилни лоақал шунинг учун ҳам ёмон кўраманки, у ўз устунлигидан фойдаланиши, яъни ўлдириши мумкин, мен эса бундай қилолмайман! Ҳар қандай қонли зўравонликдан нафратланаман, инсонни табиат инъом этган ҳаётдан, ҳатто унинг бир кунидан маҳрум этишни улуғ жиноят деб биламан. Бу нафрат туйғуси менда шу қадар кучлики, ҳозир ҳам фақат битта йўлни танлайман: мен Како Девдариани, инсон ва давлат қораловчиси сифатида судланувчи Саларидзени қўйилган айбга лойиқ деб ҳисоблашни ва унинг Грузия ССР Жиноят кодексининг бир юз тўртинчи моддасида кўзда тутилган олий жазога, яъни отишга ҳукм этилишини талаб қиламан.

Прокурор нутқини тугатди. Ранги хиёл оқариб жойига ўтирди-ю, анча маҳалгача папиросини ёқолмади — қўли қалтираб кетаверди. Ундан баттар ҳаяжонланган раис гарангсиб маслаҳатчиларга қаради. Гулоян нуқул тирноғини тишлар, Гоголадзе эса анграйганча Девдарианига тикилиб қолган эди. Фақат судланувчининг ўзигина пинагини бузмасди. У кўзларини юмганча бошини ҳам қилиб ўтирар, гўё бу ерда бўлаётган гап-сўзларнинг унга мутлақо алоқаси йўқдай эди.

— Саларидзе! — дея сўз қотди раис.

У индамади.

— Саларидзе! — деди яна раис баландроқ овоз билан.

Саларидзе бошини кўтарди.

— Судланувчи Саларидзе! Сизга охирги сўз берилади!

Саларидзе бир муддат раисга бефарқ нигоҳ билан қараб турди, сўнг бош ирғаб, ўрнидан турди.

— Менинг айтадиган гапим йўқ! — деди у хотиржам оҳангда. — Фақат битта илтимосим бор. Бундан беш ой муқаддам Вашлован кўчасидаги бир юз эллик биринчи уйда тобут тепасида чирқираб қолган икки бегуноҳ одамни — қизим Нателла билан неварам Мэгини ташлаб келганман. Сизлардан ўтинаман, йигитлар, оналарингиз ва сизларга муқаддас бўлган ҳамма нарсани ўртага қўйиб, ёлвораман: агар шу ердан омон-эсон чиқиб кетиш насиб қилса, ўша яқинларимдан хабар олиб туринглар!.. Мени айтадиган гапим шу!..

У стулга ўтирдию кўзларини юмди, яна бояғидай ҳамма нарсани унутиб, ўтирган жойида аста чайқала бошлади.

Раис кўзларини артди, томоғига қадалган шўртаъм тугунни ғилқ этиб ютиб, ўрнидан турди:

— Суд маслаҳат учун чиқиб кетади!

— Шошма, Накашидзе! — Гулоян сапчиб ўрнидан туриб кетди. — Тўхта! Ҳеч қанақа ҳукм бўлмайди! — Кейин Девдарианига ўгирилди: — Нима қилиб қўйдинг, Лимон?! Демак, дунёда ҳақиқат, ҳамдардлик деган нарсалар йўқ экан-да?! Юрак борми сенда, Лимон? Инсонийлигинг қаёқда қолди?! Қани ўша ўткир ҳақ сўзинг! Бу нима қилганинг, Лимон?!

— Спектакл-ку бу, Тигран, шунчаки ўйин, томоша? — деди Девдариани хижолатомуз.

— Қанақа спектакль! Қанақа ўйин? Унда ҳақиқий судни нима деб аташ мумкин? Кўз олдимизда бир одамни ўлдирдинг-ку! Аҳволига бир қара! — деб қичқирди яна Гулоян.

— Бас қил, Тигран! Жа-а оширвординг! — деб жеркиб берди уни Девдариани.

— Йўқ! Ҳукм бўлмайди! — деди қатъий қилиб Тигран. Сўнг Саларидзенинг ёнига бориб, тиз чўкди:

— Қўрқманг, Исидор амаки! Ҳеч нарса бўлмайди! Лимоннинг гапларига эътибор берманг! Лимоннинг мияси айниган! Суд ҳам ақлдан озмас, ахир?! Қўрқманг! Жуда бўлмаса, ўша аблаҳ куёвингизни ўлимини мен ўз бўйнимга оламан! Мен жавоб бераман! Битта одам ўлдирдим нима-ю, иккита одам ўлдирдим нима! Менга ба-

ри бир! Судга айтинг, Тигран Гулоян ўлдирди, денг! — Тигран кўз ёшларини тиёлмас, Исидор амакини худди ёш боладай юпатар, тасалли берарди. Исидор амаки ҳам унинг бошини силаганча юм-юм йиғларди. Уларга қўшилиб суд раиси Накашидзе, давлат қораловчиси Девдариани ва халқ маслаҳатчиси Гоголадзе ҳам пиқиллаб ўтиришарди.

— Туринглар! Кўзингларни очинглар! Туринглар! — деган овоз қулоғимга чалинди худди тушдагидай.

— Накашидзе, тур! Девдариани, Гулоян, Гоголадзе, туринглар! — овоз яна такрорланди. Туш эмаслигини англадиму ўрнимдан турдим. Бошқалар ҳам уйғонишди.

Камеранинг ўртасида, ёлғиз ички кийимда, худди кўланкадай Исидор амаки ғоз турарди.

— Уйғондингларми? — деб сўради у.

— Тинчликми, Исидор амаки? — дедим мен ҳайрон бўлиб.

Исидор амаки бошини ҳам қилганча беш минутча чурқ этмади. Бу муддат менга беш соатдай туюлди. Бунақа вазмин, кишини эзиб юборадиган сукутни умримда биринчи кўришим. Юрагимни ваҳима босди. Бошқалар ҳам лол бўлиб қолган эди. Ҳеч қайсимиз овоз чиқазишга журъат этолмасдик. Охири Исидор амаки бошини кўтарди, ниҳоятда тиниқ, хотиржам, аини пайтда бутунлай бегона овозда сўз бошлади:

— Рўзи азалдан байроқ оқ тусда бўлган... Оқ ранг — ер юзидаги ранглар ичида энг асл ранг, бинобарин, оқ байроқ — олийжаноблик тимсоли... Ўзининг мусаффолиги, ўзининг покизалиги билан бу байроқ тинчликни, муҳаббатни, қардошлик ва раҳм-шафқатни бағрига жо этган... Кўп асрлардан буён оқ байроқлар шунга чорлайди, шуни талаб этади... Оппоқ тоғ чўққиларидай, олам узра оқ байроқлар бўй чўзиши лозим... Тинчлик, муҳаббат ва эзгулик рамзи бўлмиш улкан оқ байроқ Жомолунгми чўққисида ҳилпираши керак... Биттагина улкан оқ байроқ!... Энди,— деди Исидор амаки бир оз сукутдан сўнг,— ётиб ухланглар азиз дўстларим!

Биз анграйганча унга тикилиб қолган эдик. Исидор амаки мамнун бўлибми, норози бўлибми бош чайқади-ю, шартта бурилиб, ўз сўрисиغا чиқиб ётиб олди...

... Анча пайтгача кўз юмолмадим. Кейин қаттиқ уй-қуга кетдим, ҳатто туш ҳам кўрмадим.

Эрталаб Шошианинг овозидан уйғониб кетдик.

— Қотиллар, қонхўрлар, аблахлар, ярамаслар! Туринглар! Кўриб қўйинглар!

Ҳаммамиз тапир-тупур ўрнимиздан турдик.

Исидор амаки сўри устида осмонга қараганча қимир этмай ётарди, ранги докадек оқариб кетган, қулочи баралла ёзиқ. Иккала билагининг томирлари кўндалангига қирқилган. Тиграннинг устараси ўнг қўлининг остида ётибди, полга оққан қон ҳалқоб бўлиб, қота бошлабди.

Аъзойи баданим музлаб кетди...

— Йўқ, мен айбдорман! — деди Тигран.

— Унинг ўрнида мен ҳам шундай қилган бўлардим! — деди Девдариани. Кейин эшик олдига бориб, уни жон-жаҳди билан тақиллата бошлади.

УЧИБ КЕТМА, ШОШИА!

Қаторасига уч кун Тигран Гулоянни судга чақиришди. Тўртинчи кун эрталаб у Шошиага:

— Юрагим сезиб турибди, сизларни охирги марта кўраётганга ўтшайман, Шошиа... Ке, бир қўшиқ айтиб бер... — деб қолди.

Шошиа кўзларини юмиб, қўшиқ бошлади. Шунақа дард билан айтдики, занғар! Назаримда турманинг тош деворлари ҳам ингравордиёв!..

Кечқурун Тигран камерага қайтмади. Назоратчи келиб, нарсаларини олиб чиқиб кетди. Суд тугаганини шунда фаҳмладик. Тиграннинг тақдири нима бўлди, қанчага ҳукм қилишди, қаёққа жўнатишди — билолмадик. Кечаси Девдариани қўшни камерадаги маҳбуслар билан деворни тиқиллатиб «гаплашди» — натижа чиқмади.

Эрталаб уни ҳам судга олиб кетишди, Девдариани шу кетганча қайтиб келмади.

Камерада Шошиа иккаламиз қолдик.

Шошианинг сабр косаси тўлди, тоқати тоқ бўлди, шунинг учун бўлса керак, бугун у дил қулфини очиб, қалбига разм ташлашимга ижозат берди...

...Шошианинг отаси Климентий Глахунович Гоголадзе 1925 йилнинг 13 январида саҳар пайти Самтредиа шаҳрида ўзининг яккаю ягона ўғли Шошианинг дунёга келиши оқибатида ҳалок бўлди. Ҳа, ҳа, ажабланманг,

айнан ўғлининг дунёга келиши сабабли ҳалок бўлди! Доя хотин унга ўғил кўрганини маълум қилганида севинчдан довдираб қолган ота югуриб хонага киради-да, кўп йиллардан буён биров қўл теккизмай деворда осиглиқ турган чақмоқ милтиқни олади... Милтиқ шу заҳоти портлаб кетади, Климентий Гоголадзе эса тилка-пора бўлади...

Орадан ропла-роса бир йил ўтгач, Шошианинг онаси Марям марҳумнинг маъракасига тўпланган қариндошуруғ ва қўни-қўшниларни стол атрофига ўтқазади-да, ўзи секин балконга чиқади, эшикни ташқаридан беркитиб, ёғоч уйга обдан керосин сепадия ўт қўйиб юборади. Утакаси ёрилган савобталаблар ўзларини деразадан ташлаб аранг қутулиб қолишади. Ўша куниеқ отасининг қариндошлари Шошиани Тбилисига олиб кетишади, ақлдан озган Марямни эса жиннихонага жўнатишади...

Шошиа олий ўқув юртида ўқимаган. Дангаса ёки зеҳни паст бўлгани учун эмас. Йўқ, Шошиа етим эди. Бундан ташқари, у ишлайдиган маҳкамада ҳеч ким олий маълумотни талаб қилмасди. Бу ишхонада энг муҳими — санашни билиш. Шошиа эса санашни тез ўрганди — аввал ўнгача, кейин юз, минг, миллионгача санайдиган бўлди.

Шошиа чиройли эмас. Чуғурчиққа ўхшаган эркакни чиройли деб бўладими? Агар ростдан ҳам чуғурчиқ бўлганида, энг чиройли чуғурчиқ десангиз ҳам ҳақингиз кетмайди. Аммо у миллион ва ундан ҳам кўпроғини санашни ўрганиб олганидан кейин анча хушбичим ва ақлли бўлиб қолди. Иккита олий ўқув юртини битирганлар ҳам Шошианинг олдида ип эшолмайди. Чиройли қизга уйланди, бири биридан чиройли фарзандлар кўрди. Машина сотиб олди, дача қурди, кейинроқ Сиран деган ўйнаш ҳам орттирди.

Хўш, нима мўъжиза юз берди?

Ёки сеҳрли тош топиб олдимиз?

Йўқ. Шошиа олтин балиқчани тутиб олди! «Қўйвор,— деб ёлворди олтин балиқча,— агар қўйворсанг, истаган талабингни бажо келтираман!» «Йўқ,— деди Шошиа ишонмай, олдин бажарасан, кейин қўйвораман!» «Бўпти,— деб рози бўлди олтин балиқча,— тила тилагингни!» Ана шундан бошланди!.. Шошианинг хоҳиш-истагига интиҳо йўқ эди. Бир бошлади-ю, ўзини

тўхтатолмади... Орзу кетидан орзу қайнаб чиқаверди. Олтин балиқча ҳам ёдидан кўтарилди, кунлардан бир кун у жонвор нобуд бўлди!

Ҳозир Шошианинг биттагина орзуси бор. Энг олий орзу. Бошқа орзуларининг рўёбга чиқиши ҳам шунга боғлиқ. Бу орзу анча бурун — камерадаги сўрисида осмонга қараб ётиб, ўзи тўқиган толада шифтдан сирғалиб тушган ўргимчакни кузатганида пайдо бўлган... Ушанда ўргимчакка айланиб қолишни шунақаям орзу қилганки! Лоақал бир соатга бўлса ҳам майли, деган. Аммо яна айниган. Авваламбор, бир соат — кам. Чунки толага осилиб олдин бешинчи қаватдан пастга тушиш, кейин ҳовлидан ўтиб, маъмурий бинога кириш керак. У ерда ҳаммавақт ғиж-ғиж одам, худо кўрсатмасин, бирортаси босиб олиб, эзғилаб ташласа-чи?.. Шунинг учун девордан ўрмалаб, тўппа-тўғри дарвозагача бориш керак... Йўқ, бир соат етмайди, камида икки соат вақт керак!.. Иккинчидан, умрбод ўргимчак бўлиб қололмайди-ку? Ўргимчакнинг ҳаёти ҳам — ҳаёт бўптими? Агар чуғурчиққа айланиб қолгандами! Қанот чиқазардию хоҳлаган томонига учиб кетаверарди!.. Мабодо умрбод чуғурчиқ бўлиб қолганда ҳам — ачинадиган жойи йўқ! Ҳа, чуғурчиқ бўлгани яхши! Ҳар кун уч-тўрт марта уйига учиб борарди, болаларини кўрарди... Ие, тўхта, бирортаси ўлдириб қўйса-чи? Шунақа бўлиши ҳам мумкин-ку! Бирорта аҳмоқ шартта милтиқни оладию ўқ узади ёки ўзининг болалари чўзмадан тош отиб қолса нима дейсан! Йўғ-э! Ким чуғурчиқни ўлди-рарди! Аксинча, уларга ин қуришади, парвариш қилишади... Дарвоқе, ўргимчакни ҳам, чуғурчиқни ҳам падарига лаънат! Шошиа одам бўлишни хоҳлайди! Одам! Шошиага эрк беринглар, бу ердан озод қилинглар, ана ўшанда у ҳаётини янгидан бошлайди! Шошиа исм-фамилиясини ўзгартиради... Шошиа қайта туғилади!..

Эвоҳ! Инсон қайта туғилиши учун аввал ўлиши керак... Афсус! Шошиа бунга билмайди...

— Салом сенга Тбилиси, қадрдоним!
Келадими билгинг недан куяр жоним?
Қамоқ билан қалин ошна бўлиб қолдим...
Одамлар, мен полапонга қанот беринг!..
Юрагимга қўнғироқлар бонги етди.
Ундан мадад сўраб чўзган қўлим қотди...
Мени тақдир эмас, содиқ дўстим сотди!..
Одамлар, мен полапонга қанот беринг!..
Мтқвари — она дарё, дардинг узун!
Мен ношудинг тўрга тушиб қолдим бугун!

Сен бечора, мен бечора, раҳм қилгин!..
Одамлар, мен полапонга қанот беринг!..
Йўл сўнггида бир қабрга тушди кўзим,
Жуда ёмон гуноҳ билан кетдим, дўстим!
Лаънатлайман кеча-кундуз еган тузим...
Одамлар, мен полапонга қанот беринг!..

Шошиа сўрисига ўтирволиб, қўшиқ айтади. Шошиа қанотни орзу қилади. Лекин қаерда ўша қанот? Бизнинг давримизда ҳатто фаришталарнинг ҳам қаноти йўқ: Шошиага ким қанот берарди? Шошиа буни яхши билади, билади-ю, бари бир қўйлайверади. Агар ҳозир Тигран шу ерда бўлганида, бу шеър Етим Гуржиники эканлигини ва у мутлақо бундай ёзилмаганлигини айтиб, Шошиага танбеҳ берармиди! Шошиа буни ҳам билади, лекин қўйлайверади, чунки Етим Гуржи ўз дардини айтиб йиғлаган, Шошиа эса ўз дардини айтиб йиғлайди...

— Менга қара, Шошиа, қўйсанг-чи, шу дийдиёнгни, шўхроғидан ол, ёки бирор латифа айтиб бер! — дея илтимос қиламан мен.

— Қамоққа тушмасимдан олдин Майдонда бир жойим бор эди... Уни грузинлардан фақат мену яна уч-тўрт киши билади, холос... Илгари айтмаган эдим, энди яшириб нима қиламан... Бу ердан чиққанингдан кейин албатта бор! Мени номимни айтсанг — хоҳ кечаси, хоҳ кундузи, эшикни очишаверади.

— Ким мени бу ердан чиқаради, Шошиа?

— Чиқаришади!

— Сен қаёқдан биласан?

— Бегуноҳ одамни турмада сақлашдан оғир гуноҳ йўқ дунёда!

— Мендақалар озми, Шошиа?

— Тўғри. Ер юзидаги маҳбусларнинг тенг ярми бекорга ўтирибди қамоқда... Ҳар ҳолда тасодифан тушиб қолишган... Аммо сени бугун бўлмаса, эртага албатта қўйиб юборишади, мана кўрасан! — деди Шошиа ишонч билан, гўё мени озод этиш ҳақидаги қарор унинг чўнтагида-ю, камерада ёлғиз қолишдан қўрқиб, шу пайтгача яшириб келгандай.

— Оғзингдан бол томади-я, Шошиа! — дедим қувониб.

— Ҳа. Майдон ҳақида... Ўша ерда бир жойим бор эди... Ҳаммом ёнида, бу ёқдан боришда — чап қўлда. Бир қаватли, дарвозаси кўкка бўялган уй. Ҳовлиси катта эмас — бўйрадеккина... Хўжайиннинг исми Азиз. Эс-

лаб қол: Азиз, миллати татар... Ўз уйида чойхона очган... Хизматга тайёр дундиқчаларини айтмайсанми!.. Тагин кўнглингга бошқа гап келмасин, мен у ерга фақат чой ичгани борардим... Истаган пайтимда: хоҳ кечаси, хоҳ кундузи... О, ана чою мана чой! Ҳақиқий чой қанақа бўлишини биласанми?! Лекин ҳозир гап бунда эмас. Азизнинг мижозларни қабул қиладиган алоҳида хонаси бор...

— Ие, бу қанақаси?! — дедим ҳайрон бўлиб. — Бир одам хусусий чойхона, чойхона эмас — ишратхона очиб қўйса-ю, биров индамаса?!

— Э-э, содда экансан, мана шунақаларни тергайдиганлар боради-да асосан... Сен билан менда ҳам ўшанақа пул бўлганда эди... — деди Шошия яна орзуга берилиб.

— Ишонмайман!

— Баҳслашардим-у, лекин кейин сени қаёқдан қидираман!.. Айтдим-ку, чиққанингдан кейин албатта боргин, ўз кўзинг билан кўрасан... Фақат билиб қўй, Азизни чойи университетни рўпарасида сотиладиган чойдан сал қимматроқ. Тушундингми?

— Тушундим.

— Ўша хонага бешта кичкина стол қўйилган. Ҳар бир стол икки кишига мўлжалланган. Столларнинг тепасида канарейка солинган қафаслар. Бешта қафас... Ҳар канарейкаларки, ким ўзарга сайрайди... Битта канарейканинг баҳоси юз элликдан икки юз сўмгача... Эҳтимол, эшитгандирсан — булбул май ойидан бошлаб атиги уч ойгина сайрайди, холос. Канарейка эса йил-ўн икки ой тинмайди. Энди ўша хонани кўз олдингга келтир. Ним қоронғи... Хона ҳавоси аччиқ чой, шарқона ширинликлар ва тамаки ҳидига тўйинган... Иссиққина... Канарейкалар сайраб турибди... Чой, канарейка ва... ишрат... А, зўр-а? Тасаввур қиляпсанми? Бунақа мазани умримда кўрмаганман. Жаннатнинг ўзгинаси... Ҳар гал чиқиб кета туриб, Азизга юз сўм берардим... Фақат пулни қаердан олардингиз, деб сўрама, илтимос! Топардим-да! Тақводорлар чидашарди-ку, ахир! Қийналишса ҳам чидашади. Нима учун? Азбаройи ўлганларидан сўнг жаннатга тушиш умидида чидашади! Мен ҳам ўша жаннатга тушиш учун чидардим, қийналардим, елиб-югурардим... Ҳа, майли... Биласанми, канарейкалар ўз қафасларига шу қадар ўрганиб қолишадики, қўйиб юборсанг — дарров ўлишади! Чунки ўзларини ўзлари боқи-

шолмайди. Мабодо тирикчилигини қила оладиган канарейка бўлганда ҳам бари бир ўлади — мушукка ем бўлади. Нимагалигини биласанми? Чунки канарейка сайраётганда ҳамма нарсани унутади. Кўзларини юмволиб, сайрайверади. Ҳеч нарсани сезмайди. Мушук пусиб бориб, таппа босади... Хуллас, канарейка билан қафасни бир-биридан ажратиш қийин. Аммо канарейкалар қафасда ҳам ўлиши мумкин. Бир куни Азиз, канарейкаларим икки-уч ойда ўлиб қоляпти, деб шикоят қилган эди. Тамаки тутини билан бадбўй ҳидга чидашмаётганмиш. Канарейкалар шундоқ жаннатда яшаб туриб ҳам ўлишади-ю! Сен бўлсанг, шу ерда қолишимни хоҳлайсан, тагин латифа айтиб беринг, дейсан-а? Йўқ, қўлимдан келмайди, азизим Заза!

— Нима бўлди сенга, Шошиа, миянг жойидами?

— Ким тузатиши керак миямни?

— Ким тузатишини билмадим-у лекин сени операция қиладиган одамнинг қўли покиза бўлиши керак. Биласан-ку, мия — нозик нарса...

— Жа-а ўладиган даражада эмасман, Заза! Бир муъжиза юз бериб, гуноҳимни кечириб юборишса-я...

— Кечиришади?

— Ҳа энди, кечиришмаса ҳам... озроқ муддат беришса дейман-да...

— Масалан, қанча, Шошиа?

— Айтайлик, ўн беш йил... Йўқ, ўн беш йил кўп!.. Ўн йил, тўққиз, етти... Беш йил! — Шошиа менга ёлворгандай қаради. Мен нигоҳимни олиб қочдим.

— Хўп, беш йил беришди ҳам дейлик. Кейин нима қиласан?

— Бу ердан чиқишим билан болаларимнинг олдига югураман!

— Кейин?

— Кейинми?.. Хотинимни ҳайдаيمان!

— Ундан кейин-чи?

— Ундан кейин Сираннинг олдига бориб: «Жонгинам, юр меникига!» — дейман. — Шошиа, сайраётган канарейкадай кўзларини юмди. Хахолаб кулиб юбордим.

— Нега куласан?! — деди Шошиа ҳайрон бўлиб.

— Биласанми, Шошиа, ҳозир дераза ойналарини синдириб юрадиган бир девона ҳақидаги латифа эсимга тушиб кетди...

— Қанақа девона?

— Э, эски латифа бу...

— Айтавер, мен учун ҳаммаси янги! — деди Шошиа.

— Тбилисида бир девона бор экан. У ҳар куни дера-
за ойналарини синдириб юраркан. Қийиниши жойида,
ҳаммага хушмуомала, тиланчилик қилмайди. Фақат
битта камчилиги — ойна синдиради.

— Ие, бу қанақаси? Милициянинг кўзи қаёқда? —
деди Шошиа таажжубланиб.

— Бу ёғини эшитсанг-чи!

— Ҳуш, ҳуш?

— Бир куни милиция уни тутиб, жиннихонага ётқи-
зибди. Духтирлар қараса, туппа-тузук одам. Бир ҳафта
ушлаб туришибди-ю, тилхат олиб, қўйиб юборишибди...

— Кейин-чи?

— Яна ҳаммаси қайтадан бошланибди. Ҳар куни ка-
мида ўн бешта ойна синдираркан. Лекин пухта ишлар-
кан: маҳаллаларни ўзгартириб тураркан, Олдингила-
рида таниб қолишган-да...

— Вой, хумпар-ей...

— Шундай қилиб, бутун шаҳарни айланиб чиқар-
кан... Энди санаб кўр: бир йилда 365 кун. Кунига 15 та-
дан ойна. Бу —

$$\begin{array}{r} 365 \\ \times 15 \\ \hline 1825 \\ + 365 \\ \hline 5475 \end{array}$$

беш минг тўрт юз етмиш бешта ойна дегани!

— Нима билан синдираркан?

— Чўзма билан-да!

— Ёпирай!

— Агар ҳар бир ойнани қўйдириш уч сўмдан беш
сўмгача турса, ўртачаси — тўрт сўм бўлади, демак ҳар
йили у шаҳарга

$$\begin{array}{r} 5475 \\ \times 4 \\ \hline 21900 \end{array}$$

янги пул билан йигирма бир минг тўққиз юз сўм зарар
келтираркан. Бу баъзи районларнинг йиллик бюдже-
тига тенг, оғайни! Ниҳоят уни яна ушлаб, жиннихонага
жўнатишибди. Бу гал у узоқ ётибди. Бир ой кутибди,

икки ой кутибди, уч ой кутибди, ҳаш-паш дегунча орадан бир йил ҳам ўтиб кетибди. Қараса — иш чатоқ, жавобдан дарак йўқ. Шундан кейин ўзи дўхтирларга мурожаат қилибди:

— Ҳой, яхшилар, мени нима қилмоқчисизлар? — дебди.

— Ўзинг нима қилмоқчисан? — деб сўрашибди дўхтирлар. — Соғлигинг қалай?

— Соғлигим ҳаммавақт яхши бўлган, ҳозир илгаригидан ҳам зўр, — деб жавоб берибди девона.

— Жуда соз! Қани, бир бош врачга учрайлик-чи!

— Салом! — дебди бош врач.

— Салом! — деб жавоб берибди девона ҳам.

— Хўш, аҳволлар қалай? — дебди бош врач такаллуф билан.

— Раҳмат, ёмон эмас. Ўзларидан сўрасак? — дебди девона ҳам ўшандоқ оҳангда.

— Ташаккур... Ҳозир рухсат берсак, нима қилган бўлардингиз? — деб сўрабди бош врач.

— Сиз нима қилсангиз, мен ҳам шу-да! — дебди девона.

— Яъни?

— Уйга кетаман!

— Кейин-чи?

— Ишга кираман. Маоши тўрт юз-беш юз сўмлик жой топаман, менга ортиғини кераги йўқ — сўққабош одамман.

— Ие, ана холос, сендай девона бир одамга ким шунақа ёғли жойни тайёрлаб турибди? — деб ажабланибди бош врач.

— Нега унақа дейсиз? — деб хафа бўлибди девона. — Бошқа девоналардан қаерим кам?

— Ҳеч қаеринг кам эмас!

— Кейин уйланаман! — деб сўзида давом этибди девона.

— Баракалла! — дебди бош врач. — Кейин-чи?

— Тўй қиламан.

— Кейин?

— Кейин... — Девона сал дудуқланиб қопти. — Кейин, меҳмонлар тарқалишгач, хотинимни ётоқхонага олиб кираман, чироқни ўчираман...

— Тушунарли, тушунарли! — деб унинг гапини бўлибди бош врач.

— Нимаси тушунарли? — дебди девона ҳайрон бўлиб.

- Етади... У ёғи қизиқ эмас!
- Ие, қизиғи энди келади-да!
- Йўқ, йўқ! Керак эмас! — бош врач аёл дўхтирларга қараб, типирчилаб қопти. Лекин девонани тўхта-тишнинг иложини қилолмапти.
- Меҳмонлар тарқалишгач, — деб давом этибди у, — хотинимни ётоқхонага олиб кираман, чироқни ўчираман, каравотга ётқизиб...
- Хўш, хўш! — Шошиа ўрнидан туриб кетди.
- ...қўйлаги билан трусисини ечаман-да, резинасини олиб, чўзма ясайман, яна ойна синдираман!
- Ҳе, ўл-э, расво қилдинг! — Шошианинг ҳафсаласи пир бўлиб кетди.
- Хафа бўлма, Шошиа, у жазосини тортибди — яна палатага опкириб, ётқизиб қўйишибди! — деб Шошиага тасалли бердим.
- Кейин нима бўпти?
- Кейин, бир йилдан сўнг суриштиришса, ўша деовона ойнасозлар билан тил бириктирган экан. Бор гап шу!
- Мени нима алоқам бор бу латифага?
- Алоқанг бор-да. Нима ҳақда гап бошламагин, ҳар гал, хотинимни ҳайдайман, Сиранга уйланаман, деб тугатасан!
- Бари бир ҳайдайман! — деди Шошиа...

УЧИНЧИ ТУШ

Маҳбуснинг туши жаннатга ўхшаши керак. Ана шу жаннатда канарейкалар сайраб турсин... Маҳбуснинг туши камалакдай гўзал ва ранг-баранг орзуга ўхшаши керак, — шунақамасми, Шошиа?

Маҳбуснинг тушига беқиёс маъшуқаси кириши керак, кўксига бош қўйиб турган пайти кириши керак, — шунақамасми, Шошиа?

Маҳбус тушида бургутдай эркин бўлиб, қанотларини кенг ёзиб, олам узра мағрур парвоз қилиши керак, — шунақамасми, Шошиа?

Гуллар унга кўрпа, оймома — ёстиқ, осмондаги юлдузлар чойшаб бўлиши керак, — шунақамасми, Шошиа?

Тушида инсон қуёш бўлиб, одамлару она заминга ҳарорат бахш этиши керак, шунақамасми, Шошиа? Бу қуёш машъалдай ҳамиша порлаб туриши керак, — шанақамасми, Шошиа?

Агар тушимда ҳам турмада ўтирсам, сенинг нолишингни эшитсам, тушимда ҳам тахтаканалар чақса, тушимда ҳам эшик «кўзи»дан ўқрайиб турган назоратчини кўрсам, турма овқатини есам, тақдирим нима бўларкин, деб терговчининг оғзини пойласам — бунинг нимаси туш? Ҳаётдан фарқи қолмайди-ку, — шунақамасми, Шошиа?

Мана ҳозир ҳам тушимда сени кўряпман. Сўрингда ўтириб, деразага тикилганча қўшиқ айтяпсан, чуғурчиққа айланиб, учиб кетишни орзу қияпсан. Мен-чи? Мен нима қиламан? Наҳотки мени ёлғиз ташлаб кетсанг? Учиб кетма, Шошиа!

Шошиа бош чайқади:

— Иложим йўқ. Заза! Қон бўп кетдим! Тинкам қуриди!

— Хароб қилма мени, Шошиа! Ташлаб кетма!

— Учиб кетишим керак, Заза!

— Қўй, кетма, Шошиа!

— Тоқатим тоқ бўлди! Эртага суд бошланади... Чидаш беролмайман!

— Қанаққиб учасан, қуш эмассан-ку?

— Учаман! Хоҳласам — қушга айланаман!

— Масхарабозсан, Шошиа!

— Айтдим-ку, хоҳласам — қушга ҳам айланаверман! Сени ҳам қушга айлантириб қўяйми?

— Нима қиламан қушга айланиб? Мен одамман-ку.

— Ўзинг биласан!

Шошиа деразадан тушди, деворга орқа ўгириб, худди чорчўпга михланган Исо Масиҳдай, қўлларини икки томонга ёзди. Шу алпозда узоқ турди, кейин аста-секин кичрая бошлади.

— Нима қияпсан, Шошиа?! — деб бақириб юбордим ўтакам ёрилиб.

У муғамбирона бир кулиб қўйди-ю, борган сари кичраяверди.

— Кераги йўқ, Шошиа, кераги йўқ!

Дод-фарёд солиб, эшикни тақиллата бошладим. Қани биров очса! Ҳаммаёқ жим-жит, гўё турма ҳам, шаҳар ҳам, қўйинг-чи, бутун ер юзи сувга чўккандай. Шошиа эса тобора кичрайиб борарди. Ана у муштдай бўлиб қолди.

— Шошиа!

Бирдан у чуғурчиққа айланди. Сўридан бир сакраб,

дераза токчасига қўнди-да, бошини хиёл эгиб, менга қаради.

— Нима қилиб қўйдинг, Шошиа?!

Чуғурчиқ дераза панжарасидан лип этиб ўтиб, ташқи токчага қўнди, сўнг орқасига қайрилиб, юр мен билан, дегандай яна бир қараб қўйди.

— Учиб кетма, Шошиа!

Чуғурчиқ қанотларини ёзди-ю, учди-кетди. Аввал турма ҳовлиси, маъмурий бино устида бир чарх урди, кейин минора тепасида турган соқчи ёнидан ўқдай учиб ўтиб, Арсенал тоғи томон йўл олди.

— Шошиа-а-а!

Чуғурчиқ тез узоқлаша бошлади. Охири кичик бир нуқтага айланиб, қаердадир олисда, тахминан Куки қабристони тепасида мовий осмонга сингиб кетди...

— Гоголадзе, нарсаларингни олиб чиқ! — деб қичқирди назоратчи.

Шошиа эсанкираб қолди. «Нарсаларингни олиб чиқ?» Епирай! Нима бўляпти ўзи?! Одатда судга нарсалари билан олиб боришмайди. Бунга ҳамма билади. Ундан ташқари, суд бўладиган кунни маҳбусга олдиндан айтиб қўйишади. Ҳозир эса... Ҳеч нарсадан ҳеч нарсаси йўқ: «Нарсаларингни олиб чиқ!» — деган буйруқ бўлса-я?..

Шошиа қимир этмади, жавоб ҳам қайтармади, гўё назоратчининг буйруғи унга эмас, бошқа турманинг бошқа камерасида ўтирган бошқа бир маҳбусга тегишлидай.

— Гоголадзе, нима бало, қар бўл қолдингми? Нарсаларингни олиб чиқ, деяпман? — назоратчи буйруғини яна бир такрорладию эшикни қия ёпиб, нари кетди.

— Нима... Нима деяпти? — деб сўради Шошиа дудуқланиб.

— Чақиришяпти! Нарсаларинг билан! — дедим кулиб.

— Нарсаларим билан? Бу қанақа мўъжиза!

— Ҳа, мўъжиза!

— Мўъжиза бўлмайди, деб ким айтган эди?

— Мен айтмаганман.

— Сен айтмаган бўлсанг, бошқа кимдир айтган. Мўъжизалар бор дунёда! — Шошианинг лаблари титраб кетди.

— Ҳа, бор, Шошиа, бор!

— Тепамизда худо бор! — деб пичирлади яна у чўк-калаб.

— Ҳа, бор!

— Ё қодир эгам! — Шошиа шундай деди-ю, жим бўлиб қолди. Овози чиқмай қолдими, ё ичида оллога шукроналар ўқидими, билмайман... Анчагача ундан садо чиқмади, кейин сапчиб ўрнидан турди-ю, бидирлай кетди:

— Айт тезроқ, қаерда яшайсан? Дарвоқе, биламан — Анага кўчаси, қирқ иккинчи уй! Киминг бор у ерда? Ҳа, онанг бор! Нима деб қўяй? Албатта, яхши юрибди, дейман; соғ-саломат, дейман; кутинг, кеп қолади, дейман!

— Нима, нима?

— Келади, кутинг, дейман!

— Эсинг жойидами?

— Жойида! Исми нима эди? Э, ҳа, биламан. Анико, Анико хола, ҳурматли Анико! Яна нима қилишим керак? Кимга учрашай? Хоҳласанг, марҳумни онасини топиб, уни сен ўлдирмаганингни айтаман!

— Кераги йўқ, Шошиа!

— Албатта бораман!

— Гоголадзе, мунча имилладинг?

— Хўп, хайр, Заза! Кўришгунча, азизим! — Шошиа мени маҳкам қучоқлаб бағрига босди, сўнг ташқарига отилди. Камерада ўз дардим, ўз илинжу шубҳаларим билан ёлғиз қолдим. Чуғурчиқ учиб кетди, Шошиа ҳам мени тарк этди...

... Энди уззу кун Шошианинг сўрисида ўтириб, деразадан соатлаб шаҳримнинг бир бўлагига термуламан...

...Ана, мўъжазгина пивохона, ичида баҳайбат, хўппа-семиз пивофуруш ўтирибди. У кимдир чала-чулпа чизиб рамкага солиб қўйган суратга ўхшайди. Бунақа дейишимга сабаб, менга унинг қорасигина кўринади, афт-башарасини бу ердан аниқ илғаш қийин. Пивохона ёнида — дорихона. Баъзи кунлари дорихона бўм-бўш бўлади, эшигида ҳеч зор кўринмайди, баъзида эса одамларнинг кети узилмайди. Мана, ҳозир ҳам навбатнинг охири кўчагача чиқиб кетган. Шаҳарда грипп тарқалганга ўхшайди... Сал нарида сартарошхона. Ҳар қандай сартарошхонада битта-иккита «чала мулла» усталар бўлади, мижозлар улардан қочади. Бу сартарошхонада ҳам ўшанақалардан бор, чамаси. Анови иккитаси, гарчи одам тирбанд бўлса ҳам, эшик олдига қўйилган курси-

га ўтирволиб, кунбўйи гап сотгани сотган. Баъзан уларга оқ халат кийган бир аёл ҳам қўшилади. Ё фаррош, ё ановиларга ўхшаган «чала мулла»... Телпакдўзлик устахонасида, одатда, одам кам бўлади. Кўпчилик тайёрини олишга ўрганган. Балки шундандир. Умуман, бош кийим урфдан чиқиб кетяпти, ярим йил одамлар бош кийимсиз юришади. Илгари телпак эркаклик шарафининг рамзи ҳисобланарди. Тўғрими, нотўғрими — ким билади... Наҳотки, Тбилисида бошяланг юрган номусли, ориятли эркаклар оз бўлса? Жуда кўп! Лоақал анови кишини олайлик. Бошида телпаги йўқ. Хўш, нима қипти? Бинойидек одам! Ана, дорихонага кирди. Ана, чиқди... Қўлида бир нарса бор... Дори бўлса кераг-ов? Ҳа-да! Кафтига таблеткани қўйиб, оғзига ташлади. Ий-й-й! Нима бўлди — тиқилиб қолди-ку! Пивога югурмайсанми, нодон! Икки қадам-а! Ҳа, бу бошқа гап... Дўконча олди-га бориб, сотувчига қўли билан ишора қилди... Ича бошлади... Шошмасдан, шунақа мириқиб ичяптики!.. Ана, ичиб бўлди. Пулини тўлади. Нега ўйланиб қолди? Э, ҳа-а... Сартарашхонага қараб кетяпти. Бориб, эшикдан мўралади, кейин ташқарида ўтирган «уста»лардан бирини имлаб чақириб, биргалашиб ичкарига кириб кетди... Ун минутлардан кейин қайтиб чиқди, елкасини қоқди, юзларини сийпалади.. Ҳозир ҳаммаёғидан упа билан арзон атир ҳиди анқиб тургандир-ов... Хўш... Энди нима қиларкин? Нима қиларди? Дорини ютди... Пивони ичди... Соқолни олдирди... Энди уйига кетади-да. Ие, нега кетмаяпти? Ҳа-а... Телпакдўзлик устахонасига бурилди! Тўғри қилди! Қойил! Телпак олиш керак! Илгари телпак эркаклик шарафининг рамзи ҳисобланган-а!.. Устахонада узоқ қолиб кетди. Аввалига, ўша ерда ишлармикин, деган хаёлга ҳам бордим. Йўқ, ана устахонадан чиқди. Ие, телпак олмабди-ку! Айтмовдимми? Ҳозир шаҳарнинг ярми бош кийимсиз юради, деб! Нима қипти? Юрса юрар! Шунинг учун ҳаммани беномусликда айблаш керакми? Нега, нима учун? Боравер, дўстим, йўлингдан қолма, ўзингни билганинг билган...

... Бу ерда, Тбилисининг турма деразасидан мен кузатиб турган кичик бир бўлагида кечаётган ҳаёт бутун шаҳарда, наинки бутун шаҳарда, бутун дунёда кечаётган ҳаётдан фарқ қилмайди... Бўш вақтларида одамлар уёқдан-буёққа юришади, дори ютишади, пиво ичишади, соқол олдиришади, телпак тиктиришади... Биноларнинг ичкарисидан нима иш қилишади, униси менга кўринмай-

ди... Дарвоқе, кўчадан ҳам кўринмайди-да... Хуллас, шаҳарнинг мана шу кафтдеккина бир парчаси бутун дунёдаги ҳаётни мўъжаз қилиб ўзида акс эттиради... Оҳ, нақадар кичиксан, она сайёра!

Бирдан вужудимни ҳам илиқ, ҳам совуқ титроқ босди, бу титроқ жамики томирлариму ҳўжайраларимдан сирилиб ўтиб, юрагимда оғриқ бўлиб тугилди.

Салом сенга Тбилиси, қадрдоним!
Келадими билгинг недан куяр жоним?

Шошиа куйларди.

Бу мўъжиза ҳам, туш ҳам эмасди. Шошиа куйларди, Шошиа Гоголадзе ҳукм қилинганлар корпусида куйларди...

Юрагимга қўнғироқлар бонги етди,
Ундан мадад сўраб чўзган қўлим қотди!
Мени тақдир эмас, содиқ дўстим сотди!
Одамлар, мен полапонга қанот беринг!

Шошиа куйлар, бутун турма нафасини ичига ютиб, унинг маънос қўшиғини тингларди.

Дунёда мўъжизалар бўлади, деб ким айтган эди, Шошиа? Тепамизда худо бор, деб ким айтган эди, Шошиа? Буни сен айтган эдинг, Шошиа!

Дунёда мўъжизалар йўқ, Шошиа!
Тепамизда худо ҳам йўқ, Шошиа!

КЕМАНИ ТАРК ЭТДИМ

Эрталаб қўлимга мих кириб кетди. Назоратчидан докторни чақиришни илтимос қилдим. Ун беш минутлардан сўнг камерага офтобдай жилмайиб Нуну кириб келди.

— Салом, жиноятчи! — деди у қувноқ оҳангда.

— Салом, халоскоримиз! — деб жавоб қайтардим мен ва руҳим бирдан енгиллашганини сездим.

— Нима қилди? — Нуну елкасидан сумкасини олди.

— Мих кириб кетди.

— Уни қара-я! — деди у бошини сарак-сарак қилиб, сумкасини очаркан.

Назоратчи эшикни ёпиб, йўлакка чиқиб кетди.

— Бир ўзинг қолдингми?

— Ҳа... Нима бу?

— Водород пероксиди... Ёлғиз ўзинг-а?

— Ҳа, ёлғиз ўзим.

Нуну ярамни пероксид билан ювиб, йодни олди.

— Қўрқмаяпсанми?

— Нимадан қўрқаман, доктор! Шундоқ буюк давлат армияси, суди, прокуратураси, милицияси билан қўриқлаб ётибди-ю, нега қўрқарканман?

— Ҳа, хонанг кенгайиб қопти! — Нуну ярамга йод суртди. Додлаворай дедим.

— Ҳа-да, бир кишига етиб ортади. Мебель керак эмас, прописка учун домкомга пора бериш керак эмас!

— Сув — текин, чироқ — текин, овқат — текин, медицина хизмати — текин! — деди Нуну гапимни маъқуллаб.

— Албатта! Шундоқ жойни ташлаб кетиш — гуноҳ! Нуну хохлаб кулди.

— Нега ҳеч кимни олиб келишмаяпти, доктор? Маҳбуслар етишмаяптими? — деб сўрадим ташвишлангандай.

— Сен — ер юзидаги охирги жиноятчисан! — Нуну ярамга бир тутам пахта қўйди.

— Йўқ, ростдан сўраяпман?

— Турмада карантин. Карантин тугаши билан бира тўла ўттиз кишини олиб келишади. Ноумид бўлма! — Нуну сумкасидан бинт чиқазди.

— Тезлаштиргин доктор, опкела қолишсин!

Нуну яна кулди.

— Суд қачон, Накашидзе? — деб сўради у қўлимга бинт ўраркан.

— Билмайман. Тергов ҳали тугагани йўқ.

— Айтишларича, сени озод қилишармиш!

— Ким айтди?

— Одамлар гапиряпти.

— Одамлар қаёқдан биларкан?

— Ҳамма нарсани билади одамлар, Накашидзе!

— Хурсандмисан?

— Нимага?

— Мени озод этишларига?

— Албатта, нега хурсанд бўлмай? Ўзинг-чи, ўзинг хурсандмасмисан?

— Мен — йўқ!

— Ие, нега? — Нуну астойдил таажжубланди.

— Чунки сени ҳар куни кўролмайман-да...

— Нима кераги бор сенга бунга? — Нуну қизариб кетди.

Бинтни маҳкам боғлаб бўлиб, ҳар доимги саволини берди:

— Яна қаеринг оғрияпти?

— Ҳаммаёғим! — дедим мен бошимни кўтармай. Нуну сумкасидан қайчини олиб, бинтни қирқди, сўнг менга икки дона таблетка узатди:

— Ҳаммаёғинг оғриётган бўлса, ма, люминал ичвор!

— Кетма, доктор!

— Қачонгача ўтираман?

— Агар мени сенга ўхшаган қиз кутадиган бўлса... — шундай деб, Нунуга қарадим. У нигоҳини олиб қочди.

— Сени ойинг кутяпти!

— Ойим кута туради...

— Нима бўлди сенга, Накашидзе?

— Севиб қолдим!

— Бу ерда, турмада, ҳамма мени севади.

— Эҳтимол. Лекин менчалик эмас!

— Сен тенгиларнинг ҳаммаси севади!

— Нега бундай?

— Чунки турмада биттаю битта... гўзал аёл ўзимман! — деди кулиб Нуну. — Тушундингми энди?

— Ҳеч нарсасага тушунганим йўқ! — деб жавоб бердим, гарчи ҳаммасини англаб турган бўлсам ҳам.

— Бу ердан чиқиб кетсанг — тушуниб қоласан!

Нуну эшик томон юрди, кейин бирдан ўгирилиб, кўзларимга синчковлик билан тикилиб турди-да:

— Накашидзе, анови маҳбуснинг фамилияси нима эди? — деб сўради.

— Қайси маҳбус? — Юрагимни шубҳа тиғи тилиб ўтди.

— Менга шеър ўқиган...

— Билмайман!

— Исмини-чи?

— Билмайман!

— Қаерда яшайди?

— Билмайман!

— Уйланганми?

— Билмайман, билмайман, билмайман! — деб қичқириб юбордим. Юрагим ўйнаб кетди. Нуну индамай, ҳовримдан тушишимни кутиб турди, кейин ёнимга яқин келиб:

— Кўзимга қара, Накашидзе! — деди.

Бошимни кўтариб, унинг оппоқ юзида чўғдай ёниб турган шаҳло кўзларига тикилдим.

— Гапир, Накашидзе, сен ҳаммасини биласан!

Дами чиқиб кетган пуфакдай, бир зумда шаштимдан тушдим-қолдим.

— Онамни ўртага қўйиб, муҳаббатингга сажда қилиб ёлвораман, айт: ким эди у?!

— Девдариани Како, Лимон, бўйдоқ, бола-чақаси йўқ, турмушга чиққан синглиси билан бева онаси бор, Тбилисида, Арсен кўчасидаги ўн бешинчи уйда яшайди...

— Раҳмат, Накашидзе!

— Ўғри у!

— Раҳмат, Накашидзе!

— Севгилиси бор!

— Раҳмат, Накашидзе!

— Лекин у аёлни эри бор!

— Раҳмат, Накашидзе!

Нуну менга сўник нигоҳ билан яна бир қаради-да, ёшиқ томон йўналди.

— Шошма, доктор! — деб қичқирдим орқасидан.

— Нима дейсан, Накашидзе? — деди Нуну ўгирилиб.

— Ўша кеча, суд арафасида, Лимон иккаламиз... Мижжа қоқмадик... Нимага ухламаяпсан, деб сўрасам...

— Нима деди?

— Сени севишини айтди. Севаман, деди.

— Раҳмат, Накашидзе, сен яхши йигитсан!

Тушга яқин камерага янги маҳбусни олиб келишди. Озгин, букчайганроқ, сочи калта қилиб олдирилган, қўлида туристлар елкасига осиб юрадиган кўк рюкзак. Камеранинг ўртасида тўхтаб, энди нима қилайин, дегандай менга бир зум жавдираб қараб турди. Мен жилмайдим. У ҳам ҳайиқиброқ кулди. Қани, нима қиларкин, деб сўримда индамай ўтиравердим. У ҳам миқ этмай тураверди. Турмага келган биринчи кунимни эсладим. Ўшанда мен ҳам, эҳтимол, мана шу аҳволга тушгандирман.

— Хўш, ҳеч ким қолдими уёқда? — дея сўз қотдим ниҳоят.

У елкасини қисди.

— Уёқда бирорта одам қолдими деб сўраяпман! — мен саволимни такрорладим.

— Қаерда? — у гапимга тушунмади.

— Тбилисида!

— Қим қолиши керак?

— Одамлар!
 — Албатта!
 — Кўпми?
 — Жуда кўп.
 — Қачонгача юришаркин, хабаринг йўқми?
 — Қачонгача бўларди? Қим қанча хоҳласа, юраве-
 ради-да! — у тамом довдираб қолди.
 — Ҳа, майли... Қарантин тугадими? — деб сўрадим
 энди бутунлай бошқача оҳангда.
 — Тугади.
 — Уёқда нима гаплар?
 — Нима қизиқтиради сизни?
 — Бозорда гўшт нечпул?
 — Қиммат!
 — Тузланган бодринг-чи?
 У калака қилаётганимни сезди.
 — Билмайман! — деди энсаси қотиб.
 — Амнистия ҳақида гап борми?
 — Қарантинда гапиришятувди — бўлармиш амнис-
 тия?
 — Қачон?
 — СССРнинг эллик йиллигига!
 — Сиёсатга қизиқасанми?
 — Нимасига масалан?
 — Ҳаммасига.
 — Биласизми, газетани кам ўқийман.
 — Вьетнамда нима гаплар?
 — Уруш кетяпти!
 — Йўғ-э! Қачон бошланган эди?!
 Йигит уялиб кетди.
 — Мен «Соплис цховреба»дан¹ бошқасини ўқимай-
 ман... — деди у, худди имтиҳондан йиқилган студент-
 дай мунғайиб.
 Унга раҳмим кеп кетди.
 — Қарантинда кўпчиликмидинглар?
 — Ҳа, одам кўп эди.
 — Бошқалар қани?
 — Ўғриларни «спец»га туширишди.
 Ҳм, афтидан, ўта хавфли ўғрилар маҳсус ертўлалар-
 га жойлаштирилишини эшитиб қолган, энди «билим-
 дон»лигини менга кўз-кўз қилмоқчи.

¹ «Соплис цховреба» — «Қишлоқ ҳаёти» газетаси.

Йигит давом этди:

— Бугун эрталаб «шмон» бўлди. Ноннинг орасига устара тикиб қўйган эдим. Топволишди...

«Шмон» — тинтув дегани. Ие, бу йигит ростдан ҳам мени «мот» қилмоқчига ўхшайди-ку.

— Исминг нима? — деб сўрадим.

— Сандро.

— Фамилиянг-чи?

— Замбахидзе¹.

— Яхши фамилия экан.

— Ёмонмас, — деди у жилмайиб.

— Анови ерда, пастда ётасан! — деб қўлим билан жой кўрсатдим.

— Нега энди? Челакка жуда яқин-у?

— Қўрқувдан сийгинг тез қистайди. Қайтанга қулай эмасми!

— Шунча сўри бўш ётибди... — деди у журъатсизгина.

— Бу сўриларнинг эгаси бор.

— Қани улар? — деди у таажжубланиб.

— Бирови отилган, бирови сургун қилинган, яна бири ўз ажали билан, бошқаси судда, кимдир сўроқ пайтида ўлган. Ҳадемай кепқолишади!

Замбахидзе менга ишонқирамай бир қараб қўйди, аммо бўйин товлашга юраги дов бермай, мен кўрсатган сўрига бориб чўзилди.

— Чарчадингми? — деб сўрадим.

— Нима иш қилибманки, чарчайман!

— Бўлмаса, тур! Кундузи ётсанг — карцерга тушасан!

— Карантинда индашмасди...

— Карантин — бошқа, камера — бошқа. Хўп деявер, кейин хурсанд бўласан! — дедим мен. Замбахидзе туриб ўтирди.

— Кун бўйи шунақиб ўтираманми? — деб сўради у ҳафсаласи пир бўлиб.

— Судгача. Ҳукмдан кейин оёғингни осмондан қилиб ётсанг ҳам биров ғинг демайди. Ихтиёр ўзингда.

— Қанақа ҳукм? Нима деяпсиз?! Дунёда ҳақиқат борми-йўқми?! — Замбахидзе бирдан ловуллаб кетди.

¹ Замбахи — грузинча гулсансар,

— Қаерда ишлардинг? — деб сұрадим ундан сал ұзига келганидан кейин.

— Күн заводиде! Ишлаганман, ишлайман ҳам! — деди Сандро куйиб-пишиб, худди унинг қамалишига мен айбдордай.

— Нима айб қўйишди?

— Хў, ярамас, товламачилар! — Замбахидзе кўкрагига муштлади.

— Кимни айтяпсан?

— Директор билан АХО бошлиғини-да! Лаънатилар! Қилаётган ишларини кўрганингда эди! Цех бошлиқлари тери ўғирлайди, сотиб, пулини арра қилади — директор билан АХОнинг бошлиғига узатади...

— Сен-чи?

— Нима — мен? Ўғриманми мен?

— Нега бу ерга тушиб қолдинг бўлмаса?

— Мени лавозимим билан бирга сотишди?

— Қанчага?

— Қаёқдан биламан? Бир кун директор чақириб, ўз хоҳишим билан ишдан кетишим ҳақида ариза ёзишни таклиф қилди. Нима мен, аҳмоқманми? Ёзмадим!

— Боплабсан!

— Боплапсан, эмиш-а! Кейин нима бўлганини биласанми?

— Биламан.

— Нима бўлган?

— Мундоқ бўлган: кунлардан бир кун сени эшик олдида тўхтатишган, АХО бошлиғининг кабинетига олиб бориб, икки ишчи гувоҳлигида тинтув қилишган, ёнингдан тери чиққан.

— Чиқмаган, ўзлари уюштиришган.

— Бунинг аҳамияти йўқ. Гувоҳлар бор.

— Сохта гувоҳлар!

— Бари бир. Гувоҳлар борми? Бор. Кейин сени ўғирланган тери билан суратга тушириб, директорнинг олдига олиб боришган. Шундайми?

— Шундай.

Директор газета ўқиётган киши бўлиб ўтирган. Сени кўриб, ўрнидан тургану: «Нима гап!» — деб сўраган. Сўраганми?

— Сўраган, итвачча!

— Ҳа. ана. Кейин АХО бошлиғи «шундоқ, шундоқ» деб тушунтирган. «Ишонмайман!» — деб хитоб қилган

директор. Шунда АХО бошлиғи ўғирланган терини индамайгина унинг олдига қўйган. Тўғрими?

— Тўғри.

— Директор бирдан кўзини ола-кула қилиб, бошини чангаллайди, ўзини креслога ташлаб, узоқ ўйга толади. Кейин ўрнидан туриб, аста гап бошлайди: «Ўртоқ Замбахидзе, бу нима деган гап? Коллективнинг, партия ва ҳукуматимизнинг ишончини шу йўсинда оқлаясанми? Биз сени ўз фарзандимиздай бағримизга олдик, тарбия қилдик, катта йўлга опчиқиб қўйдик, цех бердик! Сенчи? Ватанга астойдил хизмат қилиш ўрнига, беш йиллик топшириқларини ошириб бажариш йўлида фидокорона курашиш, ҳар бир тийинни иқтисод қилиш ва шу тариқа енгил саноатимизнинг ушбу тармоғи ривожига кўмаклашиш ўрнига, нима қилиб юрибсан? Ўғирлик билан шуғулланаясанми? Кимнинг мулкини ўғирлаясан? Давлатникиними? Йўқ, Замбахидзе, биз бунга йўл қўймаймиз!» Сен эътироз билдирмоқчи бўласан, аммо ловуллаб турган директор қулоқ солмайди, қўли билан АХО бошлиғига, олиб чиқиб кетинг, деб ишора қилади. Шунақа бўлганмиди?

— Худди ўзи.

— Тергов нима ҳам қила оларди? Ўғирланган мол — бор, гувоҳлар бор. Терговчининг ўрнида сен бўлганингда ҳам худди шундай қилган бўлардинг. Шунинг учун ҳам қамоққа олишган. Аввал карантинда сақлашган, мана энди камерада, менинг ёнимда ўтирибсан!

— Буларни сен қаёқдан била қолдинг? — деб сўради Замбахидзе астойдил таажжубланиб.

— Э, оғайни, буни қийин жойи йўқ: бегуноҳлигинг афтингдан шундоқ кўриниб турибди.

— Ўзинг-чи?..

— Мен ҳам, албатта.

— Нега қўйиб юборишмаяпти бўлмаса?

— Ким айтди сенга қўйиб юборишмайди деб. Мана кўрасан, бир соат ҳам ўтмай, рухсат беришади!

... Шунда мўъжиза юз берди!!!

Камера эшиги очилиб, эски танишим — назоратчи жилмайганча бақариб қолди:

— Накашидзе, нарсаларингни олиб чиқ!

... Накашидзе, нарсаларингни олиб чиқ!.. Накашидзе, нарсаларингни олиб чиқ!.. — деган сўзлар қулоғим остида акс садо берди!.. Ёпирай!.. Яна бир лаҳзагина Замбахидзени кўриб турдим, кейин у ғойиб бўлди,

камера ҳам кўринмай қолди... Ҳаммаёқ пуштиранг туманга ғарқ бўлди, шу туман қаъридан таниш қариянинг паст, мулойим ва хаста товуши эшитилди:

— Оби азоб тугади... Кемадан чиқиб, олло-таолога шукроналар айтинг... Ўзингиздан кўпайинг, рўйи заминга эгалик қилинг!...

— ... Дунёда мўъжизалар бўлмайди, деб ким айтди, Шошиа?

— Тепамизда худо йўқ, деб ким айтди, Шошиа?

— Дунёда мўъжизалар бор, Шошиа?

— Тепамизда худо бор, Шошиа?

Соқчи дарвозани очиб, елкамга қоқди:

— Хотининг борми?

— Йўқ! — деб жавоб бердим мен.

— Э, аттанг! — соқчи бош чайқади.

— Хайр! — дедим мен.

— Омон бўл!

Ортимдан баҳайбат темир дарвоза ғийчиллаб ёпилди...

Ойим мени турма рўпарасидаги йўлкада кутарди. Эгнида ўша-ўша эски коверкот плаш, елкасида оқ гулли кўк рўмол, қўлида таниш термос.

Ойим йўлимга кўз тутарди.

Ўкириб юбормаслик учун пастки лабимни маҳкам тишлаб, бўғзимга қадалган алам заҳарини ичимга ютдим.

Ойим менга интиқ эди.

Мен ҳам унинг истиқболига юрдим. Кўчани кесиб ўтиб, рўпарасида тўхтадим.

У тугунимни қўлимдан олиб, ерга қўйди, ёнига ўзи ҳам ўтирди. Мен ҳам чўнқайдим. Ойим термосни очиб, қопқоғига, ҳў ўшанда, учрашувга келганидагидай, иссиқ қаҳва қўйди. Қаҳвани бир ҳўплашимни биламан, бутун вужудимни аллақандай бир тотли ҳарорат чулғадди... Шу он бирдан кўча ҳам жунбушга келди, машиналар ғизиллаб уёқдан-буёққа ўта бошлади, кимдир бақириб-чақирди, кимдир қийқириб кулди. Шу ғала-ғовур орасидан ойимнинг хазин товуши эшитилди:

— Қалайсан, ўғлим?

— Яхшиман, ойи!

У бошимни кўксига босиб, сочларимни, юзларимни узоқ силади. Бир маҳал бўйнимга иссиқ кўз ёшлари то-

маётганини сездим... Биз йўлкада ўтирганча унсиз йиғлардик. Одамлар тўхтаб, таажжуб билан қарашар, аммо бирор кимса, шундоқ ёруғ, илиқ-иссиқ, шундоқ фараҳбахш кунда нега йиғлаяпсизлар, деб сўрамасди.

Биз қучоқлашганча йўлкада ўтирар ва ҳеч кимдан истиҳола қилмай, юм-юм йиғлардик.

Тунда яна Қуёш ёнимга келди. У мени зар кокилларига чирмаб, бағрига тортди. Ё алҳазар, офтобга яқинлашганим сари у совуб борарди. Ёнгинасига бориб, қўлимни теккиздим, Қуёш бармоқларимни куйдирмади. Биз биргалашиб — Қуёш олдинда, мен орқада, узундан-узун тик довондан тепаликка ўрлай бошладик. Ниҳоят, жуда баландга, оппоқ қор ва асрий музликлар ястаниб ётган юксак чўққига кўтарилдик.

— Бу — Жомолунгма! — деди Қуёш ва менга оқ байроқни узатди.

Мен байроқни ёзиб, тепага кўтардим.

Рўйи заминга эзгулик, меҳр-шафқат ва муҳаббат рамзи бўлмиш оқ мато ёғду таратди.

Олам узра улкан, оппоқ, беғубор байроқ ҳилпирай бошлади!

БИР САВАТ АТИРГУЛ

(Сўнгсўз ўрнида)

1986 йилнинг 22 май куни. Пайшанба. Тошкент вақти билан соат ўн бирлар.

Атоқли гуржи ёзувчиси, Ленин мукофоти лауреати Нодар Владимирович ДУМБАДЗЕнинг ўзбек тилига ўгирилган «Кукарача» қиссаси «Ёшлик»нинг 7-сонида эълон қилишга тахтланди...

Кукарачанинг ўзи эса бир муртад ўқидан ҳалок бўлди. Аниқроғи, Кукарача 1941 йилнинг 21 июнь куни ҳалок бўлган эди. Биз бўлсак, ушбу қиссани ўқиганимиздан кейингина ўша машъум хабардан дарак топдик.

Кукарача бир муртад ўқидан ҳалок бўлди... Пушкин ҳам бир муртад ўқидан ҳалок бўлган эди. Кейин, худди ўшандай ўқ Лермонтовни қулатди.

Туғилади Русда шоирлар
Дантес ўқин кўксига жойлаб!

Кукарачадан ажралиш оғир. Уни ёлғиз ташлаб кетиш инсофдан эмас — у ҳалок бўлди. Зеро, марҳум бошида сукут сақламоқ жоиздир.

Дафъатан, вужудни («Рухим, сен вужуднинг ғамини ема!») енгиб бўлмас бир истак қамраб олади: машхур Ҳарбий довондан ошиб ўтсангу Кукарачанинг қабрига уч юзу олтмиш беш сават қизил атиргул қўйсанг. Тирик атиргул!..

- Алло, Тбилиси шаҳрими?
- Ҳа.

- Кечирасиз, бу Нодар Думбадзенинг уйими?
- Ҳа.
- Ассалому алайкум!
- Ваалайкум ассалом!
- Биз Тошкентдан — «Ёшлик» журнали редакция-
сидан безовта қиялпмиз.
- Қулогим сизда.
- Кечирасиз, сиз Нодар Владимировичнинг рафи-
қаси бўласизми ёки қизлари?
- Рафиқаси — Нинул Петровнаман.
- Калбатона, «Кукарача»ни журналимизда эълон
қилаётирмиз.
- Бахайр.
- Шунга, қиссанинг бошидами, охиридами мухта-
саргина сўз берсакмикан деб турибмиз.
- Жуда яхши.
- Ёрдмингиз керак, калбатона.
- Бажонидил.
- «Кукарача» қандай ёзилгани ҳақида гапириб бе-
ролмайсизми?
- Жоним билан: Нодар Владимирович ижод қил-
моқчи бўлса, дарҳол денгиз бўйига жўнаб кетарди.
«Кукарача»ни ёзиш учун ҳам денгиз бўйига жўнаб
кетди...
- Пляжгами?.. Дарвоқе, Антон Павлович Чехов
«Овчи» деган ҳикоясини (1886 й.) пляжда ёзган эди.
Лекин, Д. В. Григоровичга маъқул тушган бу ҳикоя
негадир Иван Бунинга ёқмайди, «...нахожу его слабым
рассказом», дейди...
- Б-э, пляжга эмас, Қора денгиз бўйидаги чор-
боғимизга жўнаб кетди... Чорбоққа! Чорбоғни била-
сизми ўзи?
- Чорбоғларинг борми?!
- Ҳа, чорбоғимиз бор. Нодар Владимирович чор-
боғимизда «Кукарача»ни ёза бошлади.
- Узоқ ёздими?
- Йўқ. У ҳеч нарсани узоқ ёзмас эди: бир ўти-
ришда шартта ёзиб ташларди, вассалом. Ғайратли
эди-да!.. Лекин «Кукарача»ни ёзаётган пайтида бирдан
тоби қочиб қолди. Тоби қочгач, ёзишни тўхтатди... Со-
ғайгач эса, «Кукарача»ни биратўла тугатиб қўя қол-
ди...
- Калбатона, гапираверинг мен яхши эшитяпман.
- ...Қиссада Нодар ўзининг, болалигини ёзган,

Албатта, кўпгина ўринлар тўқима — тўқилган.. Кечирасиз, ҳозир Тошкентда соат неччи бўлди?

— Ун бирдан ярим соатча ўтди, чамаси... Боғларингда атиргул кўпми?

— Ҳа, Нодар Владимирович, айниқса, қизил атиргулни — тирик атиргулни, қуёшни жуда яхши кўради. Зеро, гул қуёшсиз яшай олмайди!

— Ўзбекистон — серқуёш ўлка. Мана, ҳозир Тошкентда йигирма даража атрофида иссиқ. Тушдан кейин ўттиз даражага чиқади. Эҳтимол, симоб устунлари қирқни кўрсатса не тонг!

— Биламан, Тошкент — ажойиб шаҳар!

— Ўзбекистонда ажойиб шаҳарлар жуда кўп: Самарқанд, Бухоро... Айтмоқчи, улуғ Ҳофиз Шерозий суюкли ёрнинг қаро холига Самарқанду Бухорони алмаштириб юбораёзган эди: «Агар кўнглимни шод этса, ўшал Шероз жонони, Қаро холига бахш этгум Самарқанду Бухорони».

— Ўйлайманки, барибир сизларнинг ажойиб шаҳарларинг камайиб қолмас эди. Ахир мамлакатингиз жуда катта-ку!

— Калбатано, нечта фарзандларинг бор?

— Иккита қизимиз бор: Манана ва Тетеван.

— Невараларингиз-чи?

— Невараларимиз Нодар Владимирович ҳаётлик чоғида иккита эди: Нодар, Леван — Манананинг ўғиллари. Нодар вафот этгандан кейин Тетеван ҳам ўғил кўрди ва у ҳам ўғлининг исмини Нодар қўйди. Энди ҳамманинг ўз Нодари бор.

— Тўғри айтасиз, калбатано, бизнинг ҳам ўз Нодаримиз бор!

— Миннатдорман.

— Калбатано, мавриди топилса, Тошкентга келинг. Дилкушо шаҳар — ана, мен ҳозир қуёшни кўряпман!

— Раҳмат. Лекин, мен Нодарсиз ҳеч қаёққа чиқа олмаяпман — мазам йўқ. Ўзларинг Тбилисига келинглар, марҳамат!

— Биз-ку, албатта борамиз: қизил атиргул олиб борамиз... тирик атиргул! Хўп, хайр, калбатано! Невараларингизни ўпиб қўйинг! Айниқса, Нодарларингизни қайта-қайта ўпинг!

— Хайр!

— Соғ бўлинг!

Н. Боқий

МУНДАРИЖА

КУКАРАЧА	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100
ОҚ БАЙРОҚЛАР	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100
БИР САВАТ АТИРГУЛ, Н. Боқий	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100

- Думбадзе, Нодар.
Д 87. Кукарача; Оқ байроқлар: [Роман. Қисса]
[Русчадан Н. Комилов тарж.]. — Т.: Ёш гвардия,
1988. — 240 б.

Машҳур совет ёзувчиси, Ленин мукофотининг лауреати Нодар Думбадзенинг «Оқ байроқлар», романи ҳамда «Кукарача» қиссаси Бутуниттифоқ китобхонининг эътиборига тушган асарлардир.

Сиз бу асарларни ўқир экансиз, ўзингизни унинг қаҳрамонлари билан биргаликда ҳақиқат учун, инсониятнинг бахти, тинч ва фаровон яшаш учун курашаётгандек ҳис қиласиз.

Думбадзе Н. Белые флаги; Кукарача: Роман и повесть.

С. [Груз].

На узбекском языке

Думбадзе Нодар Владимирович
БЕЛЫЕ ФЛАГИ, КУКАРАЧА

Роман и повесть

Редактор Р. Маърупова
Рассом А. Мамажонов
Ўасмлар редактори Н. Абдуллаев
Техн. редактор У. Ким
Корректор М. Мирзарахимова

ИБ № 2379

Босмахонага берилди 4.04.88. Босишга рухсат этилди 3.08.88. Формати 84×108¹/₃₂. № 2 босма қозоғга «Литературная» гарнитурда юқори босма усулида босилди. Шартли босма листи 12,60. Нашр листи 13,13. Шартли кр. отт. 13,02. Тиражи 60000. Вуюртма № 3397. Шартнома № 101—87.. Баҳоси 80 т.

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети «Еш гвардия» нашриёти, Тошкент, 700113, Чилонзор массиви, «Правда» газетаси кўчаси, 60-уй.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ орденли босмахонаси, ГСП, Тошкент, Ленин кўчаси, 41.